

ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

Родной край

4*2021

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА
РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТЫ
УКАЗЫ

«Дуслык» ордены белән бүләкләү турында

Татар ыңгыры мәдәнияте саклауга һәм үстерүгә мөһим өлеш кертүләре,
актив иҗтимагый эшчәнлекләре өчен

«Төмәнәк» татар иҗтимагый тарихи-
мәдәни үзәге» жирле иҗтимагый
оешмасы өтзасы

Вәлихмәтов Фән
Гавис улы

«Бөтендә» татар конгрессы» Халыкара
Берлеге» Милли шурасы өтзасы

Исхаков Дамир
Мавляви улы

«Казахстанның татар һәм башкорт
конгрессы» республика иҗтимагый
берләшмәсе идарәсе рәисе урынбасары

Хәйруллин Гриф
Тимурзаһит улы

«Дуслык» ордены белән бүләкләргә.

Татарстан Республикасы
Президенты

Р.Н. Миңнеханов

Казан, Кремль
2021 ел, 23 сентябрь
№ ПУ-738

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

4*2021

Казан—2021

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

4*2021

Казань – 2021

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерий улы

Баш мөхәррир урынбасары:

Борханов Альберт Әхмәтҗан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләжев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ситдигов Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Җаваплы сәркатип:

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Корректор:

Фәйзуллина Дания Илдус кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык
журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевеич Исхаков,
доктор исторических наук

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерьевич

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гильзов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ситдигов Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Сагидуллина Мунира Халимовна

Корректор:

Файзуллина Дания Ильдусовна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому
краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№4. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2021.

Эчтәлек

Д.М. Исхаков.

Үгез елыннан—Юлбарыс елына. 10

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

И.Г. Закирова.

Татар галимнәренең халык ижатын барлау юнәлешендәге эшчәнлеге. ... 11

Д.М. Исхаков.

Бер татар дастаны эсләре буенча: «Ак Күбәк» эпик әсәреннән тарихи
чынбарлыкны эсләп. 20

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Н.В. Бекиров.

Кырым татарлары: соңгы йөз ел (дәвамы). 34

Р.С. Барсукова.

«Саз татарлары»: кемнәр алар? 43

В.Я. Зайончковский.

Татар һәм башкорт милләтчелегенең барлыкка килүе, аларның
традицион тәңгәллек кризисы (XIX гасыр ахыры—XX гасыр башы). .. 49

А.И. Бугарчев, П.Х. Фәйзрахманов, О.В. Степанов.

Иске Казаннан жүчи тәңкәләренең яңа табылдыклары. 59

Р.Ф. Гатауллин, А.Г. Атаева.

Әлмәт-Октябрьск агломерациясе. 64

И.И. Ямалтдинов.

Чиләбе өлкәсе татарлары заман фольклоры. 74

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Төбәк тарихында—милләт язмышы. 87

Т.Ә. Биктимирова.

Игелекле татар байлары. 98

Р.Р. Мәһдиев.

Тыелган китап эзеннән (ахыры). 104

М.Ш. Раянов.

Байконур хатирәләре. 110

Н.А. Фәйзуллина.

Ембай авыл музейе җыелмасында себер татарларының тарихи-мәдәни
мирасы. 119

<i>Ф.Г. Галимов.</i>	
Һәркемне дә изге сүзләр белән искә алам.	126

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

<i>Ф.З. Яхин.</i>	
Россия буйлап татар авыллары.	131

Олуз Татар иле

<i>Мирза Бала.</i>	
Казан төрекләренен матәме.	137
<i>И.И. Сабитова.</i>	
Добружа татарлары әкиятләре.	140
<i>Г.А. Мишкинне.</i>	
XIV–XXI гасырларда татарлар Литваның тарихында һәм мәдәниятендә: Литва татарлары тарихы һәм мәдәнияте елы уңаеннан оештырылган конференцияләргә һәм басмаларга кыскача күзәтү.	151

Шәхесләребез

<i>З.А. Тычинских.</i>	
Фәндәге кшатрий: Д.М. Исхаковка – 70 яшь.	156
<i>Р.В. Айсин</i>	
Юбиляр турында бөек сүз.	161
<i>М.Л. Шевченко.</i>	
Сезнең һәм безнең бәйсезлек өчен!	163
<i>И.Г. Закирова.</i>	
Тынгы белмәс шәхес.	164
Шәкертләр котлаулары.	165
Д.М. Исхаковның соңгы 10 еллык библиографиясе.	167

Татар рухы

<i>Б.Н. Сабирова.</i>	
Себердә татарларны кемнәр тарката?	195
<i>И.З. Гарифуллин.</i>	
2021 елгы халык санын алу кампаниясе: таләпләр һәм нәтижеләр. ...	205

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

<i>Хроника.</i>	214
<i>К.М. Акъегет.</i>	
Редакциягә хат.	219

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Татарстанның аерым археология һәйкәле нумизматикасы буенча
беренче китабы. 220

И.М. Габдрафиков.

Рамил Аскаранның «История Кигинского района с древнейших
времен до наших дней» китабына рецензия. 222

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Д.И. Фәйзуллина.

Балан ризыклары. 224

Г.А. Вәлиева.

Маринадланган майлы гөмбә. 225

Юбилейлар турында сүз

И.Б. Бәширова.

Бирге ярдан – аргы ярга. 226

И.И. Фазлетдинов.

Васыйл Гарифуллин: милли кадрлар әзерләү дәүләт сәясәте
булырга тиеш. 230

Г.С. Сабирҗанов.

Медик. 237

Хушлашу

Р.Р. Зәйдулла.

Фидакяр. 239

2021 елда басылып чыккан материаллар исемлеге

Авторлар буенча белешмә

Содержание

<i>Д.М. Исхаков.</i> От года Быка к году Тигра.	10
---	----

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

<i>И.Г. Закирова.</i> Деятельность татарских ученых в области изучения народного творчества.	11
<i>Д.М. Исхаков.</i> По следам одного татарского дастана: в поисках исторических реалий в эпическом произведении «Ак Күбәк».	20

Научные публикации по краеведению

<i>Н.В. Бекиров.</i> Крымские татары: последние сто лет (продолжение).	34
<i>Р.С. Барсукова.</i> «Заболотные татары»: кто они?	43
<i>В.Я. Зайончковский.</i> Кризис традиционной идентичности и зарождение татарского и башкирского национализмов (конец XIX – начало XX в.).	49
<i>А.И. Бугарчев, П.Х. Файзрахманов, О.В. Степанов.</i> Новые находки джучидских монет из Иски-Казани.	59
<i>Р.Ф. Гатауллин, А.Г. Атаева.</i> Альметьевско-Октябрьская агломерация.	64
<i>И.И. Ямалтдинов.</i> Современный фольклор татар Челябинской области.	74

Краеведение в научно-популярных публикациях

<i>Ф.Ә. Байрамова.</i> Судьба нации в истории региона.	87
<i>Т.А. Биктимирова.</i> Благородные татарские богачи.	98
<i>Р.Р. Магдеев.</i> По следам запрещенной книги (окончание).	104
<i>М.Ш. Раянов.</i> Воспоминания о Байконуре.	110
<i>Н.А. Файзуллина.</i> Историко-культурное наследие сибирских татар в собрании Ембаевского сельского музея.	119

<i>Ф.Г. Галимов.</i>	
Всех и каждого вспоминаю добрым словом.	126

Исторические источники по краеведению

<i>Ф.З. Яхин.</i>	
Татарские деревни в России.	131

Magna Tartaria

<i>Мирза Бала.</i>	
Траур у казанских тюрок.	137
<i>И.И. Сабитова.</i>	
Сказки добруджинских татар.	140
<i>Г.А. Мишкинене.</i>	
Татары в истории и культуре Литвы с XIV по XXI в.: краткий обзор конференций и изданий в связи с Годом истории и культуры литовских татар.	

Известные личности

<i>З.А. Тычинских.</i>	
Кшатрий науки: Д.М. Исхакову – 70 лет.	156
<i>Р.В. Айсин.</i>	
Высокое слово о юбиляре.	161
<i>М.Л. Шевченко.</i>	
За вашу и нашу свободу!	163
<i>И.Г. Закирова.</i>	
Беспокойная личность.	164
Поздравления учеников.	165
Библиография Д.М. Исхакова за последние 10 лет.	167

Татарский дух

<i>Б.Н. Сабирова.</i>	
Кто разъединяет татар в Сибири?	195
<i>И.З. Гарифуллин.</i>	
Переписная кампания 2021 года: вызовы и итоги.	205

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

<i>Хроника.</i>	214
<i>К.М. Акъегет.</i>	
Письмо в редакцию.	219

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Первая книга по нумизматике отдельного археологического памятника Татарстана.220

И.М. Габдрафиков.

Рецензия на книгу Рамиля Аскарова «История Кигинского района с древнейших времен до наших дней».222

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Д.И. Файзуллина.

Блюда из калины.224

Г.А. Валеева.

Маринованные маслята.225

Слово о юбилярах

И.Б. Баширова.

С одного берега на другой.226

И.И. Фазлетдинов.

Васил Гарифуллин: подготовка национальных кадров должна быть государственной политикой.230

Г.С. Сабирзянов.

Медик.237

Некрологи

Р.Р. Зайдулла.

Самоотверженная личность.239

Список опубликованных в 2021 г. материалов

Сведения об авторах

ҮГЕЗ ЕЛЫННАН – ЮЛБАРЫС ЕЛЫНА

Тагы бер ел үтеп китте...

Көнчыгыш гороскопларында «Тимер үгез» елы дип билгеләнүче шушы вакыт арасы жиңелләрден булмады – короновирус эпидемиясе дәвам итте, илдәге тотрыклылык һәм икътисади үсеш мактанырлык түгел, татар дөньясы да әллә ни чәчәк атмый, чөнки, күптән билгеле булганча, татарларга демократия юлы гына килешә. Соңгысы буенча безнең ил, белгәнегезчә, алдынгылар рәтендә түгел.

Дөнья ничек кенә бармасын, төбәкчеләр хәрәкәтенен төп басмасы булган журналыбыз вакытында хәзерләнеп, төгәл график буенча чыгып барды. Агымдагы елның милләт өчен халыкны исәпкә алу мәсьәләсе буенча (сәяси-сайлау якларын исәпкә алмаганда) әһәмиятле булуын истә тотып, басмабыз редакциясе журналыбызның өч номерын махсус тематик кысаларда эшләде: №1 – Себер татарларына, №2 – Башкортостанда яшәүче татарларга, №3 – тарихи Мещера жирләрендә формалашкан татарларга багышланды. Бу номерларда күп санлы яңа һәм кызыклы материаллар басылды.

Аннан башка редакция коллективы, аерым бер интеллектуаль үзәк буларак, милләтебезне таркатырга теләүчеләрнең идеологик карашлары белән көрәшүдә дә зур роль уйнап, аларга каршы хәрәкәт итте. Безнең тырышлык белән аерым видеофильмнар төшерелде (барысы 72), «ТНВ» телеканалында күп кенә тапшырулар (20гә якын) эшләнде, радио һәм башка мәгълүмати чараларда да күп катнашылды. Шулай итеп, ел дәверендә без тик ятмадык.

Инде «Кара су юлбарысы» елы житеп килә (көнчыгыш исәпләре буенча киләсе елның 1 февраленнән башлана). Ахрысы, алдагы ел да катлаулы булып, чөнки эпидемия бетәргә охшамый, ә илебез сәяси күчеш процессына кереп бара, андый чор бервакытта да гади булмаган бу дәүләттә. Шуңа да карамастан, без планнар корабыз: киләсе елда чыгачак журналыбызның номерларында бабаларыбызның Ислам дөньясына кушылуының 1100 еллыгына, Конгрессыбызның 30 еллыгына багышланган материаллар бастырырга уйлыйбыз. Әле бит Гомумрусия төбәкчеләр съездын да үткәрү көтелә, ул турыда да зур сөйләшү кирәк – уңышлы барамы безнең төбәкчелек хәрәкәте, әллә юкмы, менә нәрсәләр турында да фикер алышулар файдалы булып. Билгеле, башка бик күп һәм эчтәлекле макаләләр инде редакция портфелендә вакытны көтеп ята.

Димәк, тормыш дәвам итә, Аллаһыбыз ярдәме белән без дә яшәрбез, авырлыкларны жиңәрбез, дип өметләнник, хөрмәтле дуслар. Яңа еллар белән!

Баш мөхәррир Дамир Исхаков

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

И.Г. Закирова

ТАТАР ГАЛИМНӘРЕНЕҢ ХАЛЫК ИҖАТЫН БАРЛАУ ЮНӘЛЭШЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Татар фольклорын жыю, халыктан язып алу В.В.Радлов эшчәнлеге белән бәйле булса, татар фольклорын планлы һәм максатчан рәвештә туплау һәм өйрәнү Казанда Тел, әдәбият һәм тарих институтының Фольклор секторы оешу белән баилана. Фольклорчы галимнәрнең эшчәнлеге берничә юнәлештән тора. Шуларның берсе – фәнни экспедицияләргә чыгу, халыктан фольклор әсәрләрен жыю. Бу мәкаләдә фольклорчы галимнәрнең экспедицияләргә эшчәнлегенә тукталабыз, соңгы елларда узган экспедицияләргә, аларның табышлары, шушы экспедицияләргә вакытында табылган энҗе-мәрҗәннәрдән кыйммәтле мирас – халык иҗаты үрнәкләре белән таныштырырга телибез.

Тел, әдәбият һәм тарих институты 1939 елның октябрь аенда ачылса, беренче фольклор экспедициясе 1940 елның жәй айларында себер татарларының фольклорын һәм тел үзенчәлекләрен өйрәнү максаты белән Омск, Новосибирск һәм Төмән өлкәләренә оештырыла. Фольклорчы галим Хәмид Ярми житәкчелегендә оештырылган бу экспедициядә Вәли Хәҗиев, Мөхәммәт Садри һәм Сәит Әмиров катнаша. Экспедиция эшен Новосибирск якларында, Бараба далаларында башлап җибәрә. Бу экспедиция турында Мөхәммәт Садриның истәлекләре бар. Ул үзләренә максаты турында болай дип яза: «Экспедиция себер татарларының җыр һәм көйләрен эзләп табу, аларны язып алу белән генә чикләнмәде. Анда катнашкан Хәмид Ярми, С.Әмиров, В.Хәҗиев һәм мин, һәркайсыбыз да, үзбездән бурычларыбызны яхшы белә идек. Х.Ярми белән Хәҗиев иптәшләр халыкның бигрәк тә әкиятләрен язып алу буенча, С.Әмиров Бараба, Тары, Усть-Ишем һәм гомумән Новосибирск, Омск өлкәсендә татарларның тел үзенчәлекләрен өйрәнү буенча эшләделәр, ә мин халык көйләрен, җырларын өйрәндем. Шунда белән бергә без һәркайсыбыз үзбездә йөкләтелгән

эшкә генә ябышып ятмадык, жае чыкканда бер-беребезгә ярдәмләшә дә идек. Әйттик, Х. Ярми иптәш жырлар язып алса, мин үзем ишетергә туры килгән әкиятләрне яза бардым» [Садри: 1964. Б. 127].

1940 елгы экспедиция материалларының бер өлеше Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана. 1941 елда Бөек Ватан сугышы башланып китү сәбәпле, әлеге экспедиция материалларын вакытында тулысынча барлау, өйрәнү мөмкин булмый. Мәсәлән, Мөхәммәт Садри, сугыш башланып китү белән, фронтка китә. Ул экспедиция материалларын, 1946 елда хәрби хезмәттән кайтып берничә ел үткәннән соң гына, системага сала ала. Әлеге материалларның сакланып калуы да гажәп. Бу турыда «Себер истәлекләре» дигән мәкаләсендә әдип болай дип искә ала: «Сугыш вакытында көнкүреш шартларының кыенлыгы сәбәпле, балалар белән квартирадан квартирага күчеп йөрергә мәжбүр булуына карамастан, тормыш иптәшем Маһруй халыкның тел ижатына бәйле ул материалларны бар нәрсәдән кадерлерәк итеп саклаган. Бөек Ватан сугышыннан соң, язучы Газиз Кашшаф квартирасында гаиләм белән жиде ел яшәдем. Кысан иде. Капчыкларга тутырылган кулъязмалар, китаплар аларның ванна бүlmәсендә һәм чоланында сакланды. Гази Кашшаф һәм аның гаиләсенең сабырлыгы, игътибарлылыгы өчен мин гомерем буе рәхмәт әйтеп яшәячәкмен!

Үземдә булган материалларны күптән түгел генә системага сала башладым. Ә укучыга тәкъдим ителә торган шушы истәлекләрнең барлыгын бөтенләй оныткан идем. Аларның шулай соңлап, бары тик 23 елдан соң гына дөньяга чыгуына мин түгел, сугыш гаепле» [Шунда ук. Б. 127].

Сүз уңаеннан шуны да искәртү урынлы булып, Мөхәммәт Садри бу экспедиция материалларын халыкка житкерү буенча зур эш башкара. Ул аларны берничә мәкалә итеп вакытлы матбугатка әзерли. Мәсәлән «Совет әдәбияты» журналында 1964 елның тугызынчы санында «Себер истәлекләре» һәм «Казан утлары» журналының тугызынчы санында «Себер халык жырлары һәм әкиятләре» дигән мәкаләләре дөнья күрә. 1989 елда «Иртешкә сәяхәт» дигән фольклор жыентыгы басылып чыга. Әдип бу мәкаләләрдә дә, жыентыкта да себер татарларыннан, шул исәптән Новосибирск өлкәсендә яши торган татар халкынан язып алынган фольклорның иң матур үрнәкләрен тәкъдим итә.

Әлеге экспедиция Төмән, Омск, Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның гаять бай фольклор мирасын язып ала. Бу язмалар соңрак фәнни яктан өйрәнелә, фольклор жыентыкларында дөнья күрә, яңадан халыкка кайтарыла. Галимнәр күп санлы әкиятләр, дастаннар, сюжетлы жырлар, халык уеннарын, риваять-легендалар язып алалар. Мәсәлән, «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастанының берничә варианты, «Мак-

тымсылу» дастаны, «Ике дус», «Бака кияве», «Алтын балык», «Әләй Хәйбулла», «Батыш исемле батыр турындагы әкият», «Айкула мәргән», «Алтын башлы, көмеш беләкле», «Алтын кош» әкиятләре, «Әйтүкә белән Батыш», «Яр-яр» һәм башка шактый әсәрләр язып алынган.

1940 елның октябрь аенда Г.Бәширов, Шәйхи Маннур һәм Хәмит Ярми составындагы икенче экспедиция Татарстанның Бондюг һәм Красный Бор районнарында эшли. Бу экспедициянең иң зур табышы – «Аппамыш» дастанының бер вариантын язып алу була. Бу Татарстан жирлегендә дә татар халык дастаннарының шул вакытка кадәр саклануын раславы белән әһәмиятле табышларның берсе.

Бөек Ватан сугышы елларында туктап торган фәнни экспедицияләр 1945 елның көзеннән яңадан оештырыла башлый. 1945–1955 елларда фольклорчылар Татарстан районнарында эшлиләр, бу елларда Татарстан районнары фәнни план нигезендә тулысынча тикшерелә. Әлеге экспедицияләр вакытында меңләгән әкият, жыр, бәет, мазәк, риваять һәм легенда текстлары тупланган. Мәсәлән, шушы елларда 500 якын әкият тексты язып алынганлыгы билгеле.

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә сакланган материаллар, шушы еллардагы фотолар бу экспедицияләр эшчәнлеген күпмедер күзалларга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, 1948 елда Институтның Фольклор секторы хезмәткәрләре Хәмит Ярми белән Халидә Гатина Татарстанның Мөслим, Актаныш һәм Калинин районнарында фольклор экспедициясендә булалар. Экспедиция әгъзалары, 11 июньнән 14 июльгә кадәр, айдан артык вакыт эчендә өч районга караган 38 авылда булып, халык белән аралашалар, фольклорның күптөрле жанрларына караган материал туплыйлар.

Хәмит Ярми әлеге экспедициягә фотоаппарат алып чыгып, экспедициянең аерым мизгелләрен сурәткә дә ала. Шушы фотолар информантлар сөйләп бетерә алмаганны сөйли. Бу сурәтләрдә үзләре ясаган агач аякларында йөргән сугыш ветераннары да, сугыш бетүгә өченче жәй китүгә карамастан кабыргаларына тарттырылган тиредән торган атлар да, яңаклары эчкә баткан картлар да, киләчәккә өмет белән яшәгән, шат елмаюлы яшьләр, үсмерләр дә бар. Фотоларга авылларда узган Сабан туге мизгелләре дә кергән.

Бу экспедициядә катнашкан Казан дәүләт университетының өченче курс студенты, киләчәктә тарихи романнар авторы булып танылачак Нурихан Фәттахов алып барган экспедиция көндәлегендә халыктан язып алынган фольклор текстлары гына түгел, экспедициянең маршруты турында да мәгълүмат теркәлгән. Мәсәлән, ул авыллар арасының ничә километр булуын да теркәп бара. Әлбәттә, бу авыл аралары күпчелек очракта йөкләрен аркага салып жәяү узылган.

1955 елдан соң СССРның татарлар күпләп яшәгән өлкәләренә дә экспедицияләр чыга башлый. 1956 елда Киров өлкәсендә яшәүче Нократ татарлары, Удмуртия Республикасының Кистем һәм Глазов татарлары өйрәнелә. 1957 елда Мордва Республикасы, 1958–Пенза өлкәсе, 1959–Рязань (Касыйм татарлары), 1960–Оренбург, 1961–Әстерхан, 1962–Горький, 1963–Саратов, 1964–Ульяновск, 1965–Куйбышев, 1966–Мари һәм Чувашстан республикасында яшәүче милләттәшләребезнең халык ижаты өйрәнелә, фән өчен кыйммәтле материал туплана. Нәкъ шушы елларда татар фольклор мирасының төп фонды булдырыла.

Бу елларда фольклор эсәрләренең күпчелеге өч фидакарь галим–Хәмит Ярмөхәммәтов, язучы Гомәр Бәширов һәм Халидә Гатина тарафыннан туплана.

Татар халык ижатын туплауда иң зур хезмәт куйган шәхесләрнең берсе–фольклорчы Х.Х.Гатина эшчәнлегенә аерым игътибар юнәлтәсем килә. Ул, 1945–1969 еллар арасында утыз фольклор экспедициясендә катнашып, меңнәрчә фольклор тексты туплый, лаеклы ялга чыкканнан соң шул экспедицияләр вакытында жыелып басылмыйча калган әкиятләрне бер-бер артлы аерым китаплар итеп чыгара: 1999 елда «Татар халык әкиятләре», 2000 елда «Балаларга–әкиятләр», 2006 елда «Вакытында табылган якутлар: әкиятләр, истәлекләр һәм хатлар», 2007 елда «Татар халык ижаты. Әкиятләр», 2008 елда «Тутый кош: татар халык әкиятләре» дигән китаплар дөнья күрә. Бу жыентыктагы күп кенә әкиятләр беренче тапкыр басылган. Галимә әкиятләрнең кайдан һәм кемнән язып алынуын да күрсәтеп бара.

1967 елдан себер татарларының халык ижатын өйрәнү максатында да берничә экспедиция оештырыла, фольклор фонды себер татарларының кабатланмас дастаннары, әкиятләре белән баетыла. Бу елларда жыелган материалны укучыларга житкерү буенча да зур эш башкарыла. Себер экспедицияләренә фольклор секторының фәнни хезмәткәрләре һәм аспирантлар чыга. Себер экспедицияләренә Хәмит Ярми белән Халидә Гатиналарга Фатих абый Урманчеев, Флора апа Әхмәтова, Ленар абый Жамалетдинов, Нурмөхәммәт абый Хисамов, Хужиехмәт абый Мәхмүтов, Илбарис абый Надиров кушылып китә. Халыкның музыкаль фольклорын Илгиз абый Кадыйров жыйа.

Галимнәр 1967 елда Новосибирск өлкәсе, 1968, 1969–Омск, 1970, 1973–Төмән, 1971–Иркутск өлкәләрендә материал туплый. 1974–Оренбург, 1976–Әстерхан, 1978–Чиләбе, Курган өлкәләренә экспедицияләр оештырыла.

Күп санлы экспедицияләр нәтижәсендә татар фольклорының күпчелек жанрларына караган материал туплана. Татар халык эпосы, халык әки-

ятларе, бәетләр, туй-йола жырлары, тарихи жырлар кебек фольклорның фундаменталь жанрларына караган материал жылып, аларны өйрәнү яңа фәнни югарылыкка күтәрелә. Хәмит Ярми житәкчелегендә һәм күпчелек очракта аның катнашы белән 1940 елдан 1972 елга хәтле, ягъни 32 ел дәвамында, татар фольклор секторы дистәлэгән экспедицияләргә чыга, шул рәвешле татар фольклорының төп өлеше, күрсәтелгән елларда язып алынып, сакланып кала. Шул экспедицияләрдә катнашкан профессор Ф.И. Урманчиев ул чорларны болай дип искә төшерә: «Хәмит Ярми оештырган экспедицияләргә әзерлек гадәттә 2–3 ай элек башланып, экспедиция үзе зур бер бәйрәм кебек оештырыла иде. Ел саен экспедицияләрдә 10–12 кеше катнашып, июнь-июль айларында, бер ай буена йөрөп, халыкның көндәлек тормышын, гореф-гадәтләрен, йолаларын, бәйрәмнәрен, поэтик әсәрләрен жыеп, авыллар тормышында да актив катнашып, төрле лекция-докладлар, концертлар оештырып, авылларны шаулатып китә торган идек. Һәм әлегә экспедицияләрнең шулай матур һәм нәтижәле узуының төп сәбәпләреннән берсе – экспедиция житәкчесенң әби-бабайлар, урта буын һәм яшьләр белән сөйләшә белүе һәм аларны сөйләтә алуы, һәрвакыт «кесәсендә тылсымлы тел ачкычы йөртүче», гомумән, кешелекле, мәрхәмәтле, жор һәм үткен телле Хәмит абый Ярми булуы иде».

Айлар буена сузылган бу экспедицияләрне өлкән галимнәр сагынып искә ала иде. Һәр экспедициядә материал туплаудан тыш, авыл халкы өчен халык ижаты турында доклад сөйләгәннәр, концерт оештырырга тырышканнар. Фольклорчылар, күбрәк авылларны инләргә тырышып, группаларга да аерылып киткән. Курган өлкәсендә узган шундый экспедицияләрнең берсендә булган мазәк хәлне бу экспедициядә катнашучылар сөйли иде. Ленар абый Жамалетдинов белән Флора апа Әхмәтова алданрак китәләр, икенче группа артта кала. Күпмедер вакыттан артта калган группа килеп житеп, коллегаларын эзли башлый. «Менә, бу авылдан ике коллагабыз үтәргә тиеш иде, ике татар галиме, фольклорчылар, кая киттеләр икән?» – диләр арттан килүчеләр. Халык: «Бер генә дә андый кешеләр үтмәде. Ике кеше йөрдә, берсе бурятка, берсе урыс иде, сезнекеләрне күрмәдек», – диләр. Шулай итеп тумышы белән Төмән өлкәсеннән булган Флора ападан бурятка ясыйлар, Татарстанның Буа районында туып үскән зәңгәр күзле мишәр егете Ленар абый урыска әйләнә.

Сүз унаеннан шуны да әйтү урынлы булыр. Безнең фольклорчы галимнәребез Хәмит Ярми, Фатих Урманчиев, Флора Әхмәтова – үзләре дә Себердә туып үскән кешеләр. Халидә апа Гатинаның да чыгышы Себер ягынан. Әлегә галимнәр үзләренң туган якларыннан да бихисап фольклор материалы туплыйлар. Шул елларда мәгълүм дастаннарның дистәлэгән варианты язмача теркәлә.

1970 еллардан башлап фольклор секторына берничә яшь талантлы хезмәткәр килә. Бу елларда татар әкиятләрен Ленар абый Җамалетдинов өйрәнә башлый. Ул күп санлы экспедицияләр вакытында төп игътибарын халык әкиятләренә юнәлтә. Балалар фольклоры буенча Рәшит абый Ягъфәров эшли башлый. Татар фольклорында беренчеләрдән булып Айсылу апа Садекова дини эчтәлекле халык иҗатына игътибар юнәлтә. Һәр галим үз юнәлешендә экспедицияләр эшчәнлеген дәвам итеп, алар ялгыз гына да дистәләгән экспедицияләргә чыгалар. Бу очракта шунысы да күзгә ташлана—Татарстаннан читтә туып үскән Айсылу апа белән Рәшит абый беренче чиратта үз төбәкләрен мөмкин кадәр тулырак һәм тирәнрәк өйрәнергә омтылалар. Шул рәвешле Айсылу Садекова Түбән Новгород өлкәсе авылларында материал тупласа, Рәшит Ягъфәров үзе туып үскән Пермь краен, күрше Чиләбе, берәз ераграк Курган өлкәләренә игътибарын юнәлтә. Бу якларга берничә фәнни сәфәр оештырыла. Шушы елларда Ленар абый нәкъ әкиятләр туплау максаты белән Татарстан районнарында эшли.

Экспедиция барышында теркәлгән күп санлы әкиятләр, тарихи һәм сюжетлы жырлар, мәкаль-әйтемләр хәзерге вакытта институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана. Анда тупланган материаллар, фәнни яктан өйрәнеләп, әлеге экспедиция нәтиҗәләре турында язылган мәкаләләрдә искә алына. Алар күп санлы фольклор жыентыкларында басылып чыгып, кире халыкка кайтарыла. Иң мөһиме—бу эсәрләренң күбесе, «Татар халык иҗаты» күптомлыгында урын алып, фәнни әйләнешкә керә.

«Татар халык иҗаты» күптомлыгын эзерләгән вакытта экспедицияләр берәз сирәкләнеп калса да, Халык иҗаты бүлегенә житәкче булып Фатих Урманчиев килү белән бу эш яңадан җанланып китә. Экспедицияләргә өлкән галимнәр белән бергә аспирантлар да чыга башлый. Аспирантлар, яшь хезмәткәрләр үзләре генә дә татарлар яшәгән төрле төбәкләргә юл тотта, күбесе үз фәнни темалары буенча максатчан рәвештә материал туплый. Мәсәлән, бу елларда Ләйсән Кариева татар халкының мифологиясен өйрәнүгә керешә, экспедицияләргә дә татар мифларын өйрәнү максаты белән чыга. Ким Миңнуллин белән Салават Мөхәммәтнуров себер татарлары фольклорын барлап, берничә экспедициягә чыгалар.

Без (Илсәяр Закирова) Лилия Мөхәммәтжанова белән беренче фәнни экспедициягә тәҗрибәле галим Рәшит Ягъфәров житәкчелегендә чыктык, бергәләп Пермь, Свердловск, Чиләбе өлкәләрендә эшләдек. Бу сәфәрдә кая гына юл тотсак та, анда Рәшит абыйны белүләрен, кадерле кунак итеп каршы алуларын күреп шаккаткан идек. Ул үзе дә якташларының гына түгел, тирә-як районнарда яшәүче милләттәшләренң дә борчуларын да, гамьнәрен дә белә, һәркайсына кулыннан килгән кадәр ярдәм итәргә омтыла иде. Балалар фольклорын өйрәнүче галим, балалар

янында шундук үз кешегә дә әйләнә белү сәләтенә ия булып, кечкенәләр аңа бөтен белгәннәрен күрсәтергә, сөйләп калырга ашыгалар: «Абый, бу безнеке уен, абый, бу безнеке тау! Бу минеке машина... Абый, абый!» Рәшит абый үзе дә балаларны бик яратып, алар белән сөйләшә белә торган галим иде. Ул экспедиция табышларын туплап, һәр елны балалар фольклоры буенча берәр китап яки китапчык чыгарырга тырышты...

Безнең (И. Закирова, Л. Мөхәммәтжанова) беренче мөстәкыйль экспедициябез 2001 елда Төмән өлкәсенең Вагай районы авылларында узды. Вагай районының Казанлы авылында яшәүче Нера апа белән Хәлим абый Сәгыйдуллиннар, безнең эшебезнең әһәмиятен аңлап, төрле яклап ярдәм иттеләр. Алар безгә шушы районның иң мәгълүматлы информантларын барлап кына калмадылар, урман-саз юллары аша күрше авылларга йөртеп, материал тупларга да булыштылар. Нера апа көн саен Себернең милли ризыкларын әзерләп, себер татарларын ул яктан да ачты.

Бу экспедициянең төп яңалыгы шунда иде: без әлегә кадәр фольклорчылар игътибарыннан читтә калып килгән сөйләкләрне, йомакларны, мифологик хикәятләрне, ышануларны, ырымнарны, им-том текстларын да күпләп язып алдык. Себер татарларының *полван, әүрак, еш ия, купкан, еш, мәңкәй, әлмәңе* кебек мифологик образлары фәнни әйләнешкә керде.

2009 елдан Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан комплекслы фәнни экспедицияләр оештырыла башлады. Бу экспедицияләрнең ике юнәлештә эшләп, беренчесе Татарстан районнарын өйрәнү максатыннан оештырыла.

Татарстан Республикасы буенча түбәндәге районнарда экспедицияләр эшләде: 2009—Актаныш, 2010—Апас, 2011—Кукмара, 2012—Чүпрәле, 2013—Мамадыш, 2016—Арча һәм Әтнә, 2017—Мөслим һәм Минзәлә, 2019—Азнакай, Буа, 2021—Азнакай районнары.

Икенче юнәлеш—Татарстаннан читтә яшәүче милләттәшләребезнең рухи мирасын өйрәнү. Бу комплекслы экспедицияләр түбәндәге регионнарда материал туплады: 2009—Түбән Новгород, Курган өлкәләре, Башкортостан; 2010, 2015—Оренбург өлкәсе; 2011—Мари Эл Республикасы; 2012—Удмуртия Республикасы; 2013—Пермь крае һәм Әстерхан өлкәсе; 2014—Омск һәм Самара өлкәләре (2014); 2015—Томск; 2016—Чиләбе өлкәсе, Казакъстан Республикасы; 2017—Новосибирск өлкәсе, Башкортостан Республикасы; 2017, 2018—Ульяновск өлкәсе; 2018—Иркутск, Киров өлкәләре; 2019, 2021—Пенза өлкәсе; 2019—Төмән өлкәсе, Үзбәкстан Республикасы; 2020, 2021—Төмән өлкәсе.

Фольклорчылар, тел белгечләре, диалектологлар, археографлар, сәнгать белгечләре катнашкан комплекслы экспедицияләр вакытында милләттәшләребезнең рухи дөньясы, мәдәни кыйммәтләре комплекс буларак

өйрәнелә, тел-сөйләм үзенчәлекләре, тормыш-көнкүреше, мәдәнияте, сәнгате, кулъязма һәм музыкаль мирасын барлау, аларны фәнни эшкәртү, тикшерү эше жайга-системага салына.

Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган бер генә экспедиция дә фольклорчылар катнашыннан тыш узмый. Халык ижаты бүлгә баш фәнни хезмәткәрләре Илсәяр Закирова, Лилия Мөхәммәтжанова һәм халык ижаты бүлгә житәкчесе Илмир Ямалтдинов һәр экспедиция вакытында татар фольклорының төрле жанрларына караган материал туплап, аларны фәнни яктан өйрәнәп, халыкка кайтаруда зур эш башкаралар. Шунысы да игътибарга лаек, хәзерге вакытта фольклорның күп кенә жанрлары актив яшәештән төшәп кала бара, дигән фикер булса да, һәр экспедиция вакытында халык ижатына караган бай материал туплана, фәнни әйләнешкә яңа текстлар, яңа образлар кертелә. Фольклорчылар үзләре туплаган материалны архив материаллары белән чагыштырып, аларның бүгенге торышын өйрәнәләр.

Мәсәлән, Омск өлкәсендә узган комплекслы экспедиция барышында «Боз озату» йоласы белән бәйлә образлар һәм ышанулар әлгә кадәр татар фольклорында мәгълүм түгел иде. Омск өлкәсендә татар авыллары нигездә Иртеш буенда урнашкан. Шул сәбәпле биредә елга, су белән бәйлә шактый йолалар, ышанулар очрый. «Боз озату» йоласы да хәзергә кадәр саклана. Аны Омск өлкәсе Тәбриз районы Козгын авылында «Су-туй» буларак зурлап үткәргәннәр. Су буена самавырлар алып төшкәннәр, күңел ачып бәй-

рәм ясаганнар. Теләк теләп суга икмәк салганнар. Шушы ук районның Тау авылында үзләренә сәламәтлек теләп суга акча агуларын сөйләделәр. Алар аккан бозлар аркылы Мәңгәли бабайга—төньяк рухына сәлам әйтәләр. Акча атканда: «Мәңгәли бабай, безгә сәламәтлек бир!»—диләр. Элегрәк бозларга курчаклар куеп жибәрү йоласы да булган. Иртеккә агызганда бу курчаклар авыру-хасталарны алып киткән. Курчакларның елый-елый агуларын сөйләгәннәр. Әшеван авылында боз киткәндә башка рухларга—Тәйнәйнәгә яки Әхәләй-Мәхәләйгә сәлам әйтәләр, сәдака бирәләр. Эбаргүл авылында боз озатканда Мәңке бабайга, Мәңкелек бабайга сәлам юллылар. Мәңке бабай, Мәңкелек бабай—Иртекшенң хужасы дип ышаналар. Бу йолаларда татар фольклоры өчен әлегә кадәр таныш булмаган мифологик образ—Мәңке, Мәңкелек, Мәңгәли турында сүз бара. Аны информантлар төрлечә аңлата. Ул Су иясе, Иртекш хужасы, Төньяк рухы, яки Төньяк боз океаны рухы буларак аңлатыла. Бу образ турында информация килчәктә тагын да язып алыныр, аның функцияләре ачыкланыр, дип уйлыйбыз. Әлегә ул образ турында—Мәңгелек рухы, ягъни икенче—мәңгелек дөнья белән бәйлә рух, дигән фикергә дә килә барабыз.

Институтта комплекслы экспедициянең күркәм нәтижәсе буларак һәр елны «Фәнни экспедиция хәзинәләре» дигән сериягә караган монографияләр дөнья күрә. Бу серия милләттәшләрбезнең милли-мәдәни мирасын барлау, анализлау һәм аны тулы итеп чагылдыру, киләсе буыннарга мирас итеп калдыру максатыннан чыгып эшләнә. Һәр монографиядә төбәктә язып алынган халыкның фольклор мирасына багышланган мәкалә, фольклор үрнәкләре дә урын ала.

Хәзерге вакытта әлегә сериягә караган егермедән артык китап басылып чыкты, берничә том 2021 елның ахырына кадәр дөнья күрәчәк. «Милли-мәдәни мирасыбыз» томнары басылып чыгу белән регионнарда презентацияләр оештырыла, төп партия дә шул региондагы халыкка, информантларыбызга, мәктәп, китапханә һәм милли автономия үзәкләренә тапшырыла.

Шул рәвешле, Хәмит Ярми, Халидә Гатина, Фатих Урманчеев, Флора Әхмәтова һ.б. башлаган эш бүгенгә көндә дә матур нәтижәле эш буларак дәвам итә. Халык ижаты бүлегенә тәҗрибәле хезмәткәрләре, шулар белән бергә яшь галимнәр, аспирантлар фольклор үрнәкләрен—халыкның кыйммәтле һәм затлы мирасын барлауны, жыюны һәм фәнни яктан өйрәнүне дәвам итәләр.

Әдәбият

1. Мөхәммәт Садри. Себер истәлекләре // Совет әдәбияты. 1964, № 9.

ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА: В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

В последние годы нами были опубликованы несколько статей¹ о татарских дастанах «Туляк и Сусылу», «Идегей» и «Чура батыр», посвященных выявлению содержащихся в них исторических реалий [Исхаков: 2011; 2018-а; 2018-б; 2019]. В итоге было выяснено, что в эпических произведениях, сохранившихся у татар и других кыпчакоязычных тюркских народов, имеется достаточно объемная, в ряде случаев уникальная, историческая информация, относящаяся к XIII–XVI вв. и отражающая социально-политические и этнокультурные аспекты жизни золотоордынских и позднезолотоордынских политий и их обществ. Но уже по ходу исследования эпоса «Туляк и Сусылу», имеющем ряд архаических черт, свидетельствующих о его древности (детальнее см.: [Фахрутдинова: 2011]), было обнаружено, что в этом дастане есть сюжеты, относящиеся к кыпчакам эпохи начала монгольских завоеваний степей Дешт-и Кыпчака (кроме указанных выше наших публикаций об этом см. также: [Исхаков: 2012; 2018-в]). Поэтому было принято решение продолжить поиск в названном направлении с целью выявления в эпических произведениях, записанных у татар, новых свидетельств о кыпчаках. И они были обнаружены, как нам представляется, в тюрко-татарском дастане «Ак Күбәк», записанном во второй половине XIX в. известным российским тюркологом В.В. Радловым у сибирских татар. Далее будем использовать переиздание данного текста, сопровождающееся русским переводом [Ак Күбәк: 2014. С. 413–433]. Название дастана, переданное В.В. Радловым в форме «Ак Күбәк», на современном татарском литературном языке будет звучать как «Ак Күбәк», а на русском языке – как «Ак Кубяк / Ак Кобяк».

Из специальных исследований, посвященных дастану «Ак-Кубяк», надо отметить старую публикацию П.А. Фалеева [Фалеев: 1918], впервые отметившего бытование этой «сказки» – так он определил данный дастан – не только среди татар (сибирских), но и у алтайцев, а также у ногайцев. Но он мало остановился на вопросе об историчности фигуры Ак-Кобяка, тем более, что ему было известно о том, что этот герой эпоса зачастую выступает не как человек, а как чудовище, злой дух [Фалеев: 1918. С. 189–190]. Из этого небольшого по объему исследования,

¹ В настоящее время на их основе подготовлено монографическое исследование, которое готовится к печати.

к которому приложена и записанная у ногайцев Ставропольской губернии версия «сказки» про чудовище «Ак-Көбөк–Кара-Көбөк», видно, что она имеет мало общего с татарским дастаном «Ак-Күбәк». Но замечание П.А. Фалеева относительно того, что данное «сказание... перешло на запад в очень раннее время и развивалось самостоятельно» [Фалеев: 1918. С. 196], принять можно. А вот из исследований, посвященных собственно фигуре Ак-Кубяка, следует отметить статью казахстанского историка А.К. Кушкумбаева, в ходе анализа родословной Кобланды-батыра из казахского клана кара-кыпчак (кара-кыпшак), отметившего присутствие в этой генеалогии звена Аккобик и достаточно детально рассмотревшего исторические сведения, имеющие отношение к Ак-Кубяку. Он констатировал опираясь на указанную выше работу П.А. Фалеева также присутствие данного героя («алпа») в эпических произведениях алтайцев, барабинских татар и ногайцев [Кушкумбаев: 2018]. Несмотря на то, что обзор источникового материала, проведенный А.К. Кушкумбаевым, вполне корректен и его интерпретацию данных об Ак-Кубяке можно принять, – а он высказывает мнение о его принадлежности к домонгольскому кыпчакскому миру – отдельные, существенные моменты этой темы из его анализа выпали. Наша задача как раз заключается в восполнении некоторых аспектов ранней истории кыпчаков, связанных с Ак-Кубяком, которые оказались вне поля зрения вышеназванного историка. При этом, из-за ограниченности собственно исторических сведений, имеющих отношение к Ак-Кубяку, нам придется в основном опираться на те же источники, что и использованные А.К. Кушкумбаевым. Но в отличие от него, нами шире будет привлекаться эпический материал, в первую очередь, из татарского дастана «Ак Күбәк».

Вначале нам необходимо вкратце остановиться на содержании дастана «Ак Күбәк/ Ак Кубяк».

В некоем городе у бия по имени Ак Бытык родился сын, которому дали имя «Ак Күбәк». Сын бия обладал рядом чудесных качеств: разговаривал еще в чреве матери, был с детства очень силен, не вполне еще выросший пошел звать людей на свою свадьбу и по пути встретил хана по имени Кидан. Последнему Ак Кубяк не понравился и он поручил своему сыну – султану Мангушу, убить его. Тот позвал его на охоту, подумав, что там легче будет его уничтожить. Но Мангуш решил действовать хитростью и поочередно попросил Ак Кубяка отдать ему своего коня (*ур кулак*¹, *ат*), собаку (*ит*) и ловчую птицу (*кош*), когда это не получилось,

¹ Тут эпическое определение коня Ак-Кубяка как «ур кулак», возможно, имеет древнетюркское или монгольское происхождение. Во всяком случае, у Рашид ад-Дина есть монгольское выражение «чаган аман кул» – «беломордый конь» [Рашид ад-Дин: 2001. Т. I. С. 194]. Да и у татар жеребчик обозначается как «колын».

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

попытался забрать у него саблю (*кылыч*) и горн (*быргы*), но и тут он не преуспел. Затем они подошли к одной горе, где Мангуш предложил ее обойти с двух сторон с условием – кто раньше обогнет ее, тот имел право отрубить голову запоздавшему. Так как хитрый Ак Кубяк попросил свою сестру устроить пир с 40 девушками и завлечь туда Мангуша, последний опьянел, а Ак Кубяк его застал в постели и после ряда обрядов, отрубив ему голову, ушел домой. А между тем хан Кидан отправил к нему посла, чтобы узнать, что случилось с его сыном. Когда выяснилось, что Мангуш убит («Манар тауда йортлады/осел у горы Манар»), хан собрал войско и пошел к Ак Кубяку. Причем в войске находились легендарный Салыр Казан и некто «Буйдар Алып». При этом сам Кидан также назван «алпом». Салыр Казан попытался убить Ак Кубяка, но тот, применив ряд хитростей, в конце концов отрубил его голову, затем врезался в войско хана Кидана, но тот оказался проворнее и вонзил в него копье. Раненый Ак Кубяк ушел домой и попросил брата закопать его в землю и не трогать до пятницы, но тот разбудил его раньше срока и затем герой дастана залег в могилу и умер. После его смерти хан Кидан сражался с его братом, но затем помирился с ним и они забыли былую вражду.

Из этого, вообще-то довольно незамысловатого сюжета данного дастана, нас заинтересовали имена хана Кидана, сына бия Ак-Бытыка Ак Кубяка и сына указанного хана (возможные тюркские формы его имени – Кидән/Китән/Котән) султана Мангуша. Кроме того, интерес представляет и присутствие в эпосе Салыр Казана, то есть Салор-Казана – знаменитого героя огузского эпоса «Китабе деде Коркут», где он считается зятем легендарного основателя династии Ак Коюнлы Баюндур хана («хана ханов») и носит титулы «бека» или даже «бека беков» [Книга: 2007. С. 14, 22, 176, 179]. Но Салор-Казан, скорее всего, имеет отношение к событиям ранней истории огузов X–XI вв. Правда, из-за легендарной связи с Баюндур ханом, чья династия обособилась лишь в XIV в., он может фигурировать и в более поздних эпических событиях. Далее мы эту линию дастана подробно анализировать не будем, но отметим, что по огузской исторической традиции могила Салор-Казана указывалась около Тебриза [Книга: 2007. С. 179].

Теперь обратимся к фигурам хана Кидана, Ак Кубяка б. Ак Бытыка и Мангуша б. Кидана. Для того, чтобы разобраться в том, кто под ними имеется в виду в дастане, нам придется обратиться к письменным источникам.

Главным из таких источников является труд арабского энциклопедиста из Египта ан-Нувайри (1279–1333) в 30 томах «Нихайат ал-араб фи фунун ал-адаб» (др. название – «Мунтаха ал-араб фи'илм ал-адаб»), доводящийся до 725 г. х. (1324/1325). В главе «О делах Тюркских» («Зихр ахбар

ал-атрак») он, рассказывая о монгольских завоеваниях времен Чингисхана, сообщает, что после похода 616 г. х. (1219/1220), «западные татары», то есть монголо-татары, вернулись к своему предводителю, а «тюрки», которые в ходе этого похода разбежались, обратно пришли до 626 г. х. (1228/1229) на «свои места в Северных землях». В данном случае речь явно идет о втором походе монголов во главе с Субэдеем, мало затронувшем западные кыпчакские земли. По ходу этого сообщения, ан-Нувайри приводит сведения о клановом составе этих «тюрок» – кыпчаков. Это были 11 племен: 1) Токсоба, 2) Йета, 3) Бурджоглы, 4) Бурлы (Илбарили/Елбарылы), 5) Кангуолы/Кангароглы, 6) Анджоглы, 7) Дурут, 8) Карабароглы (более точно – «Кулабаоглы/Кулабаоглы»), 9) Джужнан (Джортан), 10) Карабиркли, 11) Котян [История Казахстана: 2005. Т. 1. С. 63–64]. Далее этот автор приводит следующее весьма важное для нас известие: «... Случилось (однажды), что человек из племени Дурут, по имени Мангуш, сын Котяна, вышел охотиться; встретил его человек из племени Токсаба по имени Аккубул (?), – а между обоими (племенами) было старинное соперничество, – и взял его в плен да убил его. Не доходила весть о Мангуше до отца и людей его, и послали они человека по имени Джамгар (или Джалангар) разведать его. Этот вернулся и сообщил им известие об умерщвлении его. Тогда отец его (Мангуша) собрал людей своих и племя свое и пошел на Аккубуля. [Тот] ... собрал людей своего племени и приготовился к сражению... Они ... сразились; победа осталась за племенем Дурут. Аккубул сам был ранен, а мать его разбеглась. Тогда он брата своего Ансара (Унсара) отправил к Душихану, которого Укедийа ... отрядил в Северные страны, <который> пожаловался ему (Души) на то, что приключилось народу его со стороны Кипчакского племени Дурут, и сообщил ему, что если он пойдет на них, то не встретит (там), кроме их (Дурутов), ни одного противника. Тогда он (Души) двинулся на них своими войсками, напал на них и большую часть их избил и захватил в плен. В это-то время купили их купцы и повезли их в разные города и земли» [История Казахстана: 2005. Т. 1. С. 65].

Это сообщение с некоторыми особенностями содержится и у Ибн Халдуна (ум. в 1406 г.), где Мангуш, сын Котяна, поименован «Мангушем, сыном Китмира», а его соперник – Акакийаком, Джамгур – Джаланкаром, Ансар – Аксаром [Там же. С. 66]. При этом у Ибн Халдуна есть следующее примечательное замечание: «... племя Дурут из Кипчаков, а племя Токсоба из Татар, ... все перечисленные племена – не от одного рода и Тюрки, находящиеся в Египетских землях – из Кипчаков» [Там же].

Ранее уже был сделан вывод о том, что у ан-Нувайри и Ибн Халдуна приводятся названия западных кланов кыпчаков из Дешт-и Кыпчака

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

[Там же. С. 64]. Кроме того, имя противника Мангуша (Манкуша) у этих авторов имеет варианты Аккубул/Акакийак, что позволяет расшифровать его именно как Ак-Кубяк (*Ак Кубәк*). То, что летописное известие, передающееся ан-Нувайри и Ибн Халдуном, отражает уже знакомое нам содержание дастана, практически не подлежит сомнению. Тому есть несколько доказательств: во-первых, это, конечно, имена враждующих знатных кыпчаков – Мангуш/Манкуш б. Котян/Китян и Ак Кубяк (Кубул/Кийак); во-вторых, достаточно близкое написание имеют и имена посла Котяна: по ан-Нувайри, отправленного разведать судьбу Мангуша разведчика посла звали «Джамгар/Джалангар» (на тюркском, скорее всего, *Чамгар/Чалангар*), а фольклорного посланника из дастана «Ак Кубяк» звали «*Чылак*» [История Казахстана: 2005. Т. 1. С. 409]; в третьих, в эпосе фигурирует не названный по имени брат Ак-Кубяка, сразившийся с Котяном после смерти своего брата; у Ак-Кубяка, по ан-Нувайри, тоже был брат по имени Ансар/Унсар, правда, не сражавшийся с Котяном, а отправившийся к Джучи с жалобой на действия этого хана и призвавшего Джучи к действиям против группы дурут и тем самым способствовавший их разгрому и пленению; в четвертых, эпический и исторический Ак-Кубяк вначале получают сильное ранение; в обоих случаях, в пятых, речь идет об их столкновении впервые на охоте.

Но в летописных материалах, по сравнению с дастаном «Ак Кубяк», есть и различия: из труда ан-Нувайри мы узнаем, что Мангуш б. Котян был из клана Дурут/Дүрт, а его противник – Ак-Кубяк, из клана Токсоба. Согласно Ибн Халдуну, первый клан был кыпчакским, а вот второй, как он полагал, «татарским», т.е. монголо-татарским. Однако насколько последнее соответствует историческим данным, вопрос спорный. Скажем, согласно башкирской исторической традиции, уран клана кыпчак у них звучал как «Туксаба!» [Башкирские: 2016. С. 146]. Далее, в татарском историческом сочинении конца XVII в. «Дефтери Чингиз-наме» в разделе, где речь идет о наделении Чингизханом племенных вождей клановыми атрибутами (дерево, птица, уран, тамга), Кыпчак бию (это эпоним и он является олицетворением там племени Кыпчак) также дается уран «Тук Саба» [Мирастан: 2011. Б. 52]. То есть получается, что клан Токсаба/Туксаба тоже был кыпчакским клановым образованием. Действительно, такой клан под названием Токсобичи известен и по русским летописным сообщениям именно у половцев-кыпчаков [Плетнева: 2010. С. 109]. По мнению С.А. Плетневой, эта группа кыпчаков, упоминающаяся в связи с их участием в междоусобице русских князей 1147 и 1152 гг., занимала территорию в степях между речья Донца и Дона [Там же]. Однако нельзя исключить того, что какие-то их части могли находиться и к востоку от Волги.

В любом случае пассаж Ибн Халдуна, отделяющий племя Токсоба от кыпчаков, требует отдельного рассмотрения. Но он связан с гораздо более объемной проблемой этнических компонентов кыпчакской общности, детальный анализ которой тут не предусматривается, но некоторые её аспекты будут далее все-же затронуты.

Для нас, прежде всего, важно обратиться к вопросу об историчности фигур хана Котяна (Кидана), его сына султана Мангуша, конечно, их противника Ак-Кубяка, сына бия Ак-Бытыка.

Достаточно уверенно можно утверждать, что эпический хан Кидан—это известный кыпчакский предводитель самостоятельного половецкого объединения эпохи монгольских завоеваний в Восточной Европе, хан Котян, ушедший в 1237 г. со своей 40-тысячной ордой в Венгрию [Плетнева: 2010. С.125]. Он был тестем галицкого князя Мстислава Мстиславовича (ум. в 1228 г.), который в 1226 г. и натравил его на Галицкую Русь; в 1228 г. его в своих интересах использовал и киевский князь Владимир, а в 1235 г. хан Котян опять напал на Галицкую Русь [Там же. С.181]. Похоже, что его орда находилась тогда достаточно близко к этой территории. Как мы уже видели, основу группировки кыпчаков во главе с ханом Котяном, успевшим породниться с князем Мстиславом Мстиславовичем, мог составлять клан *дурут/дурт*, на котором нам придется еще остановиться дополнительно. Так как эти кыпчаки действовали в западнорусских землях, а в ходе монгольского нашествия 1230-х гг. вообще ушли в Венгрию, их надо действительно причислять к западнокыпчакским сообществам.

Известно также, что наследник венгерского короля Белы, Стефан, женился на крестившейся дочери (Елизавете) хана Котяна, получившего в Венгрии титул «*dominus Cumanorum*»/«*владыка Куманов*». Но затем кыпчаки Котяна не ладили с венгерской знатью, в 1241 г. взбунтовались и ушли в Болгарию, а их хан был убит. Тем не менее, эти куманы/кыпчаки в 1246 г. были обратно приглашены в Венгрию и позже были там крещены, постепенно войдя в состав венгров [Horvath: 1989. PP.48–53].

О сыне хана Котяна—эпическом герое Мангуше, известий в письменных источниках пока обнаружить не удалось. Но мы можем отметить, что имя Мангуш (Манкош), скорее всего, как кыпчакское наследие, среди золотоордынских татар и их потомков в XIV в. сохранялось, да и позже оно известно у башкир и татар. Так, например, звали одного из посланников золотоордынского хана Узбека, ведшего переговоры начиная с 1314/1315 гг. (затем в 1320, 1321/1322, 1323/1324 гг.) в Мамлюкском Египте относительно «бракосочетания» и «мира» [История Казахстана: 2005. Т. 1. С.243, 246, 310, 315, 362, 364, 380]. Не исключена даже, что

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

в Мамлюкский Египет на переговоры специально могли быть отправлены знатные татары из потомков кыпчаков. Кроме того, в 1624–1626 гг. в Алатырском уезде Русского государства известны князья Мангушевы (от них идет название с. Мангушево), родоначальником которых явно был князь Мангуш [Акчурина, Ишеев, Абдиев: 2021. С. 167]. Факт сохранения имени Мангуш у татар-мишарей, имеющих существенный золотоордынский-тюркский компонент, вряд ли случаен. В отмеченной выше родословной башкир-кыпчаков с ураном «тук саба» среди генеалогических предков также присутствует звено «Мунаш бия» [Башкирские: 2016. С. 138–139], имя которого можно трактовать и как «Мун[г]аш» из-за замены «г» в башкирском языке на придыхательную букву «һ».

Относительно самого Ак-Кубяка сохранилась только информация из дастана. А те исторические сведения, которые мы находим у ан-Нувайри и, особенно, у Ибн Халдуна, все же больше напоминают кыпчакские исторические предания или даже часть сформировавшегося эпического произведения. Как было уже отмечено, имя Ак-Кубяк отражено и в казахских шеджере клана кара-кыпчак. Но мы можем отметить, что само имя «Кубяк/Кобяк» в половецком мире также было известно – так звали, в частности, главу кыпчакской группировки, занимавшей район р. Днепр в 1170-х гг. (это был так называемый хан «лукоморских» половцев Кобяк Карлыевич [Плетнева: 2010. С. 159, 161, 188]). Позже, как антропонимы и топонимы, это имя сохранялось у татар (казанских и сибирских).

Как же информация о хане Котяне, его сыне Мангуше и княжеском (бийском) сыне Ак-Кубяке могла оказаться в арабских источниках? Разгадка, как думается, находится в труде ан-Нувайри, а Ибн Халдун, похоже, заимствовал эти данные у него, возможно, через какие-то остающиеся нам неизвестными другие арабские исторические хроники.

Ан-Нувайри довольно точно датирует первые монгольские походы на запад, помещая их между 616–626 гг. х. (1219/1220 и 1228/1229 гг.). В данном случае прежде всего подразумеваются походы во главе с Джебе и Субэдеем 1222/1223 гг., когда произошла битва на р. Калке (1223 г.). Но монгольские завоевания в Средней Азии, как известно, начались еще в 615 г. х. (1219) и продолжались в 1228/1229 гг. (в последнем случае это была война против Саксина, волжских болгар и восточных кыпчаков). Заметим, что второй поход, по-видимому, не затронул западных кыпчаков, находившихся в регионе от бассейна Днепра до Дуная, ибо не столь еще многочисленные монгольские войска застряли на границах Волжской Булгарии. Тем не менее, уже в ходе первого и второго похода многие группы восточных кыпчаков могли быть выдвинуты на правобережье Волги, уйдя затем далее на запад (такое мнение в свое время высказы-

валось С.А.Плетневой [Плетнева: 1990. С.172–175]). Так вот, именно в связи с монгольскими походами в Восточную Европу надо обратить внимание на слова ан-Нувайри (он их произносит в связи завоевательными действиями Джучи, который, как мы знаем, умер в 1227 г.), сообщая о том, что тогда кыпчаки были разгромлены и захвачены в плен, замечая при этом: «... В это-то время купили их купцы и повезли их в разные города и земли». Поздний арабский историк ал-Айни (1361–1451) вторит ему: «... Взятые в плен (в их числе и кыпчаки–Д.И.) ... были отведены в земли Сирийские и Египетские. От них-то и произошли мамлюки...» [История Казахстана: 2005. Т.1. С.350]. Можно высказать гипотезу о том, что информация о хане Котяне, его сыне Мангуше и их противнике Ак-Кубяке в арабские хроники могла попасть из воспоминаний кыпчаков, попавших как пленные в арабские владения – в первую очередь, в Египет. Возможно, что уже во времена ан-Нувайри эти предания могли начать приобретать характер эпического предания – начального звена знакомого нам будущего дастана.

Однако, такая постановка вопроса еще не дает ответа на вопрос о том, каким же образом легендарные данные о кыпчакских предводителях, живших в эпоху начавшихся монгольских завоеваний, в том числе и на западе Дешт-и Кыпчака, оказались далеко на востоке – у сибирских татар и даже алтайцев. Конечно, можно было бы предположить, что разные группы кыпчаков, ставших самым важным этническим составным сформировавшихся в период Золотой Орды, татар, в ходе происходивших в эту эпоху крупных перемещений разных этнических групп могли привнести свои исторические воспоминания в среду тюркского населения далеких друг от друга регионов (напомним, что в составе алтайцев тоже имеется клан кыпчак, а у мигрировавших на территорию Северного Алтая из Сибирского ханства «татар», в частности, теленгитов, имелась даже группа кёбёк [Алтайцы: 2014. С.57]). Но кроме этого общего соображения следует еще принять к сведению данные казахских генеалогий, согласно которым имя Ак-Кубяк (Аккүбәк) фигурирует в числе генеалогических предков клана кара-кыпчак. Так как цветовые маркировки «ак» и «кара» в тюркской территориальной ориентации обозначали соответственно западную и восточную стороны, номинация «кара-кыпчак» (а эта группа, напомним, имелась и в составе башкир [Кузеев: 1974. С.177]), могла обозначать восточных кыпчаков, точнее, те клановые образования, из которых в золотоордынское время как некая этническая целостность сформировались восточные кыпчаки. Естественно, в среде кара-кыпчаков должна была находиться и исходная группа – личный клан Ак-Кубяка токсоба, с течением времени «растворившийся» в общем составе кыпча-

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

ков определенной территории, передав новому уже формированию – клану кыпчак золотоордынского времени, свой домонгольский этноним в качестве урана (боевого клича). Заодно этим кыпчакам могла достаться и историческая память о предках, восходящая к 1220–1230-м гг.

На этом можно было бы и поставить точку. Но есть еще один, явно заслуживающий нашего внимания, сюжет, относящийся к древней истории двух групп кыпчаков, «разведенных» Ибн Халдуном по разным этническим группам как «кыпчаки» и «татары». Нам надо установить, о чем сигнализирует указанный выше пассаж арабского хрониста. А это, в свою очередь, раскроет новые грани проблемы этногенеза не только кыпчаков, но и татар.

Как представляется, дальнейший анализ надо предварять рассмотрением этнонимов *токсоба* и *дурут*.

Токсоба (Туксоба/Тукс+оба). Данная группа, известная из русских летописей в XII в. как *Токсобичи*¹ (расшифровывается так: токс/тукс+оба + бичи/биче), образовывала в XII в. самостоятельное объединение, которое, как полагала С.А. Плетнева, занимала степи междуречья Дона и Донца [Плетнева: 1990. С. 97–98]. В арабских источниках этот этноним передан в форме *tokus-aba/токсоба* [Kirzioğlu: 1992. S. 91; Кушкумбаев: 2018. С. 79].

Корень данного этнонима – токс/тукс, а оба/аба – это монгольский термин *oboᡚ~obox*, обозначающий род, первоначально – союз кровных родственников [Владимирцов: 2002. С. 341]. Примененный же в русских летописях элемент «бичи» соответствует тюрко-татарскому понятию «печи/бече» – «родственное объединение», патронимия, (отсюда видимо и термин «бичә», в ряде говоров татарского языка означающий жену) (об этом специально см.: [Исхаков: 1978]).

Исследователи ранее уже высказывали мнение о том, что этноним *токс/«тукс»* – это понятие, обозначающее числительное «девять» – «*ту-гыз*» [История Казахстана: 2005. Т. 1. С. 64]. Так как числительное «ту-гыз/тогуз» в тюркском мире действительно бытовало в качестве этнонима – мы знаем «тогуз татар», «тогуз огузов», то не удивительно присутствие этого этнонима и среди кыпчаков. В этом случае общий смысл термина «токсоба» будет «девятиродовые»/«девятиплеменные». К тому же этот этноним встречается среди сибирских татар как топоним (селение Токуз в Вагайском районе Тюменской обл.), а на востоке современного Татарстана в начале XVII в. существовала «Тогузская волость», в данном случае, как родо-племенное подразделение тюрко-татарского

¹ По аналогичной модели в русских летописях образованы и кыпчакские этнонимы Каепечи [Исхаков: 2020. № 1. С. 35], а также Терьеробичи, о которых речь пойдет ниже.

населения, принадлежавшего к сословной группе «башкир» бассейна р. Иж [Исхаков: 1985. С. 37]. Так как данное клановое (волостное) образование было связано не только с волостью Еней (Енейская волость), но и с волостью Байлар (Байларская волость), можно заподозрить кыпчакскую этническую принадлежность, возможно, частичную (енейцы имели угорское происхождение), представителей Тогузской волости (по поводу кыпчакской принадлежности клана байлар см. работу Р.С. Саеова [Саеов: 2018] и наш комментарий по данному вопросу: [Исхаков: 2018-г]).

Не исключено, что встречающееся в отдельных русских летописях под 1184 г. наименование одного из городков домонгольской Волжской Булгарии – Тухчин [Фахрутдинов: 1984. С. 93], идет от этого же этнонима (корень Тухч + окончание ин).

Дурут/Дурт. По-видимому, именно эта группа кыпчаков имеется в виду под «Тертьеровичами» (терьт/тертьер + оба), участвовавшими в крупной битве кыпчаков/половцев с русскими войсками в 1185 г. [Плетнева: 1990. С. 163]. В арабских источниках её наименование, как мы уже указывали, имеет форму *дурут*, которую, однако, имея в виду сохранившееся в русских летописях смягченное произношение тертьер (тут корень *терть*, к которому добавляется тюркское окончание – «ер/ир» – «муж, человек, люди»), следует произносить (и читать) как *дурт/терьт*. Если это так, то мы опять имеем дело с образованием этнонима из числительного «четыре» – *дурт*.

В связи с данным этнонимом на ум сразу приходит название одного из шести собственно татарских племен, которые приводятся у Рашид ад-Дина. Дело в том, что описывая «издревле известное в мире» племя татар, персидский историк отмечает, что у него существовали «многочисленные ветви», а затем указывает следующие шесть татарских племен, по его мнению, бывших «известными и славными», а также имевшими собственные войска и отдельных государей: тутукулйут (тут собственно этноним – тутукул – Д.И.), татары-алчи, татары-чаган, татары-куин, татары-терат, татары-баркут [Рашид ад-Дин: 2021. Т. I. Кн. 1. С. 101–103]. Как видим, в перечне татарских кланов тут присутствует племя *терат*, чье наименование фактически совпадает с кыпчакским этнонимом *терьт/дурут/дурт*. Случайно ли такое совпадение? Вряд ли. И вот почему.

Во-первых, приводимые Рашид ад-Дином в списке татарских кланов племена частично известны и среди золотоордынских клановых образований – это группы *алчи* (*алчын*) и *баркут* (в форме *баргут/буркыт*¹), причем локализованные в восточной половине Дешт-и Кыпчака. Алчы-

¹ Не исключено, что этот этноним мог иметь и форму мекрит/меркит/беркут (ибо в тюркских языках происходит б/м замена).

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КУБӘК»

ны входили в состав ведущих кланов Астраханского ханства [Исхаков: 2009. С. 24], оказавшись в конце концов в составе казахов, а буркуты вначале жили на Алтае, затем фиксируются в Приуралье и в Западной Сибири [История и культура: 2015. С. 125–126, 137]. В частности, нами было обосновано мнение о том, что так называемые «Сибирские князья» – Тайбугиды, также являлись буркутами [Исхаков: 2009]. В результате возникает весьма сложная проблема прошлого соотношения таких этнических общностей, как и «татары» и «кыпчаки».

И вот тут пора вспомнить, во-вторых, о давнем дискуссионном вопросе относительно первоначальной этнической принадлежности самих древних татар. В историографии доминирует взгляд, согласно которому древние татары, с которыми воевал ещё Чингисхан, и которые были тесно связаны с Китаем, занимая территорию восточной Халхи, были монголоязычной этнической общностью. Это мнение представлено и в части научно-популярной литературы, иногда даже в такой весьма своеобразной трактовке – татары, мол, были «восточным народом тюркского происхождения, говорившем на монгольском диалекте»! [Хоанг: 1997. С.121]. Однако, в литературе представлена и иная точка зрения – об их тюркской принадлежности. Предпринятый нами самостоятельный, достаточно детальный анализ проблемы этнической принадлежности ранних татар [Исхаков: 2016-а; 2016-б], нас тоже убедил в том, что они не только были тюркской этнической общностью, но и, на что следует обратить особое внимание, имели прямое отношение к этническому формированию кыпчаков, точнее, восточной их части, исторически известной как кимаки – именно в их составе (первоначально в Кимакском каганате в XI в. известны 7 племен) находился клан татар, согласно Гардизи, занимавший в этом государстве положение правящего племени [Исхаков: 2016-б. С.53–54]. На самом деле и будущее кыпчаки вначале входили, по мнению одного из основных специалистов по истории кимаков, Б.Е. Кумекова, в орбиту влияния кимаков и Кимакского каганата, находясь западнее кимаков (последние занимали бассейн р.Иртыш) [История и культура: 2015. С. 98–107]. Отсюда понятно, почему известная ещё с древнетюркской эпохи группа «хэла» [ала-ат, «пегие лошади», по-китайски – бомо], в документах Танской эпохи именовавшаяся «элочжи/гэлочжи», также всплывает в русских летописях среди кыпчаков/половцев как Улашевичи/Алашевичи [Зуев: 1962]. Нетрудно догадаться, что названный клан следует отождествить с восточно-татарским племенем алчи/алчын.

В результате становится понятно, что маркировка в арабских источниках клана дүрт/терьт/дурут – личного племени хана Котяна и его сына Мангуша – как «кыпчакского», а клана токсоба, из которого происходил

герой эпоса бий Ак-Кубяк, у казахов считавшегося представителем племени кара-кыпшак, как «татарского», на самом деле была в некоторой степени условной, но не вполне лишенной определенной историчности: в составе усилившихся с XI в. половцев/кыпчаков могли существовать определенные этногенетические линии, восходившие и к тем, и к другим. Совершенно не случайно наш соотечественник, крупный татарский тюрколог Э.Н. Наджип подчеркивал нахождение татарских племен в степях Дешт-и Кыпчака и до прихода монголов на эту территорию [Исхаков: 2018-в. С. 58]. Причем представители этих «линий», не исключено, вначале занимали разные территории – кыпчаки/половцы (куманы) – западные, а кимаки и входившее в их состав татары – восточные. Отсюда, как нам представляется, и до сих пор не завершенная среди исследователей дискуссия о наличии в правящей верхушке кыпчаков/половцев «монгольской» («монголо-татарской») и собственно тюркской по происхождению и клановой принадлежности, элиты (подробнее об этом см.: [Исхаков: 2018-в]).

Литература

1. Ак Күбәк//Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты/авт.-сост. Ф.Ю. Юсупов. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. С. 403–413–433.
2. Акчурин М., Ишеев М., Абдиев А. Эпоха татарских князей в Мещере (XV–XVII вв.): монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021. – 316 с.
3. Алтайцы: Этническая история. Традиционная культура. Современное развитие/ред. колл. Н.В. Екеев (отв. ред.), Н.М. Екеева, Э.В. Енчинов; НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова. Горно-Алтайск, 2014. – 464 с.
4. Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов/Б.Я. Владимирцов; редкол.: В.М. Алпатов (пред.) и др.; Сост. Слесарчук Г.И. М.: «Вост. лит.», 2002. – 557 с.
5. Миранстан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкарьләре [транск. эшләүче, хәзерге әд. теленә күчерүче, иск. һәм сүзл. төз., кереш мәкаләләр авт. С. Гыйләжәтдинов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 331 б.
6. Башкирские родословные/Состав. предисл., пояснения к переводу, перев. на рус. яз., послесловие Р.М. Булгакова, М.Х. Надергулова; указ., факсимиле Р.М. Булгакова. 2-е изд., испр. и доп. Уфа: «Китап», 2016. – 480 с.

Д.М. Исхаков. ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ТАТАРСКОГО ДАСТАНА:
В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ЭПИЧЕСКОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ «АК КҮБӘК»

7. История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. – 728 с.
8. Исхаков Д.М. Патронимия у чепецких татар // Новое в этнографических исследованиях татарского народа. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1978. С. 60–67.
9. Исхаков Д.М. Из этнической истории татар восточных районов Татарской АССР до начала XX в. // К вопросу этнической истории татарского народа. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1985. С. 60–67.
10. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 142 с.
11. Исхаков Д.М. Новые данные о клановой принадлежности «Сибирских князей». 80-летию Р.Г. Кузеева. «Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Уфа, 17–19 апреля 2009 г.». Уфа, 2009, С. 224–227.
12. Исхаков Д.М. Об отражении некоторых золотоордынских реалий в татарско-башкирском дастане «Туляк и Сусылу» // Золотоордынская цивилизация. Сб. статей. Вып. 4. Казань: ООО «Фолиант», Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 119–127.
13. Исхаков Д.М. Тюркские исторические предания о кыпчаках (кимаках) Оренбуржья // Степи Северной Евразии. Материалы VI международного симпозиума и VIII международной школы-семинара «Геоэкологические проблемы степных регионов» / Под науч. ред. чл.-корр. РАН А.А. Чибелева. – Оренбург: ИПК «Газпромнефть» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2012. С. 319–321.
14. Исхаков Д.М. Термин «татаро-монголы / монголо-татары»: понятие политическое или этническое? Опыт источникового и концептуального анализа // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2016-а. Т. 4. № 2. С. 420–442.
15. Исхаков Д.М. Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. I. Среднетюркская эпоха (X – начало XV в.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016-б. – 324 с.
16. Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Беренче язма: «Түләк һәм Сусылу» дастанында тарих // Туган жир. Родной край. 2018-а. № 3. Б. 14–27.
17. Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре // Туган жир. Родной край. 2018-б. № 4. Б. 19–29; 2019. № 1. Б. 49–65; № 2. Б. 58–68.
18. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в Средневековый период и кимакская проблема. Воронеж–Казань: ООО «Фаворит», 2018-в. – 116 с.
19. Исхаков Д.М. «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренә бер урынына комментарий // Туган жир. Родной край. 2018-г. № 2. Б. 25–28.

20. Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Өченче язма: «Чура батыр» дастаны һәм «киләчәк буыннарны кисәтү»//Туган жир. Родной край. 2019. №3. Б.12–38; №4. Б.13–33.
21. Исхаков Д.М. История племени Кай (Кайы) и вопрос о происхождении династии Османов//Туган жир. Родной край. 2020. №1. С.34–50.
22. Книга моего деда Коркута. Огуз. героический эпос. Пер. акад. В.В. Бартольда. Издание подготовили В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов. Репринт. Воспроизвед. Изд. 1961 г. СПб.: «Наука», 2007. –299 с.
23. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. М.: Изд-во «Наука», 1974. –570 с.
24. Кушкумбаев А.К. Сведения казахских шежере по истории средневековых кыпчаков//Средневековая история Дешт-и Кыпчака: международная научная конференция. 13–14 сентября 2017 г. Павлодар: ТОО НПФ «Эхо», 2018. С. 76–82.
25. Плетнева С.А. Половцы. Ответ. ред. акад. Б.А. Рыбаков. М.: «Наука», 1990. –208 с.
26. Плетнева С.А. Половцы. М.: Изд-во «Ломоносов», 2010. –216 с.
27. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. М.: «Ладомир», 2001. –315 с.
28. Сәетов Р.С. Бүләр (Бараж) шәжәрәсе//Туган жир. Родной край. 2018. №4. Б. 99–116.
29. Фалеев П.А. Ногайская сказка об Ак-Кобоке//Сборник музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук. Ко дню 80-летия академика Василия Васильевича Радлова (1837–1917). Т. 5. Вып. 1. Пертоград, 1918. С. 189–196.
30. Фахрутдинова А.Р. Дастан «Туляк и Сусылу»: тюрко-татарские варианты: монография. Казань, 2011. –124 с.
31. Хоанг Мишель. Чингисхан/сер. «След в истории». Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. –352 с.
32. Kirzioğlu F. Yukari-Kür ve Çoruk boyları'nda Kıpçaklar. Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1992. –278 s.
33. Horváth, Andras P. Pechenegs, Cumans, lasians. Steppe peoples in medieval Hungary. Budapest: «Corvina Kiado», 1989. –142 p.

Надир Бекиров

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ: ПОСЛЕДНИЕ СТО ЛЕТ

(Продолжение. Начало в спецвыпуске, I, 2020)

О Феодоро замолвите слово: лирическое отступление об эллино-византийском наследии в Крыму и том, куда подевалось его первоначальное население

Для многих моих татарских и еще для большего числа нетатарских читателей, этот фрагмент первоначально может показаться лишним и отвлекающим от основной темы. Но на деле это не так.

Общим местом для массового сознания и не только россиян, но и многих в мире, является утверждение, что «крымские татары пришли в Крым в XIII в.». Ну а дальше варианты: с Чингиз-ханом, Батыем, позже – с Мамаем и т.д. Не менее общим местом является миф о «греческом» Крыме: выходцы из Эллады и были «первым народом Крыма». Он распространен от бабушек у подъезда до главы Российского государства [Встреча с представителями крымских татар]. К сожалению, эта тема как-то не привлекала до последнего времени внимания как историков, так лингвистов-тюркологов, предпочитающих бродить по Южной Сибири и Алтаю. Пока это касается современных тюркских народов Кавказа и восточнее, можно обойтись и без ее рассмотрения, однако в случае с Крымом и крымскими татарами от нее никуда не деться.

Ну, надо начать с того, что первыми двумя известными в Крыму народами были тавры и киммерийцы, которых выходцы из эллинских колоний в Малой Азии застали при своём появлении в Крыму (кого интересует последующий ход событий, может посмотреть мои лекции на ютубе [Курс Надира Бекирова]. Здесь это займет слишком много места).

Однако где-то в X в. в крымских горах складывается некое новое небольшое государство – княжество Феодоро – просуществовавшее до его разгрома и захвата османами в 1475 г. Основной религией феодоритов было, как известно, православие, а дальше начинаются загадки и спекуляции. Главным трендом является утверждение о том, что это были по-

томки древних греков, высадившихся в Крыму еще в V в. до нашей эры. А потом, в зависимости от целей, авторы дают два основных варианта:

- Либо они «были вырезаны» турками и помогавшими им татарами (если надо показать, что татары – пришельцы и не имеют прав на Крым).
- Или, что его представители дожили до наших дней и являются коренным народом Крыма, а претензии татар на статус коренного народа не обоснованы.

Все это вынуждает меня хотя бы кратко, но изложить некоторые сведения об истории этой части Крыма, подтверждаемой реальными фактами, документами и иными свидетельствами, а не полетом фантазии политиков и пропагандистов. Однако, дело не только в мифах. Невозможно понять этногенез современных крымских татар и особенности их культуры, поведения без учета феодоритского наследия.

Само слово Феодоро – это трансформированное в греческом с заменой «т» на «ф», готского слова «Теодорих» [Энгельс] – имени и одновременно титула вождя готов, вторгавшихся в Крым в IV в. и успешно продвинувшихся вплоть до Херсонеса, но позже ушедших из него для завоевания материковой Византии. Оставшимся же парадоксальным образом пришлось договариваться и с самим византийским Херсонесом, и с окружавшими его тавро-скифами, которых они вроде бы уже успешно покорили.

Сложилось это княжество, можно сказать, поневоле. Почему? Потому, что оно возникло на землях юго-западного Крыма (нынешний Севастополь и часть Бахчисарайского района), принадлежавших за полторы тысячи лет до этого таврам (позже тавро-скифам) и эллинской колонии Херсонес. Правда, за эти полторы тысячи лет они подвергались вторжению и частичному заселению готами (по некоторым оценкам – 5–10 тыс. чел.), побывали под властью Рима, Византии, частично – Хазарского каганата. Туда в разное время последовательно просачивались гунны, аланы, болгары и печенег. Сама необходимость появления княжества объясняется ослаблением Византии, которая уже не могла эффективно защищать свои крымские владения. Полиэтническое население, в котором ни эллины, ни византийцы никогда не преобладали, было связано исповеданием православия, общей к тому времени историей, тесным физическим соседством, образом жизни (в крымских горах и на побережье все занимались примерно одним и тем же: земледелие, рыболовство), румейским языком богослужения. Власть на берегу (у Византии, венецианцев, генуэзцев) и на равнинах (хазары, печенег, половцы, татары) менялась. Нужно было обеспечить общие интересы населения региона. По некоторым сведе-

ниям, на этой территории существовало около 25 мелких (в буквальном смысле—даже общая территория Феодоро очень небольшая) феодальных владений, которые не могли обеспечить ни стабильность, ни безопасность. Волей-неволей пришлось спланировать вокруг одного из них с центром в Мангуп Кале (обратите внимание—название тюркское). В этот период в Феодоро шел интересный процесс слияния этнических групп очень разного происхождения в более крупные единицы, при этом формировались два крупных этноса: ромеи/румеи, говорившие условно на византийском, и урумы, говорившие по-тюркски. Сам тюркский элемент (а это шло еще от скифов, алан, болгар, хазар, печенегов, осколки которых закрепились в крымских горах) стал в значительной степени связующим звеном как в среде феодоритов, так и между ними и татарами. Наряду с христианством в Феодоро под влиянием соседей-татар начал распространяться Ислам. То, как необычно, мирно это происходило, выразилось в феномене так называемого «двоеверия», когда в одной и той же семье часть родственников носила христианские (Анастасия, Варвара, Василь, Алексей и т.п.), другая—тюркские или мусульманские имена и, соответственно, исповедовала одну из этих религий. Титул главы Феодоро в русских источниках пишется как «Великий князь», на деле же в реальной жизни он звучал как «Улу бей» и традиционно крымские ханы и феодоритские князья обращались друг к другу «мой брат». Кстати титул «бей» (а не «бек», например) кажется делает акцент на огузском варианте тюркского языка, а не кыпчакском.

В 1475 г. османский десант разгромил объединенные отряды сопротивления генуэзцев и крымских татар. Менгли-Гирей, воевавший в тот период против османов, был взят в плен и провел в нем несколько лет. Уже в его отсутствие османы после тяжелой полугодовой осады взяли Мангуп Кале и уничтожили Феодоро как независимое государство. В российской литературе заверяют, что османы после этого устроили тотальный геноцид населения княжества, почему якобы в Крыму и не осталось потомков древних эллинов и готов.

Это не подтверждено никакими источниками. Как раз наоборот, историкам хорошо известен факт встречи в Стамбуле посла австрийского императора, уроженца Нидерландов Ожье Гислена де Бусбека, с крымским готом и греком в конце 1550-х гг., то есть через сто лет после падения Феодоро. Мало того, что они по своим делам спокойно приехали в Стамбул и встречались там с кем хотели; из их рассказа следовало, что в Крыму у них были еще собственные поселения и численность их явно насчитывала не менее нескольких тысяч человек. Надо учесть, что территория Феодоро и южный берег Крыма в тот период все еще не входили в состав

Крымского ханства. Это был османский санджак (провинция) и управлялся он пашой (губернатором) с резиденцией в Кафе. При этом Бусбек не приводит никаких фактов их притеснения, более того, гот заявил, что в армии крымского хана служит 300 готов, вооруженных мушкетами (то есть, лучшим оружием той эпохи).

Обычно все сводится к утверждению, что после разгрома Феодоро османы вырезали его население и завезли туда турок, отсюда мол, и огузский элемент. Ни геноцид населения, ни массовая миграция из Османской империи в Крым не подтверждаются источниками. Собственно говоря, это логично, потому что горный Крым—это не широкие поля и раздолье для кочевий или земледелия. Анатолия, Балканы и Ближний Восток дают гораздо больше простора и возможностей для проживания масс населения по сравнению с горным и прибрежным Крымом, где земельные и водные ресурсы ограничены настолько, что там может проживать только ограниченное число населения, обладающее многовековыми навыками ведения комплексного хозяйства. Нынешний туристический бизнес в Крыму в тот период существовать не мог, все необходимое нужно было производить здесь, на месте, рваться в Крым не было причин ни у османских крестьян, ни у торговцев, ни у знати. Само вторжение османов в Крым и разгром Феодоро скорее имел идеологические причины, чем практические. Разгромив Византию, османы рассматривали Феодоро как некий ее периферийный остаток. Причем, как и в случае с Константинополем, установление власти халифа на новой территории не означало намеренного истребления или притеснения христиан. Религиозная жизнь Феодоро, в том числе и в качестве османского санджака, шла под руководством Константинопольского патриарха.

Еще одним мифом является утверждение, что вследствие правления османов на части Крыма выходцы из этих регионов или крымские татары в целом являются потомками османских турок, переселившихся на полуостров в тот период. Это также не доказано. Никакими источниками массовое переселение людей из Анатолии или других частей Османской империи в Крым не зафиксировано. Путешественники, в том числе знаменитый Эвлия Челеби, проживший в XVIIв. в Крыму несколько лет и попытавшийся составить его полное описание, неоднократно отмечают, что в Крыму присутствовало несколько османских гарнизонов по 200–300 солдат в Ор Капу (Перекопе), Мангуп Кале и Кафе, выполнявших скорее погранично-полицейские обязанности, нежели в чистом виде военные. Тюркский был широко распространен не только в силу близости татар с севера (границы были открытыми, но подданным Крымского хана запрещалось поселяться на территории санджака), но в силу того, что сами фео-

дориты уже веками пополнялись докыпчакскими тюрками. Тюркский язык к этому времени был настолько распространен, что даже официальная титулатура феодоритских князей была, как говорилось, тюркской. С моей точки зрения, это как раз было нормально и вполне объяснимо, учитывая, что со времени проникновения скифов в крымские горы (а авторы III в. уже пишут о тавро-скифах, то есть новом метисном населении в этой части Крыма) и потом через гуннскую, болгарскую, хазарскую эпоху, вплоть до печенегов, в той или иной степени разноликие и разноразличные тюрки, пусть и небольшими вкраплениями, но оседали и смешивались с этносами нетюркского происхождения. Как раз медленность и постепенность этого процесса делала его основательным и естественным.

Таким образом, княжество Феодоро ни по составу населения, ни по правящей династии не было в полной мере греческим. Население его было христианами разного толка, а присутствовали в нем три языка – румейский (византийский), готский (до поры до времени) и тюркский (урумский).

Так где же тут греки? Ну, греки понемножку были. Древние эллины и в некоторой мере византийцы растворились за две тысячи лет среди преобладающего численно негреческого населения (а как вообще могло быть иначе?!). Наибольшую про-греческую идентичность и культуру сохранили румеи (вообще-то с византийского – «римляне»), а готы, как отдельная единица, слились с ними или с «урумами», тоже «римлянами», но уже разговаривая по-тюркски. Почему «римлянами»? А почему еврей, татарин, удмурт, бурят, к примеру, если он выходец из нынешней России, за границей – «русский»? Потому что вплоть до образования Феодоро они были подданными Восточной Римской империи. Слово «Византия» тогда (именно в период существования Феодоро!) не употреблялось, оно было реставрировано лишь в 1557 г., когда немецким историком Иеронимом Вольфом в работе «Corpus Historiae Byzantinae» оно было возвращено в научный оборот. Именно поэтому в Крыму нет ничего связанного со словом «Византия», «византийский». В том числе нет и «византийцев».

А вот урумы как сплав разноразличных тавров, потомков эллинов и готов с тюркоязычными скифами, аланами, гуннами, болгарами, хазарами, печенегами и половцами были. Не со всеми сразу, конечно, а с теми их относительно небольшими частями, которые по разным причинам оседали в крымских горах и на побережье. Сама тюркоязычность урумов говорит о том, к чему все пришло. Если сравнивать карту расселения их в Крыму, то видно, что сам Херсонес и его окрестности вплоть до столицы – Мангуп Кале и до Бахчисарая, были в XVII в. тюркоязычными. Румейский, как ни странно, преобладал на южном берегу и в тех частях

крымских гор, которые вообще никогда не входили в эллинские государства Херсонес и Боспор.

Урумы называли румеев и называют по настоящее время «татами». Обе эти группы в русских источниках называются греками, хотя греки (румеи) для урумов (тюркоязычных)—это таты, то есть чужие. Почему? Потому что таты—это нетюркское население крымских гор, в том числе Херсона и княжества Феодоро, а тюркское (точнее, тюркоязычное население), независимо от вероисповедания, к ним не относилось.

Есть упоминания о проживании на территории османского санджака черкесов, лазов (грузин—выходцев с южного берега Черного моря), валахов (то есть молдаван), они были переселены в Крым как подданные султана в относительно небольших количествах, оставались в Крыму и позже, принося с собой свои культурные влияния и меняясь сами. Численность готов, как и эллинов, из века в век уменьшалась, но это не означает их истребления, точно также уменьшалась и численность черкесов, которые выполняли воинские обязанности на службе султана. В Бахчисарайском районе даже существовало большое село Черкес-Кермен, а в фамилиях крымских татар встречается слово «черкес» (черкез).

Опять-таки в российской литературе существует миф о том, что в до-османскую эпоху населением южного берега Крыма были греки. Прямым доказательством этому считают греческие названия типа Форос или Ай-Петри. Нет сомнений, что какая-то часть прямых потомков первых эллинских колонистов или более поздних румейских переселенцев могла там жить. Однако, надо иметь в виду, что ни первые колонисты, ни последующие «греки» в Крыму не были выходцами из Эллады. Первые до появления в Крыму по несколько веков уже прожили в колониях в Малой Азии (Гераклея понтийская и Милет). В составе же Восточно-Римской империи кто только не жил. Безусловно, они хранили преемственность с античной Элладой в языке, культуре и, частично, составе населения, но на деле в них присутствовал весь Ближний Восток, да и запад тоже. Херсонес и Боспор были преимущественно земледельческими государствами, жившими на выращивании и торговле хлебом, остальные промыслы были дополнением к этой основной отрасли экономики, что делало их практически не очень-то заинтересованными в побережье, поскольку там условий для выращивания пшеницы еще меньше, чем в крымских горах. Население южного берега Крыма вынуждено было сочетать два основных занятия: рыболовство и выращивание винограда, а также фруктов, организуя террасное поливное земледелие (при очень ограниченном ресурсе воды). Те, кто знакомы с Крымом не из туристических буклетов, знают, что южное побережье всегда было голодноватым регионом, постоянно

торговавшим со степным Крымом, где собственно и производилась основная часть продовольствия. Распространению условно греческой культуры в Крыму способствовало проникновение христианства и принятие его не только местными потомками эллинов, которые тоже начинали с олимпийского пантеона, но и другими местными народами—тавроскифами, либо пришедшими позже в IV в. в Крым группами готов, алан, ну и далее по списку, включая печенегов и половцев. Вместе с христианством распространились язык богослужения и румейская письменность. Это, безусловно, повлияло на местные языки.

Однако в XVIII в. на южном берегу Крыма насчитывались 5 румейских диалектов на очень узком участке побережья от Аутки до Капсихора. Причем каждый говор означал небольшой, но достаточно четко очерченный регион, в том числе и на северных склонах крымских гор в районе Карасу Базара (Белогорска) в максимальном удалении от эллинских центров—Херсонеса и Боспора, даже Феодосии, куда ни эллины, ни византийцы никогда не добирались, а уж тем более не поселялись, но они были самым сердцем таврского, а впоследствии тавроскифского мира. Откуда они взялись? Были привезены из Византии? Нет. Эти говоры, образованные на базе смешения средневекового румейского с языками других этнических групп, проживавших на Южном берегу и в Центральном Крыму до греков или наряду с греками. Поскольку тавры, вероятнее всего, не были тюрками, и даже неизвестно, были ли они одним этносом или группой разноэтничных племен, то такое разнообразие румейских говоров очень хорошо объясняется ассимиляцией местных языков румейским. К этому нужно прибавить 500-летнее венецианско-генуэзское присутствие на Южном берегу (в генуэзских источниках владения Генуи в Крыму назывались «Капитанство Готия»), неоднократно происходившие заселения некоторых частей представителями тюркских народов (сельджуки в Судак в XI в. и позже, османский гарнизон с момента разгрома генуэзцев), а также иметь в виду крымских татар из этих районов, причем обратив внимание не только на греческую, но и готскую и тюркскую топонимику, в том числе и смешанного происхождения (например, «Ворун»—название готского племени «варин» или «варон», «Кутлакь», трансформированное «Готлыкь», «Ускут», точнее Усть Кут, т.е. «Верхний гот» и т.п.) зафиксированные наблюдениями путешественников разного времени и происхождения, от итальянцев до россиян, отмечавших большую антропологическую неоднородность населения Южного побережья, в том числе крымских татар.

Ну, ладно... Греки-не греки... Куда они делись? Где это древнее население Крыма? Любимый российскими пропагандистами ответ—«та-

тары вырезали!», «а теперь... претендуют...». Ну что же, не угодно ли прочитать следующее: «В 1778 г. в Петербурге было принято решение переселить крымских христиан на побережье Азовского моря. Уже в следующем году потомки греков, готов, армян, валахов, грузин и других христианских народов, общим числом 31380 человек покорно оставили Крым». Кого интересует дальнейшее, может ознакомиться с написанным очень понятным и прекрасно аргументированным очерком А. Панова, никоим образом не крымского татарина [Панов].

Не исключено, что среди них имелись и как бы «настоящие» греки, но прожив в Крыму более 2 тыс. лет, а византийцы более 1 тыс. лет до того момента, пока их с кровью и болью не выкорчевала и вывела из него российская власть при общей численности греков – 18407 душ (вместе с урумами, которые еще в меньшей степени были греками, называя румеев «татами»), армян – 12598, грузин – 219, валахов – 162 на момент депортации 1778 г., это было уже смешанное по происхождению местное население, определявшее свою принадлежность не столько по этническому, сколько религиозному (как часто бывало в Средневековье) признаку.

До поры до времени историческая память о родстве и былых связях оставалась как у крымских татар, так и у урумов. В 1920-х гг. (сто лет назад!) учебники урумского языка печатались в Крыму и вывозились к ним в Приазовье.

По сути, будучи реальным уничтожителем потомков и хранителей эллино-византийского наследия в Крыму, российское имперское правительство одновременно выступило и основным сочинителем мифов про греческий Крым, бывших всего лишь идеологическим обоснованием «Константинопольского проекта», разработанного при Екатерине II. Отсюда и псевдогреческие названия XVIII в. Севастополь, Симферополь, Феодосия, Евпатория и далее (Мелитополь, Одесса – Эдесса, Херсон вместо Херсонеса, Никополь и т.п.). Они тем более циничны, что вырвав потомков эллинского и византийского населения Крыма из мест, где их предки жили тысячелетиями, царское правительство запретило им возвращаться даже после формального включения полуострова в состав Российской империи, состоявшемся всего лишь через 5 лет после их депортации в 1783 г. Последующие греки, поселявшиеся в Крыму с конца XVIII в., не имеют с ними никакой генетической или культурно-языковой преемственности. Это новопоселенцы островов Эгейского архипелага, включая известный ныне Пиндос, Балканы и Грузию.

В Крыму нередко встречаются заброшенные так называемые «греческие» кладбища, но это примерно так же, как в других местах мусульманские кладбища, называемые «татарскими». Точно как цыганский ан-

самбль в Париже или еврейский ресторан на Брайтон бич, маркируемые «русскими».

Кстати, это относится и к крымским армянам. Исторические крымские армяне на самом деле это армяно-кыпчаки – скорее осколок половцев на службе у грузинских и армянских правителей, прихожане Армянской апостольской церкви, небольшая община которых переселилась под Кафу в XVII в. из Ширака (области в Закавказье) и дожила в Крыму до массовой депортации российским правительством в XVIII в. Они разговаривали и писали на кыпчакском языке. Их вывели из Крыма в район нынешнего Ростова-на-Дону, одним из основателей которого они и были (Новый Нахичевань или нынешний Пролетарский район Ростова-на-Дону). Из Крыма некоторые из них переезжали также в нынешнюю Западную Украину, где в 1618 г. некто Иван Муратович выпустил первую в тюркском мире печатную книгу «Альгыш Битиги» (молитвенник).

Нынешние общины греков и армян, проживающие в Крыму, в том числе и потомки депортированных в 1944 г., не имеют никакого отношения к древнему населению Крыма.

Подводя печальные итоги, скажем:

- разгромили Херсонес и отрезали феодоритов от моря в 1434 г. генуэзцы, а не скифы, гунны, половцы, татары;
- лишили их своей государственности в 1475 г. османы;
- лишили их родины и принудительно вывезли на чужбину в 1778 г. российские власти.

Означает ли это, что Крым остался без своего коренного населения или по-другому, без своих коренных народов?

Литература

1. Встреча с представителями крымских татар/URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/21028>
2. Андрей Панов. Расследование. Греческий исход из Крыма/URL: <https://diletant.media/blogs/70415/36824121/>.
3. Фридрих Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Примечания. 88./URL: http://www.revolucia.ru/eng_pscg.htm.
4. DERS | Купс Надира Бекирова/URL: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLfBhLJ5G-NVv8CtOnZF-P4bRwm42i-hjN>.

(Продолжение следует)

«ЗАБОЛОТНЫЕ ТАТАРЫ»: КТО ОНИ?

(Исторические данные о происхождении заболотных татар)

Аннотация. «Заболотные татары» являются территориально-этнической группой сибирских татар. Их говор относится к тоболо-иртышскому диалекту. В данной статье даются сведения о «заболотных татарах», рассматриваются варианты происхождения термина «заболотные татары», приводятся мнения разных ученых о происхождении данной группы татар Западной Сибири.

Ключевые слова: этногенез, сибирские татары, этнографическая группа, термин «заболотные татары», история происхождения.

«Заболотные татары» являются территориально-этнической группой, так как они проживают несколько изолированно от остальных групп сибирских татар. Они населяют территорию большого болотистого края (отсюда произошло их название «заболотные татары») к западу и северо-западу от города Тобольска.

Термин «заболотные татары» встречается в ревизских сказках 1782 г. [ГАТЮТ. Ф. 154. Оп. 8. Д. 4. Л. 1173–1176]. Употреблялся он, в частности, по отношению к тем татарам, которые проживали в Эскалбинских юртах, стоявших, в отличие от остальных населенных пунктов татар этой группы, на Иртыше. Для жителей других юрт остальные соплеменники действительно были заболотными, т.е. жили за болотами. Термин «заболотные татары» употреблялся тобольскими татарами по отношению к ясколбинцам и позднее, т.е. в XIX–XX вв. [Архив Тобольского государственного музея-заповедника. Д. 85. Л. 15 об.], применяется в общении татар и сейчас. Зафиксировано это обозначение и в XVII в. Так, в Сибирской летописи сообщается об ясколбинских заболотных волостях [Сибирские летописи: 1907. С. 337].

По отношению к этой группе в XIX в. употреблялось в литературе еще одно название, вернее сочетание двух названий: «заболотные и ачаирские татары» [Тобольская губерния: 1905. Т. XXXIV]. В XVII в., наряду с волостью Ясколба и Лоймытамак, существовала волость Вачиер [Долгих: 1970. С. 57], а затем, в XVIII в. и позднее, юрты Ачирские (Вачирские) входили в состав Эскалбинской волости. В научной литературе термины «заболотные татары» или «ясколбинские татары» употребляются, в частности, этнографами В.В. Храмовой [Храмова: 1950. С. 174–183], Г.И. Ереминым [Еремин: 1972. С. 409–439], Н.А. Томиловым [Томилов: 1981. С. 95–109].

В XVII–XIX вв. по отношению к этой группе нередко употребляли выражения «эсколбинские (ясколбинские) татары», «эсколбинцы», «ясколба», так как «заболотные татары» были включены в Эскалбинскую волость (от назв. юрты Ясколба на Иртыше). Возможно, что ясколба—это в прошлом название племени или какой-то родоплеменной группы, обособившейся в Заболотье [Там же. С. 96].

Архивные документы Тобольской казенной Палаты от 27.10.1873 г., в которых речь идет об улучшении быта заболотных инородцев Эскалбинской волости, дают представление об их жизни. Волость объединяла 25 татарских юрт, расположенных по берегам рр. Иртыш, Лайма, Носка и Иземетка (написания названий сохранены как в документе): Эскалбинские, Абызовские, Лайтамаковские, Вармаклиновские, Топкинские, Махлинские, Ишменевские (Ашменевы), Иземетские (Исеметские), Ярышкины, Янгутумские, Котуковские, Еманульские, Кускургулинские, Малые Кускургулинские, Носкибашские, Сеитовские, Носкинские, Вачирские (Ачирские), Доматские (Томатские, Истаматские), Б. Эсаульские, М. Эсаульские, Б. Красноярские, М. Красноярские, Сакандыковские, а также В. Бехтеревские, Н. Бехтеревские. Как видно из вышеперечисленного, к заболотной группе относились и юрты, расположенные в низовьях Иртыша. В настоящее время многие из этих населенных пунктов уже прекратили свое существование.

О происхождении «заболотных татар» в науке существует несколько мнений. В.В. Храмова отмечает, что «на запад от территории теперешнего Тобольска в заболотные районы по рр. Носка, Лайма, Ачирка и мелким притокам осели так называемые заболотные татары, которые считали себя потомками Кучума, пришедшими в эти места после падения Сибирского ханства» [Храмова: 1956. С. 314]. По мнению историка Н.А. Томилова, «...какие-то отдельные семьи тюменских и тобольских татар бежали в ходе колонизации Западной Сибири в болотистые районы левобережья Тобола и Иртыша, но задолго до их появления там жили не только угры (ханты и манси), но и тюркские группы» [Томилов: 1981. С. 97].

В рамках Сибирского ханства ясколбинские татары занимали северо-западный угол расселения тоболо-иртышских татар. Б.О. Долгих в составе тюркоязычного населения Тобольского округа конца XVI–XVII вв. выделил северных татар, «...вероятно, отатарившихся вогулов и остяков, живших в северной части уезда по соседству с вогулами и остяками... Их волости Кошуки, Ясколба и Вачиер, очевидно, по своему происхождению были связаны с пелымскими вогулами (Кошуки—с табаринцами, а Ясколба и Вачиер—с Кондой)...» [Долгих: 1970. С. 58]. Манси и ханты

прилегающих к Заболотью районов и в самом Заболотье находились в подчинении местных татарских князьков. Это видно из сведений Сибирской (Кунгурской) летописи, в которой упоминается «ясколбинский князь Ишбердей со своими вогуличи» [Томилов: 1981. С. 98].

В одном отрывке летописи сообщается, что этот князь 6 декабря 1582 г. прибыл к Ермаку «...с ясколбинских заболотных волостей от непроходимых мест ... со многими дары и есаком...» [Сибирские летописи: 1907. С. 337]. Приход ясколбинского князька к Ермаку свидетельствует о том, что Заболотье не стало форпостом кучумовичей, видимо, последних действительно там не было или было немного. Доверие русских к Ишбердею выразилось и в том, что Ермак определил его провожатым к Ивану Кольцо [Томилов: 1981. С. 98].

Самыми крупными юртами с конца XVI в. считались Ясколба, Лоймытамак и Вачир. И в настоящее время населенные пункты Ачиры и Лайтамак остаются самыми крупными населенными пунктами Заболотья.

Северная граница территории ясколбинцев («заболотных татар»), по мнению Н.А. Томилова, доходила до правых притоков Конды, где татары контактировали с манси и хантами. Наиболее известным северным населенным пунктом были юрты Ачирские или Вачирские. Западная граница в XVII в. доходила до Пелымского уезда, где на территории Табаринской волости также проживала небольшая группа татар. Видимо, прежде всего здесь происходили контакты ясколбинцев с манси. Южная часть территории ясколбинцев доходила до р. Тавды, где ясколбинские татары состыковались и жили частично смешанно с тюменскими татарами. Восточная граница ясколбинцев проходила чуть западнее Тобола и Иртыша. [Томилов: 1981. С. 99]. Таким образом, часть «заболотных татар» контактировала с манси и хантами.

В литературе есть высказывания о кошукских (кошуцких) татарах, которые уже в кучумово время осваивали территорию волости Кошуки, в единичных случаях и в XVII в. они поселялись в данной волости среди манси. «Это и дало повод говорить о местных татарах. Видимо, контакты кошукских манси с татарами продолжались длительное время, но к существенным этническим сдвигам в этом районе они не привели» [Там же. С. 100]. Существование кошукского татарского населения отмечено и в материалах 4-й ревизии (1782 г.), где была зафиксирована группа некрещеных татар, т.е. мусульман.

Многие источники XVI–XVII вв. отмечают существование татар, наряду с вогулами (манси), и в Табаринской волости [Долгих: 1970. С. 28]. Однако Б.О. Долгих пришел к следующему выводу: «Этнический состав населения Пелымского уезда был однороден (т.е. вогульский). ... Табарин-

ские вогулы, выделявшиеся развитием земледелия и, вероятно, коневодства и скотоводства, иногда именовались “татарами”, но, очевидно, лишь потому, что их занятия и быт в какой-то степени были сходны с занятием и бытом сибирских татар» [Там же. С. 30].

Н.А. Томилов при выяснении данного вопроса, обращает внимание на следующие факты. Во-первых, помимо того, что русские называли местных жителей не только вогулами, но и татарами, последние сами себя в своих челобитных определяли так же [Миллер: 1941. С. 149, 152, 206]. Обращает на себя внимание и то, что вряд ли случайным было постоянное определение со стороны русских властей местных жителей татарами и вогулами, в то время, как во всех остальных волостях они всегда называли их вогулами и никогда татарами [Там же. С. 28].

Во-вторых, обстоятельство, что большая часть табаринских людей была обложена хлебным ясаком, а также подводной и ямской повинностью, что, конечно, более характерно для татар. Известно, что часть табаринских людей была обложена пушным ясаком, в связи с чем и возникли две Табаринские волости – ясачная и пашенная [Там же. С. 29]. Ясачные табаринцы, вероятнее всего, были манси, а среди пашенных, которые с 1594 г. начали обрабатывать государеву пашню, встречались и татары. Интересно, что во всех остальных волостях Пелымского уезда манси земледелием почти совсем не занимались [Томилов: 1981. С. 103].

В-третьих, условия для проникновения сюда татар были благоприятными и вряд ли они не воспользовались бы ими. Ясколбинские татары могли продвигаться сюда в поисках пахотных земель и богатых охотничьих угодий, с другой стороны, открытым в эти места был путь и со стороны туринских татар. На наш взгляд, татары обеих этих групп и заселяли понемногу табаринские земли, вступая в контакты с местными манси [Там же].

Табаринские и кошукские татары в «Описании историко-графических карт Сибири с 1553 г. по 1843 гг.» названы «самыми малочисленными племенами, обитавшими между срединами рек Туры и Тавды» [Долгих: 1970. С. 30]. Табаринские татары были ассимилированы, с одной стороны, манси, а с другой – русскими.

Тем не менее для второй половины XVI в. и почти до конца XVII в. выделяются кошукские и табаринские татары. По мнению исследователей, это скорее всего, были небольшие локальные подразделения ясколбинских татар [Томилов: 1981. С. 104]. Имеется предположение, что в составе табаринских (а, видимо, и кошукских) татар отложился также и самодийский компонент. В.И. Васильев отождествляет название волости Табари с наименованием ненецкого рода Тайбари и считает, что террито-

рия Табаринских волостей Пелымского уезда «...ранее входила в сферу освоения самодийского этноса» [Васильев: 1974. С. 37].

Этническая территория ясколбинских татар в XVII–первой четверти XIX в. сохранилась во многом неизменной. Постепенно «затухли» направления миграции ясколбинцев на территорию Пелымского округа, и к XVIII в., видимо, татары там уже не фиксируются. Наоборот, активно переселялись ясколбинские татары в южные, менее болотистые, районы и оседали в юртах тюменских татар, расположенных в низовьях Тавды и по Тоболу. Так, в 1782 г. в тюменско-татарских селениях были отмечены всего 330 жителей Эскалбинской волости. В 1811 г. – около 350 чел. [ГА-ТОТ. Ф. 154. Оп. 8. Д. 4. Л. 1198–1209; Д. 289. Л. 249–255].

Особенностью расселения ясколбинцев в исследуемом периоде было то, что на большей части их территории они жили компактно. Русские селения по соседству встречались лишь около юрт со смешанным тюменско-ясколбинским татарским населением. На западе и на севере близких соседей у ясколбинцев не было. По мнению Н.А. Томилова, в XVIII–первой четверти XIX в. это была единственная группа тоболо-иртышских татар, большей частью своей имевшая сплошную этническую территорию [Томилов: 1981. С. 104–105].

Таким образом, основными особенностями образования и характеристики «заболотных татар» как отдельной группы сибирских татаристики считают:

1) большую ее древность, связанную с наличием в говоре кыпчакско-го типа древнетюркского слоя, восходящего к языку тюрков орхонских и таласских надписей [Еремин: 1972. С. 423];

2) значительность угорского компонента, образовавшегося в результате смешения тюркского населения с манси и хантами и проявившегося в языке, культуре и некоторых антропологических показателях [Храмова: 1950. С. 177];

3) наличие еще одного компонента, связанного с самодийцами (предками ненцев) [Васильев: 1974. С. 32];

4) отсутствие бухарского и казанско-татарского компонентов, характерных для соседних, тобольских и тюменских групп сибирских татар [Томилов: 1981. С. 96–97].

Литература

1. Архивные документы Тобольской казенной Палаты от 27.10.1873 г.
2. Архив Тобольского государственного музея-заповедника. Д. 85.
3. Барсукова Р.С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. Казань, 2004. – 160 с.

4. Барсукова Р.С., Мухаева З.А. История сибирских татар: краткие историко-этнографические сведения о «заболотных татарах»//Fundamental science and technology–promising developments X: Proceedings of the Conference. North Charleston, 12–13.12.2016, Vol. 2. North Charleston, SC, USA: CreateSpace, 2016. P. 20–25.
5. Васильев В.И. К проблеме этногенеза северосамодийских народов//Социальная организация и культура народов Севера. М., 1974.
6. Долгих Б.О. Расселение народов Сибири в XVII в.//Советская этнография. 1952. № 3.
7. Долгих Б.О. Очерки по этнической истории ненцев и энцев. М., 1970.
8. Еремин Г.И. Доисламские верования «заболотных татар» Западной Сибири (к вопросу об этногенезе)//Вопросы истории СССР. М., 1972.
9. Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства. Кн. I. СПб., 1787.
10. Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I. М., 1937; Т. II. М.-Л., 1941.
11. Мухаева З.А., Барсукова Р.С. История формирования пермских татар//Fundamental science and technology–promising developments X: Proceedings of the Conference. North Charleston, 12–13.12.2016, Vol. 2. North Charleston, SC, USA: CreateSpace, 2016. P. 12–16.
12. Сибирские летописи. СПб., 1907.
13. Томилов Н.А. Изучение этногенеза сибирских татар в советской литературе (к вопросу об угорском и самодийском компонентах)//Проблемы этногенеза народов Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1973.
14. Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI–первой четверти XIX вв. Томск, 1981. –274 с.
15. Томилов Н.А. Сибирские татары в системе историко-культурных общностей (XIX–начало XX в.)//Сибирские татары: Материалы I Сибирского симпозиума. Омск, 1998.
16. Трофимова Т.А. Тобольские и барабинские татары: Антропологический очерк//Труды института этнографии. Т. I. 1947.
17. Храмова В.В. Заболотные татары (поездка 1948 г.)//Известия Всесоюзного географического общества. М., 1950. № 2.
18. Храмова В.В. Западносибирские татары//Народы Сибири. М.-Л., 1956.
19. ГАТОН. Ф. 154. Оп. 8. Д. 4.

**КРИЗИС ТРАДИЦИОННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И
ЗАРОЖДЕНИЕ ТАТАРСКОГО И БАШКИРСКОГО
НАЦИОНАЛИЗМОВ
(конец XIX – начало XX вв.)**

Фрагмент книги польского историка и дипломата «W poszukiwaniu tożsamości społecznej: Inteligencja baszkirska i tatarska wobec kwestii narodowej w Cesarstwie Rosyjskim i ZSRR» (Lublin: IESW, 2001. – 317 s.).

Дозэтнические формы идентичности

Понятие национальности как политической эманации этнической общности в языках всех трех рассматриваемых народов отсутствовало до конца XIX в. Следовательно этническое самосознание у них возникло относительно недавно, а до этого они отождествляли себя прежде всего с семьей, родом, племенем, кланом, своей территорией и единоверцами. Родоплеменная и религиозная идентичности были тесно взаимосвязаны и наличествовали, в первую очередь, в местной религиозной общине (буддийский монастырь, махалла, медресе), придавая ей этнический оттенок, что, однако, не приводило к возникновению политической структуры. Появление этнического сознания породило еще одну форму идентичности, которая у нерусского населения со временем стала доминирующей.

Ахмет-Заки Валиди (1890–1970)

В «Воспоминаниях» выдающегося политика и ученого, одного из лидеров башкирского национального движения 1917–1921 гг. Заки Валиди Тогана (Ахмет-Заки Валиди, Ахмет-Заки Ахметшахович Валидов), содержится прекрасное описание характера доэтнических связей и интеллектуальной жизни Башкирии рубежа XIX–XX вв. Этот труд служит уникальным источником информации, ибо создавался в бесцензурных условиях на основе материалов личного архива автора, вывезенного им из России в 1923 г. В польской литературе аналогом этих мемуаров являются книги «Из Камборни в мир» (1946 г.; доп. изд. 1957 г.) С. Пигоня (1885–1968) и «Европа в семье» (1970 г.) М. Чапской (1894–1981). С первым сочинением записки А.-З. Валиди роднит рассказ о пути человека из расположенной где-то на Урале глухой башкирской деревни к университетской кафедре, а со вторым – своеобразный космополитизм и принадлежность мемуариста к туземной социальной и интеллектуальной элите.

Войцех Зайончковский. КРИЗИС ТРАДИЦИОННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ЗАРОЖДЕНИЕ ТАТАРСКОГО И БАШКИРСКОГО НАЦИОНАЛИЗМОВ (конец XIX – начало XX вв.)

Автор признает, что несмотря на пятидесятипятiletний стаж изучения прошлого, он «меньше всего знает историю своего рода» [Заки Валиди Тоған: 1994. С. 8]. Свою автобиографию А.-З. Валиди начинает с рассказа о роде суклыкаи из племени кай (кайлы), «пришедшего с востока». Такая система координат была гораздо точнее географической, ведь башкирские племена и роды, как правило, не столь древние, как об этом повествуют их фольклор, зачастую относящий их возникновение к эпохе Средневековья. Родина конкретного человека и его место в башкирском универсуме определялись, прежде всего, родословной и только потом территорией, что было совершенно оправдано, ибо этот народ относительно поздно перестал вести кочевой образ жизни.

Отец А.-З. Валиди, А.А. Валидов (1860–1937), был муллой и принадлежал к суфийскому братству Накшбандия. В его обязанности входили присмотр за религиозной жизнью односельчан и заведование сельским мектебом (школой). Именно мектеб, медресе и возглавлявшие их муллы на рубеже XIX–XX вв. были средоточием духовной жизни башкир. Священнослужителями-суфиями являлись, в частности, такие просветители, как Т. Ялчыгул (1768–1838), Ш. Заки (1821 или 1822 или 1825–1865), А. Каргалый (1782–1826), Х.С. Салихов (1794–1867) и отчасти Акмулла (1831–1895) [Валеев: 1989. С. 139]. В этих местах сказывалось влияние, с одной стороны, крупнейших центров мусульманской культуры – Хивы и Бухары, а с другой – Казани. Здесь же обсуждались пределы европеизации мусульман, за которую ратовали джадидисты, но на практике это сводилось к тому, в какие школы отправлять сыновей учиться, какие новые предметы нужно вводить в медресе и стоит ли вообще это делать.

Во многом под влиянием бесед с чиновником-башкиром и врачом-татаркой – мусульманами, получившими университетское образование, – консервативный отец А.-З. Валиди пригласил в свой мектеб учителя математики и географии. Как вспоминал А.-З. Валиди, именно благодаря этим людям «человек с мировосприятием средневекового кочевника, став сельским имамом, постепенно поднялся до уровня реформатора в деле обучения» [Заки Валиди Тоған: 1994. С. 34]. Но в остальном А.А. Валидов был непреклонен и оставался сторонником птолемеевской системы мира в изложении арабского философа XII в. А.Х. аль-Газали.

Огромное влияние на духовное развитие юного А.-З. Валиди оказал его дядя Х.М. Сатлыков (1862–1921), являвшийся учеником виднейшего татарского ученого XIX в. Ш. Марджани (1818–1889). Х.М. Сатлыков учительствовал в медресе А.А. Валидова, являлся суфийским шейхом и философом, автором ряда работ по философии и истории ислама. Благодаря ему А.-З. Валиди завязал переписку с ведущими мусульмански-

ми мыслителями Казани, Стамбула, Оренбурга и Троицка, особенно с З.Х.Расулевым (1833–1917), у которого учился и дядя А.-З.Валиди. Х.М.Сатлыков, выписывавший еженедельник «Терджиман», пробудил у юноши интерес к жизни исламского мира. Кроме «Терджиман»а А.-З.Валиди читал выписываемые его отцом петербургские газеты «Ульфат» и «Аль-Тальмиз», казанские «Баян уль-Хак» и «Юлдуз», оренбургскую «Вақыт», астраханскую «Идель», бакинскую «Иршад», русские «Ниву» и «Биржевые ведомости», поскольку уже подростком знал башкирский, татарский, чагатайский, арабский, фарси и русский языки: в то время образованный мусульманин обязан был владеть как минимум арабским, чагатайским и татарским.

Языковое и культурное пространство, в котором башкирская интеллигенция того времени чувствовала себя как рыба в воде, простиралось от Крыма до населенного уйгурами китайского Синьцзяна и включало Турцию. Несмотря на наличие между тюрками-мусульманами России множества различий, в силу общности языка, культуры и религии они составляли одно целое, отличались своеобразием, даже если находились в тесном контакте с русскими, а что уж говорить о живших фактически в изоляции от внешнего мира башкирах.

Теологическая и культурная стороны религиозных общностей

Умма—мусульманская община верующих. В середине XIX в. у татар и башкир отсутствовал категориальный аппарат для светского описания мироздания: человек рассматривался преимущественно как приверженец определенной веры, а общество мусульманские (в том числе татарские) авторы воспринимали как «умма аль-ислам»—религиозную общину.

Понятия, которые на рубеже XIX–XX вв. стали использоваться для обозначения национальности и родины, ранее имели другие значения. Слово «миллет», которое в современных татарском, персидском, турецком и арабском языках означает «нация», когда-то обозначало секты в исламе и «неверных», а в турецком языке им вплоть до конца XIX в. называли неисламское население Османской империи. То же самое касается и слова «ватан», которое первоначально означало место рождения индивида, а потом родину в широком смысле, от него в языках мусульманских народов произошли слова для обозначения патриотизма—араб. «ал-ватания», тат. «ватанчылык» (впрочем, в татарском сохраняются следы более раннего и узкого значения: ватанчы—патриот и ватандаш—земляк).

Европейские инновации фактически разбудили нерусское население и сильно повлияли на его мировоззрение.

Ответная реакция татар

Татарское общество на пути к европеизации. Татары рано начали приобщаться к европейской цивилизации: в 1788 г. был впервые опубликован татарский алфавит, в 1801 г. – первая грамматика, а в 1804 г. – русско-татарский словарь. В 1800 г. в Казань была переведена Азиатская типография – единственная в России, которая использовала арабский шрифт. В 1804 г. в Казани был основан университет. После 1771 г. развивалось мусульманское среднее образование (медресе), благодаря чему появилась группа лиц умственного труда и образовались крупные интеллектуальные центры (Казань, Уфа, Оренбург, Самара), а позднее в них появились типографии и газеты. Разбогатевшие на торговле со Средней Азией татарские купцы и предприниматели открывали новые школы [История Татарской АССР: 1955. Т. 1. С. 231–234, 272–275]. Все это происходило в условиях постоянного, хотя и не столь радикального, как в первой половине XVIII в., противостояния России и православию.

В силу ряда причин институциональные и материальные инновации не оказывали большого влияния на татарское общество. Хотя в университеты принимали все национальности, на практике высшее образование было недоступно мусульманам, не имевшим той подготовки, которую давали русские школы или школы для крещеных татар (так называемых кряшен). В 1840/1841 учебном году в Казанском университете было всего три студента-мусульманина, в 1850/1851 – два, в 1854/1855 – три [История Татарской АССР: 1955. Т. 1. С. 280]. Типографии принадлежали государству, все печатные издания проходили через цензуру. Татарский литературный язык, сформировавшийся в середине XIX в., не влиял на самосознание простых татар, ибо преподавание в мектебах и медресе велось на плохо понятных для них арабском и тюрки.

Статус национальной интеллигенции в XIX в. Несмотря на множество препятствий, татарское общество стремилось к обновлению, и в этом была заслуга интеллигенции, которая несколько отличалась от центрально- и восточноевропейской. Лиц, получивших образование, которое позволяло бы считать их интеллигентами, в Европейской России было немного: например, в 1804–1917 гг. ближайший, а значит и более доступный для татар Казанский университет, выпустил всего 20–30 специалистов этой национальности [История Татарской АССР: 1955. Т. 1. С. 494]. Даже татары, работавшие в государственных учреждениях и школах в качестве переводчиков и преподавателей восточных языков, зачастую не имели высшего европеизированного образования. Первоначально татарская интеллигенция состояла преимущественно из персонала мектебов и медресе, окончившего традиционные мусульманские учебные заведения,

и только после открытия в 1876 г. Учительской школы для «инородцев» у татар на рубеже XIX–XX вв. появились свои журналисты, писатели, издатели и юристы.

Учитывая то, что часть татарской интеллигенции имела религиозное, а часть – европейское образование, проще будет определять принадлежность к ней тех или иных лиц не по этому критерию, а по характеру их деятельности, который, помимо типа образования (оно не обязательно могло быть по европейской модели) и существования за счет умственного труда, включал в себя осознание этими людьми своей высокой миссии, долга перед собственным народом, т.е. то, что Ф. Знанецкий называет «культурным лидерством» [Znaniecki: 1990. S. 91–110]. Первые такого рода интеллигенты появились на рубеже XVIII–XIX вв.: это были, например, преподаватель татарского языка в казанской гимназии И.И. Хальфин (1778–1829) и теолог Г. Курсави (1776–1812). И.И. Хальфин был к тому же первым татарским историком европейского типа: он опубликовал «Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура» (1822 г., на тат. яз.), в предисловии к которой призвал татар собирать гибнущие старинные рукописи и памятники фольклора [Давлетшин: 1974. С. 30].

Несмотря на большой вклад этих и им подобных деятелей в татарскую культуру, их вряд ли можно считать в полном смысле слова интеллигенцией – они, скорее, подготовили почву для ее появления, а первыми настоящими татарскими интеллигентами были, в частности, Х. Фаизханов (1821–1866), М.-Г. Махмудов (1824–1891), Ш. Марджани (1818–1889)¹ и Г. Насыри (1825–1902), которые во многом определили форму модернизации татарского общества. Они в основном занимались изучением истории, особенно Волжской Булгарии и Казанского ханства (Ш. Марджани), реформой образования (Х. Фаизханов), европеизацией и рационализацией татарской культуры (Г. Насыри), и старались, чтобы публикации на татарском языке доходили до широких масс, для чего, например, Г. Насыри издавал татарские календари [Хасанов: 1977. С. 116–141].

Развитие татарской культуры во второй половине XIX в. В середине XIX в. у татарской интеллигенции появилось больше возможностей влиять на общество, поскольку с 1840 г. в Казани стали возникать частные татарские типографии, а уже в 1850-е гг. в них ежегодно печаталось около 2 млн экземпляров изданий для мусульман. В основном это была религиозная литература на арабском языке, но ее количество росло [Давлетшин: 1974. С. 31]. С 1883 г. модернисты стали распространять свои идеи через мусульманскую газету «Терджиман», выпускавшуюся в Крыму И.М. Гаспринским. В 1880-е гг. возникают первые новометодные школы

¹ Вставка редакции.

Войцех Зайончковский. КРИЗИС ТРАДИЦИОННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ЗАРОЖДЕНИЕ ТАТАРСКОГО И БАШКИРСКОГО НАЦИОНАЛИЗМОВ (конец XIX – начало XX вв.)

с передовыми приемами обучения и преподаванием арифметики, географии и татарского языка, а в медресе «Буби» (с. Иж-Бобья Сарапульского уезда Вятской губернии) даже изучался французский язык. В последней четверти XIX в. открываются татарские библиотеки с книгами татарских авторов, растет численность татарских школ. В 1895 г. в Казанской губернии имелось 614 мектебов и 33 медресе, но новометодных были единицы. Однако последние являлись наиболее крупными и престижными средними учебными заведениями. Так, в новометодном медресе «Мухаммадия» в Казани обучались около 500 шакирдов и 20 учителей, а в Апанаевском медресе – до 500 шакирдов. В конце XIX в. в этой губернии было 57 государственных русско-татарских школ [Давлетшин: 1974. С. 47–50; Хасанов: 1977. С. 149–151; История Татарской АССР: 1955. Т. 1. С. 387–389].

Джадидизм. Начавшееся со второй половины XIX в. у татар движение с целью догнать европейскую цивилизацию получило название «джадидизм» (араб. аль-усул аль-джайд – «новый метод»). Это движение, основанное крымчанином И.М. Гаспринским, охватило почти всех российских мусульман. Поначалу джадидисты занимались в основном образованием, но потом перешли к обновлению всех сторон жизни мусульман России. Одновременно росла численность буржуазии и интеллигенции, а благодаря внедрению достижений современной цивилизации улучшалось их материальное положение.

Многие исследователи усматривают в появлении утратившей связь со своими корнями интеллектуальной элиты, ставшей посредником между Западом и Востоком, одну из причин возникновения неевропейских национализмов. Однако, несмотря на резкие нападки со стороны консерваторов-кадимистов (от араб. ал-усул ал-кадим – «старый метод»), даже самые радикальные татарские реформаторы были верующими, а религия оставалась важнейшим инструментом интеграции татар.

Первоначально татарские джадидисты сводили модернизацию, с одной стороны, к пересмотру привычных методов познания (особенно в богословии) с их отрицанием права на собственное мнение, эпигонством и сковывающими мысль религиозными догмами, а с другой – к внедрению национального языка (фактически до конца XIX в. в татарской культуре доминировали арабский язык в качестве языка богослужения и тюрки – своего рода лингва франка тюркоязычных мусульман России, в основе которого лежал избыливающий арабизмами и фарсизмами чагатайский язык¹. И арабский, и тюрки простые татары не понимали), свободе в толковании Корана, обсуждении научных проблем и отказу от схоласти-

¹ По поводу «чагатайского языка» есть разные мнения. Среди татарстанских лингвистов этот литературный язык принято называть не только «тюрки», но и «старотатарским» (ред.).

ки в научных изысканиях (впервые эти принципы провозгласил богослов Г. Курсави, который чуть не погиб, когда во время пребывания в Бухаре был обвинен в ереси и приговорен к смертной казни). Не случайно усилия джадидистов были направлены на реформирование мусульманского образования, а не на его секуляризацию, а призывы Г. Курсави и Ш. Марджани к свободе мнений касались возможности толкования Корана. Даже конфликт с русскими не изменил ситуацию, поскольку он носил преимущественно религиозный, а не языковой характер: уход языковой проблемы на второй план объясняется наличием небольшой группы крещеных татар и использованием православными миссионерами татарского языка. Доминирующее положение религии в общественной жизни и отсутствие иных способов осмысления общественно-политических проблем на первых порах позволяли не прибегать к секуляризации и искать новые решения в рамках старой парадигмы.

Консервативно-клерикальная реакция на внедрение западных ценностей: кадимисты и ваисовцы. Отрицательное отношение к западным ценностям привело к тому, что большинство татар не поддержало джадидистов и частично перешло на консервативно-клерикальные позиции.

Первой формой религиозного ответа на унижение мусульман русскими был суфизм. Возникший во второй половине XIX в. джадидизм столкнулся с сопротивлением консервативной части мусульманского духовенства, так называемых кадимистов, считавших любые перемены ненужными, вредными и противоречащими канонам ислама. Их крайним выражением стало ваисовское движение, основанное в 1862 г. «мусульманином-старовером» Б. Ваисовым (1810–1893). После смерти своего вождя его сторонники, являвшиеся выходцами в основном из сельской и мелкобуржуазной среды, объявили себя «Ваисовским Божиим полком староверов-мусульман». Считая себя истинными мусульманами, они игнорировали других единоверцев и даже построили для себя отдельную мечеть, отвергали не только все религиозные новации, но и пропагандируемые интеллигенцией татарский язык и этноним «татары»: себя ваисовцы называли болгарам. Они заявляли, что «ничего общего с татарами не имеют», ибо татары «пьют вино, курят табак, и ихние женщины занимаются распутством», а «мусульмане-староверы этого не делают... они веруют в святой Ислам, святой Шариат и святой Коран» [Исхаков: 1994. С. 9; Shnirelman: 1996. P. 40–41].

Споры велись и вокруг отношения к Российскому государству. Для консервативных кругов оно было «территорией войны» (араб. «дар аль-харб»), его институты, законы и русских чиновников следовало игнорировать, иначе можно было получить ярлык предателя.

Войцех Зайончковский. КРИЗИС ТРАДИЦИОННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ЗАРОЖДЕНИЕ ТАТАРСКОГО И БАШКИРСКОГО НАЦИОНАЛИЗМОВ (конец XIX – начало XX вв.)

Умма – препятствие для национализма. Внедрению национализма и татарской идентичности в жизнь мусульманского населения Поволжья препятствовали не только консерватизм общества, но и господствующая идеология. Мусульмане воспринимали общество как основанное исключительно на родовых, объективных (т.е. независящих от воли человека) связях. Тезис о том, что национальность как светская субстанция является сферой социального существования человека, пространством, в котором он реализуется политически и культурно, воспринимался как ересь, как подрыв религиозных устоев. Одним из важнейших интеллектуальных вызовов, вставших перед молодой татарской интеллигенцией на рубеже XIX–XX вв., было отношение к умме. Без отказа от этого института или его переосмысления национализм возникнуть не мог.

Учитывая то, что татарская общественно-политическая мысль основывалась на исламе, определить точное время возникновения татарского национализма сложно. В XIX в. татарский национализм, несмотря на наличие благоприятных социальных и материальных условий, не обрел той формы, какая была у европейских, в том числе входивших в Российскую империю народов, – в частности, литовцев, финнов, латышей и эстонцев. Этому препятствовало характерное для ислама представление о единстве мусульман, не одобрявшее раздоры между единоверцами. Прекрасным примером тому являются взгляды публициста, ученого и издателя двух значимых татарских журналов «Шура» и «Вақыт» Р. Фахреддина (1859–1936), симпатизировавшего одному из идеологов панисламизма Д. аль-Афгани (1839–1897), который выступал за объединение всех мусульман и восприятие уммы в националистическом духе [Rorlich: 1986. P. 56].

Появление в общественно-политической мысли российских мусульман этнической составляющей, а именно пантюркизма, во многом было следствием контактов с русским национализмом, который во второй половине XIX в. обрел форму панславизма: идея И.М. Гаспринского, в молодости дружившего с ярым славянофилом М.Н. Катковым [Беннингсен: 1993 С. 86], о «единстве языка, мысли и действий», была положительно воспринята в Казани и в 1895–1900 гг., была взята на вооружение радикальной казанской молодежью, которая раньше всех татар занялась политической (и незаконной!) деятельностью. Это были, в частности, Г. Исхаки (1878–1954), Ф. Туктаров (1880–1938), а также братья С. Максуди (1878–1957) и А. Максуди (1868–1941).

Революция 1905 г. и первая татарская политическая программа. Противоречия между секуляризмом и партикуляризмом национализма,

с одной стороны, и религиозным универсализмом ислама—с другой, ярко проявились в 1905 г., когда российские мусульмане получили возможность участвовать в политике. На первых трех съездах российских мусульман, состоявшихся в 1905–1906 гг., выдвигались следующие требования:

- сплочение всех мусульман России;
- установление демократической системы, предполагающей присутствие в органах законодательной и исполнительной власти представителей народа;
- равные политические, религиозные и гражданские права для русских и мусульман;
- открытие мусульманских школ, издание газет, журналов и книг, создание культурных институтов;
- отказ от антимусульманской пропаганды;
- реформа школы (преподавание в мектебах должно вестись на родном языке, а в медресе—на тюрки, разработанном И.М. Гаспринским для «Терджимана»);
- выборность муфтия и региональных глав мусульманского духовенства, которые с XVIII в. назначались властями [Benningesen, Quelquejay Ch.: 1960. P. 58–60].

Было решено, что высшим органом российских мусульман станет ежегодно созываемый съезд, страна будет поделена на шестнадцать областей, мусульманами которых станут управлять меджлисы (собрания), избираемые на областных съездах. Третий съезд предложил преобразовать Союз мусульман («Иттифак аль-Муслимин») в политическую партию, против чего активно выступал Г. Исхаки, который сразу понял, к чему приведет слияние религии с политикой: «Если мы желаем организовать союз мусульман,—отмечал он,—то должны объединиться не на политической платформе, а для распространения просвещения и для сохранения религии мы должны создать общество» [Benningesen, Quelquejay Ch.: 1960. P. 60]. Но после долгих дискуссий «Иттифак» все же стал политической партией.

У истоков организованного российского мусульманского политического движения стояли представители основных татарских течений—кади Оренбургского духовного собрания А.Г. Ибрагимов (1857–1944), глава «Иттифака» либерал Ю. Акчура (1876–1935) и социалист Г. Исхаки. Свою партию «Сират аль-Мустахим» («Истинный путь») организовали и кадимисты. Однако царские власти не собирались давать слишком много прав «иностранцам», и в 1908 г. «Иттифак» объявил о самороспуске.

Литература

1. Беннингсен А. Исмаил бей Гаспринский (Гаспрали) и происхождение джадидистского движения в России // Исмаил бей Гаспринский. Россия и Восток. Казань: Татарское книжное издательство, 1993. С. 79–98.
2. Валеев Д.Ж. Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1989. – 253 с.
3. Давлетшин Т. Советский Татарстан: теория и практика Ленинской национальной политики / Тамурбек Давлетшин. London: Our word, 1974. – 392 с.
4. Заки Валиди Тоган. Воспоминания: борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Уфа: «Китап», 1994. Кн. 1. – 383 с.
5. История Татарской АССР / отв. ред. Х.Г. Гимади. Казань, 1955. Т. 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской революции. Казань: Таткнигоиздат, 1955. – 550 с.
6. Исхаков Д.М. Роль интеллигенции в формировании и современном функционировании национального самосознания татар // Современные национальные процессы в Республике Татарстан / отв. ред. и сост. Д.М. Исхаков. Казань: ИЯЛИ АНТ, 1994. Вып. II. С. 5–26.
7. Хасанов Х.Х. Формирование татарской буржуазной нации. Казань: Татарское книжное издательство, 1977. – 327 с.
8. Benningsen A., Quelquejay Ch. Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: le «sultan Galiévisme au Tatarstan». Paris, Mouton, 1960. – 285 p.
9. Rorlich A.-A. The Volga Tatars: A Profile in National Resilience. Stanford: Hoover Institution Press, 1986. – 288 p.
10. Shnirelman V.A. Who Gets the Past? Competition for Ancestors among non-Russian Intellectuals in Russia. Washington; Baltimore: Woodrow Wilson center press; Johns Hopkins university press, cop. 1996. – 112 pp.
11. Znaniecki F. Współczesne narody. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 413 s.

(Продолжение следует)

*Авторизованный перевод с польского DeepL и Google Translate
под редакцией И.В. Кучумова*

*А.И. Бугарчев
П.Х. Файзрахманов
О.В. Степанов*

НОВЫЕ НАХОДКИ ДЖУЧИДСКИХ МОНЕТ ИЗ ИСКИ-КАЗАНИ

В статье рассматриваются нумизматические материалы, относящиеся к XIII–началу XIV вв. В научный оборот вводятся 49 джучидских монет – 19 серебряных и 30 медных. Изучены особенности редких типов дирхамов и метрология медных динаров. Комплекс последних приводится в сравнении с монетами Болгарского городища. В конце статьи помещены две фототаблицы.

Ключевые слова: *дinar, дирхам, денежное обращение, Иски-Казань, Болгарский вилайет, XIII в.*

В процессе подготовки книги «Монетные находки...» к печати нам удалось выявить ещё около 50 монет XIII–XIV вв., найденных на территории Иски-Казанского комплекса. По техническим причинам новый материал не вошёл в книгу, поэтому мы представляем отдельную статью, посвящённую публикации ранее неизвестного блока монет. Приведём их в виде таблицы.

Таблица 1

Серебряные монеты из Иски-Казани. Новые находки

№	Имя, тип	МД*	Дата	Вес, г	Прим.
1	Монетовидная подвеска	Не проставлялся	XII–XIII в.	1,35	1/3 экз.
2	Мунке	Булгар	1251–1259	0,98	
3–5	Арыг-Буга	Булгар	1260–1264 (1266?)	0,77; 0,78; 0,55	3 экз.
6	Анонимная, С/216**	Биляр	665–672 (1266–1267–1274)	0,46	Отверстие
7	Биляр, С/217	Биляр	665–672	0,35	
8	«Ан-Насир» (Менгу-Тимур), С/64	(Булгар)	(665–672)	0,53	Обломан
9	С/215	Керман	665–672	1,51	
10	С/205	Не указан	665–672	0,68	

№	Имя, тип	МД*	Дата	Вес, г	Прим.
11	Менгу-Тимур, С/23-25	Без МД	671 (1272–1273)	1,39	
12	«Менгу-Тимур», С/29 а	Не прочитан	670-е (1270-е)	1,00	1 /2 монеты. Редукция
13	С/29?	Не прочитан	680-е (1280-е)	0,59	1/3 монеты
14	С/214	Не указан	681–690	1,20	
15	С/70	Булгар	690-е (1290-е)	1,35	
16	С/180	Не указан	700–720-е (1300– 1320)	1,39	
17	С/202	Не указан	I четверть XIV в.	1,06	Погнута
18	Анонимная, С/203?	Не указан	I четверть XIV в.	0,28	Тамга МТ в квадратной рамке
19	Махмуд Узбек	Булгар ал-Махруса	«723»=732–733 (1332–1333)	1,50	

* Монетный двор.

** Нумерация типов золотоордынских монет приводится по монографии А.З. Сингатуллиной [2003].

Рассмотрим новые поступления более подробно.

Обломок монетовидной подвески (табл. 1, № 1) можно отнести ко второй главе. Ранее подобные подвески в Заказанье не встречались.

Монеты Мунке и Арыг-Буги (№ 2–5) пополняют базу данных имперских монет – к ранее опубликованным 5 экземплярам [Бугарчев, Петров: 2018. С. 13–14] добавляются ещё 4 монеты. Всего с именем Мунке зафиксировано 2 монеты, с именем Арыг-Буги – 7 единиц.

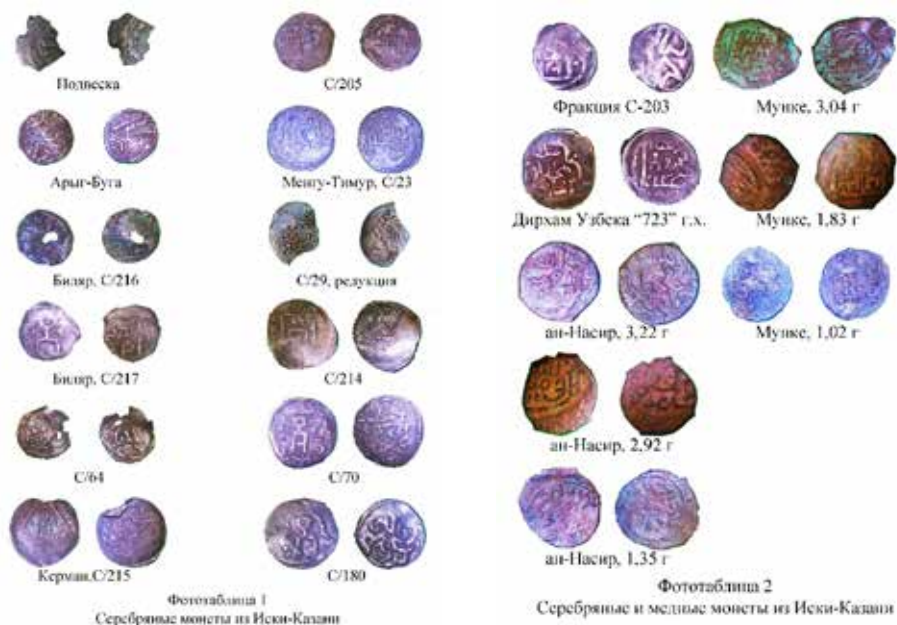
Заметно пополнился фонд ранне-золотоордынского «серебра». К периоду правления хана Менгу-Тимура (1266–1267–1281) относятся № 6–13. Здесь можно отметить продукцию монетных дворов Биляр (было две монеты, стало четыре) и Кермана. Ранее нами была опубликована статья, посвящённая топографии находок дирхамов Кермана [Лебедев, Бугарчев: 2015]. Основная масса единичных находок была обнаружена в южном Татарстане. Монеты Кермана в Заказанье ранее не фиксировались.

Отдельно рассмотрим дирхам с именем Менгу-Тимура с датой 671 г. х. и без указания монетного двора. Нам известно всего 7 экземпляров с такой датой. По имеющемуся материалу, данный тип является первым в линейке монет с именем Менгу-Тимура, где начала проставляться дата цифрами. Предыдущие болгарские эмиссии периода 1266–1272 гг. отме-

чаются отсутствием дат и имён эмитентов. Данный момент прослеживается на № 8 и № 10 из таблицы 1.

Необычным можно назвать обломок С/29, на котором написан искажённо эмитент и монетный двор. Тип является редукцией – искажением более распространённого типа С/29. Датировка редуцированных дирхамов относится к 1280-гг.

Довольно редким можно назвать дирхам С/214 – авторам известно всего 12 экземпляров из различных источников. На оборотной стороне расположена легенда, которая до сих пор остаётся непрочитанной. Время чеканки С/214 определяется нахождением в составе Кокрятского клада, в котором было обнаружено 7 подобных монет [Бугарчев, Петров: 2018. С. 101].

Следующий тип «серебра», С/70, с изображением трёх летящих птиц относится к 1290-м гг. В нашей более ранней работе, где были исследованы болгарские монеты с изображением птиц, были выявлены два варианта расположения группы – по часовой стрелке и против часовой стрелки [Бугарчев: 2021. С. 150]. В Иски-Казани обнаружен вариант летящих птиц по часовой стрелке.

Анэпиграфные дирхамы С/180 (№ 16) чеканились, по нашему мнению, в период 1300–1320 гг. [Бугарчев, Петров: 2018. С. 137]. Монеты данного вида не редки – при построении весовой гистограммы нами учтено 67 экземпляров.

Дирхам № 19 относится к периоду реформы Узбека 1330 г. Здесь мы видим все информационные единицы: имя эмитента – Узбек хан (с 1286 по 1329 гг. на болгарских монетах имя правящего хана не ставилось), наследная «двуногая» тамга, место чеканки – Булгар ал-Махруса («Богохранимый, Богоспасаемый») и дата – в данном случае искажённая как 723 г.х.

Кроме серебряных, было обнаружено большое количество медных монет. Приведём вновь обнаруженные экземпляры, чеканенные в середине XIII в.

Таблица 2

Медные динары с именами ан-Насира и Мунке

Эмитент	МД	Вес, г	Примечание
С именем ан-Насира	Не указан	4,58	Двойной удар
С именем ан-Насира	Не указан	0,73; 1,35; 1,36; 1,54; 1,55; 2,09; 2,17; 2,22; 2,31; 2,35; 2,48; 2,49; 2,64; 2,70; 2,75; 2,92; 3,04; 3,22; 5,85	19 экз. Вес 0,73 – ½ монеты
Мунке	Булгар	0,86; 1,02; 1,05; 1,20; 1,21; 1,83; 2,16; 3,04-2; 3,07; 3,71	11 экз.

Медные динары с именем покойного багдадского халифа ан-Насир Лидиниллаха чеканились с конца 1230-х гг. Каан Мунке пришёл к власти в Монгольской империи в 1251 г., соответственно, после этого года в Булгарском вилайете начали чеканить монету с его именем.

В нашей книге для анализа особенностей медного обращения XIII в. в Иски-Казани использовались сведения о весовых параметрах 64 динаров (так как монеты Мунке – это перечеканенные динары с именем ан-Насира, то в расчётах суммировались данные обоих типов). Теперь база данных увеличивается на треть – до 94 экземпляров (обломанную монету весом 0,73 г не учитываем).

Нами была построена гистограмма (суммарная). Получены следующие значения (сама гистограмма не приводится):

$Мода_{max} 2,6 \pm 0,2 г (19,1\%)$. Второстепенные моды – $1,6 \pm 0,2 г$, $2,2 \pm 0,2 г$ и $3,1 \pm 0,2 г$.

Сравним цифры метрологии медных динаров с именами ан-Насира и Мунке из Иски-Казани с эталонными цифрами по Болгарскому городищу [Бугарчев: 2021. С 127].

Как следует из табл. 3, в медной чеканке Булгарского вилайета прослеживаются три ступени понижения расчётного веса. Все эти понижения веса медных динаров происходили в 1240-х – начале 1250-х гг. и связаны с инфляционными процессами.

Таблица 3

**Соотношение весовых параметров медных динаров из сборов
на Болгарском и Иски-Казанском городищах**

Комплекс, кол-во	Максимум и второстепенные пики, $\pm 0,2$ г			
БГИАМЗ*, 765 экз.	3,1	2,7	2,1	1,5
ИКАК**, 94 экз.	3,1	2,6	2,2	1,6

* Болгарский Государственный историко-архитектурный музей-заповедник.

** Иски-Казанский археологический комплекс.

Жирным шрифтом выделены моды_{max}.

Таким образом, несмотря на значительное расстояние между обоими археологическими памятниками, наблюдается почти полная идентичность в смене весовых параметров обоих комплексов – Болгарского и Иски-Казанского.

Отсутствие кладов «серебра» XIII в. и относительно большое количество «меди» может свидетельствовать о преобладании мелкорозничной торговли во второй половине XIII в. [Бугарчев, Степанов: 2021. С. 17].

Приведенные нумизматические материалы позволяют дополнить наши знания об особенностях денежного обращения Иски-Казанского комплекса в XIII – начале XIV вв.

Литература

1. Бугарчев А.И. О метрологии медных болгарских монет середины XIII в. // Российская археология. № 2. М., 2021. С. 123–130.
2. Бугарчев А.И., Степанов О.В. Монетные находки на территории Иски-Казанского археологического комплекса. Материалы X–XV вв. – Казань: «Отечество», 2021. – 95 с.
3. Лебедев В.П., Бугарчев А.И. Топография находок дирхамов монетного двора Керман // Нумизматика Золотой Орды. № 5. Казань, 2015. С. 28–32.
4. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты поволжских городов XIII в. Казань: «Заман», 2003. – 192 с.

АЛЬМЕТЬЕВСКО-ОКТЯБРЬСКАЯ АГЛОМЕРАЦИЯ¹

***Аннотация.** В настоящее время все большая часть населения концентрируется в агломерациях. Обычно их выделяют внутри отдельных регионов. В отличие от данного подхода мы впервые выделили макро-региональную агломерацию в зоне взаимодействия двух братских республик – Башкортостана и Татарстана. Развитие Альметьевско-Октябрьской агломерации имеет особое значение для будущего татар, так как она является единственной в мире, где татароязычное население преобладает.*

Согласно Стратегии пространственного развития, в Российской Федерации сформировалось около 40 крупных и крупнейших городских агломераций, в большинстве из которых численность населения с начала 2000-х гг. устойчиво возрастает и в настоящее время превысила 73 млн чел. [<http://government.ru/docs/35733>]. Перечень агломераций в Стратегии не определен. В Стратегии развития России до 2035 г., подготовленной ЦСР под руководством А. Кудрина, предложено стимулировать развитие 15 агломераций страны [Кудрин: 2017]. Последний уточнил, что «мы должны вырастить и создать свои крупнейшие агломерации. Я думаю, это те 15 городов-миллионников, а также еще 5 городов, которые могут собрать вокруг себя, с учетом агломераций, более 1 млн жителей. Они должны получить государственную поддержку и, может быть, особый статус, чтобы стать такими крупными игроками на мировой арене» [Зубаревич: 2017]. Таким образом, идея развития агломераций в стране стала значимой частью официального дискурса [Бусыгина, Сагитова: 2020. № 2. Т. 14. С. 14–20].

Попытки регулировать агломерационные процессы или даже искусственно формировать агломерации понятны. В России существует так называемый пространственный дивиденд – это возможность ускорить темпы экономического роста за счет повышения эффективности пространственной организации территорий [<https://nb159.ru/rubric/strategy/aglomeracii-drajvery-ekonomicheskogo-rosta>]. Агломерации становятся новым источником экономического роста. Н.В. Зубаревич отмечает, что агломерационный эффект давно изучен в региональной науке с точки

¹ Данное исследование выполнено в рамках государственного задания УФИЦ РАН № 075-01211-20-01 на 2021 г.

зрения экономической выгоды, они снижают издержки бизнеса и обеспечивают лучшие условия для удовлетворения спроса потребителей [<http://www.liberal.ru/articles/5787>].

Но нужно понимать, что формирование агломераций происходит стихийно или условно стихийно и не подчиняется формальным принципам расселения. Кроме того, учитывая масштабы России, а также современный цифровой характер экономики, система расселения уже не так зависима от развития транспортной системы и инфраструктуры. Поэтому вполне логично формирование трансграничных (трансрегиональных, межрегиональных) агломераций как один из вариантов развития агломерационного процесса на основе трансграничного сотрудничества, не учитывать которые при определении направлений пространственного развития региона, нельзя. Стратегии пространственного развития регионов, прежде всего, должны быть связаны с межрегиональным пространственным развитием и, соответственно, с межрегиональным сотрудничеством по регулированию развития трансграничных агломераций.

Примером подобной агломерации может служить трансграничная агломерация, находящаяся на западной границе Республики Башкортостан с Республикой Татарстан, сформированная в результате экономической экспансии: «... в своих западных и северо-западных границах (с республиками Татарстан и Удмуртия) именно Башкортостан проводит экономическую экспансию в соседние регионы, добывая на их территории миллионы тонн нефти, при этом сам выступая донором в миграционных потоках» [Гатауллин: 2018. № 3. С. 114–122].

Цель исследования: на основе оценки критериев определения состава агломераций оценка возможности существования трансрегиональной агломерации между республиками Татарстан и Башкортостан.

В классических и современных исследованиях применяются различные понятия и методики, определяющие термин «городская агломерация». Отсутствует единообразие в терминологии и в нормативно-правовом поле Российской Федерации. Среди подзаконных актов федерального уровня определение городской агломерации установлено в Стратегии пространственного развития Российской Федерации, утвержденной в 2019 г. – «совокупность компактно расположенных населенных пунктов и территорий между ними с общей численностью населения более 1000 тыс. чел. (крупнейшая городская агломерация) и 500 тыс. чел. – 1000 тыс. чел. (крупная агломерация), связанных совместным использованием инфраструктурных объектов и объединенных интенсивными экономическими, в том числе трудовыми и социальными, связями». Имеющееся определение, однако, не означает наличия официально утвержденного подхода к пониманию ка-

тегории «агломерация». Отсутствие единого теоретико-методологического подхода к пониманию агломерации связано с тем, что сущность агломерации является комплексной (можно рассматривать как систему расселения, систему производства, концентрацию экономической активности, социально-функциональное пространство и т.д.).

Не освещая подробно подходы к пониманию агломераций, выделим исследования, касающиеся трансграничных (трансрегиональных, межрегиональных) агломераций. Как правило, под трансграничными агломерациями (*transborder agglomeration*) подразумеваются территориальные образования, интегрирующие промышленные и транспортные узлы, системы коммуникаций, города и населенные пункты, располагающиеся на территории двух и более государств [Joenniemi: 2014. № 15. Р. 15–25; Доленина, Рябова: 2014. С. 39–43]. В руководстве по совершенствованию управления конурбациями 2010 г. ученые насчитывают около 60 европейских трансграничных урбанистических сетей с общим населением в 25 млн чел. [URL: urbact.eu/file/286/download?token=zeaW8IG6].

Аналогично межрегиональные (трансрегиональные) агломерации – это агломерации, располагающиеся на территории двух и более регионов (субъектов Федерации). Особой специфики понимания межрегиональной агломерации в теоретических исследованиях нет, однако на практике крупнейшие агломерации, находящиеся в территориальной близости к границе региона, оказывают значительное влияние на соседние муниципалитеты.

Как правило, трансграничная агломерация представляет собой конурбацию (т.е. полицентрическую городскую агломерацию). Причиной образования трансграничных агломераций являются «свободно взаимодействующие и мобильные ресурсы территориальных образований» [Сапир, Пивень: 2015. № 11. С. 247–257], в особенности трудовые (маятниковая трудовая миграция, сезонная дачная субурбанизация).

Крупные агломерации должны быть изначально объектом межрегионального планирования, в отсутствие общей концепции расселения в России стратегия их развития должна разрабатываться как минимум на уровне стратегических документов федеральных округов [Герцеберг: 2015. № 4. С. 98–106]. Сложности могут возникнуть при институциональном оформлении агломераций, когда необходимо будет организовать не только систему межмуниципального, но и межрегионального взаимодействия.

В исследовании мы дадим характеристику Нефтесервисной полицентрической малой городской агломерации Октябрьский-Туймазы, расположенной на территории Республики Башкортостан и включающей города Октябрьский и Туймазы и прилегающие сельские населенные

пункты Туймазинского района [URL: <http://www.npa.bashkortostan.ru>], и Альметьевской полицентрической агломерации на территории Республики Татарстан, формируемой тремя ядрами—городами Альметьевск, Бугульма, Лениногорск и населенными пунктами одноименных районов [[http:// docs.cntd.ru/document/428570021](http://docs.cntd.ru/document/428570021)]. Население первой агломерации на 1 января 2019 г.—247 тыс. чел., из которых 46% проживает в ядре агломерации. Население второй агломерации—394 тыс. чел., из которых 39% проживает в Альметьевске. Обе агломерации не могут считаться ни крупнейшими, ни крупными.

В работе также будет оценена перспектива формирования трансграничной агломерации, которая условно назовем Альметьевско-Октябрьская полицентрическая трансрегиональная агломерация. В её состав будут входить обе рассматриваемые агломерации, а также иные предполагаемые зоны влияния крупнейших городов агломерации—Альметьевска и Октябрьского.

В зоне влияния Альметьевска находятся Сармановский, Черемшанский, Аксубаевский, Новошешминский, Заинский районы Республики Татарстан, а также Нурлат как территория трансграничного сотрудничества между Республикой Татарстан, Самарской и Ульяновской областями. В зону влияния Октябрьского и соседней Республики Татарстан входят следующие районы Республики Башкортостан: Бакалинский, Шаранский, Буздякский, Еремеевский, Белебеевский и Бижбулякский.

Так как границы агломерации должны быть непрерывными, в состав потенциальной Альметьевско-Октябрьской полицентрической трансграничной агломерации будут включены пограничные Азнакаевский, Бавлинский и Ютазинский муниципальные районы Республики Татарстан, которые благодаря железной дороге Ульяновск—Уфа и автодороге М-5 могут считаться зоной активного взаимодействия между Республикой Татарстан и Республикой Башкортостан.

Изначальная карта предполагаемой Альметьевско-Октябрьской полицентрической трансрегиональной агломерации представлена на рис. 1.

В таком составе эта агломерация может считаться крупнейшей агломерацией с численностью населения 1,17 млн чел. на 2019 г.

В качестве объектов исследования будут выступать муниципальные образования уровня городских округов и муниципальных районов. Со стороны Республики Башкортостан это: городской округ г. Октябрьский, Туймазинский, Бакалинский, Белебеевский, Бижбулякский, Буздякский, Еремеевский, Шаранский муниципальные районы; со стороны Республики Татарстан: Альметьевский, Бугульминский, Лениногорский, Азнакаевский, Аксубаевский, Бавлинский, Заинский, Новошешминский, Нур-

латский, Сармановский, Черемшанский, Ютазинский муниципальные районы. В качестве периода исследований были рассмотрены 2014–2018 гг.

Рис. 1. Карта районов предполагаемой Альметьевско-Октябрьской полицентрической трансрегиональной агломерации

В настоящее время используется довольно широкий перечень критериев выделения агломераций: наличие города-центра определенной людности; плотность городского населения; непрерывность застройки; интенсивность и дальность трудовых и культурно-бытовых поездок между городом-центром и другими поселениями агломерации; удельный вес несельскохозяйственных рабочих; доля работающих вне места жительства; количество городов-спутников и интенсивность их связанности с городом-центром; число телефонных разговоров с центром; наличие экономико-производственных связей; единые инфраструктурные системы и др. [Анимича: 2010].

Все критерии делимитации (определения границ) агломерации можно разбить на следующие группы:

- размер города-ядра (численность населения);
- развитость внешней зоны (число и людность в ней городских поселений, их соотношение с ядром, численность сельского населения);
- критерии, характеризующие агломерацию в целом (плотность населения, сложность (развитость) городской агломерации др.);
- выделение границ на основе определения ее пространственного или временного радиуса, фиксирующего размеры рассматриваемой территории, в пределах которой сложилась или складывается агломерация.

Не рассматривая различные подходы к делимитации агломераций, мы будем опираться на авторские исследования по определению состава и границ агломерации [Уляева: 2007]. На наш взгляд, делимитация агломераций основывается на экономических, интеграционных и географических критериях, которые сгруппированы по этапам их применения (см. табл. 1).

Таблица 1

Критерии делимитации межмуниципальных агломераций

Группа критериев	Показатель (при наличии)
1	2
Экономические	Концентрация экономической активности. Темпы прироста показателей: 1) объем инвестиций в основной капитал; 2) отгружено товаров собственного производства, выполнено работ и услуг собственными силами; объем отгруженной продукции; 3) среднемесячная заработная плата работников предприятий и организаций; 4) ввод в действие жилых домов за счет всех источников финансирования
Интеграционные	Миграционные связи (маятниковая миграция): $\delta_{\text{мм}} \approx \delta_{\text{нтн}} = \frac{\text{Ч}_{\text{тн}} - \text{Ч}_{\text{срз}} - \text{Ч}_{\text{д}} - \text{Ч}_{\text{убтн}} - \text{Ч}_{\text{с}} - \text{Ч}_{\text{ип}} - \text{Ч}_{\text{б}}}{\text{Ч}_{\text{тн}}} \times 100\%$ Где $\delta_{\text{мм}}$ – доля маятниковых мигрантов в трудоспособном населении, %; $\delta_{\text{нтн}}$ – доля неучтенного трудоспособного населения, %; $\text{Ч}_{\text{тн}}$ – численность трудоспособного населения, чел.; $\text{Ч}_{\text{срз}}$ – среднегодовая численность работников организаций, чел.; $\text{Ч}_{\text{д}}$ – показатель количества женщин, находящихся в декретном отпуске (определялся условно как численность детей, родившиеся в текущем году, чел.); $\text{Ч}_{\text{с}}$ – численность потенциальных студентов (определяется как население от 18 до 23 лет), чел.; $\text{Ч}_{\text{ип}}$ – численность индивидуальных предпринимателей, чел.; $\text{Ч}_{\text{б}}$ – численность безработных, стоящих на учете, чел.; $\text{Ч}_{\text{убтн}}$ – численность убывшего населения трудоспособного возраста, чел., рассчитывается условно как: $\frac{\text{Ч}_{\text{убн}}}{\text{Ч}_{\text{тн}}} \times \text{Ч}_{\text{тн}}$ где $\text{Ч}_{\text{н}}$ – численность населения, чел.; $\text{Ч}_{\text{убн}}$ – численность убывших, чел.

Группа критериев	Показатель (при наличии)
1	2
Географические	Транспортная доступность центра: 2 часа до наиболее отдаленного населенного пункта муниципального района (городского округа) до ядра агломерации
	Транспортная связанность: 1) число маршрутов пригородных и междугородних автобусов в неделю; 2) число маршрутов электропоездов в неделю

1. Анализ концентрации экономической активности для выделения ядер агломерации. Определим возможные ядра межмуниципальной агломерации на основе выделения «точек роста».

В качестве основных показателей, определяющих выбор таких точек, нами были выбраны: объем инвестиций в основной капитал на душу населения; стоимостной объем отгруженных товаров собственного производства, выполненных работ и услуг собственными силами на душу населения; среднемесячная заработная плата работников предприятий и организаций, ввод в действие жилых домов за счет всех источников финансирования на 1 тыс. населения.

Результаты расчетов по шести муниципальным образованиям, условно входящим в состав трансграничной агломерации, представлены в табл. 2.

Таблица 2

Показатели экономического развития муниципальных образований условной трансграничной Альметьевско-Октябрьской агломерации

Муниципальные образования	Инвестиции в основной капитал на душу населения, тыс. руб.	Объем отгруженной продукции на душу населения, тыс. руб.	Среднемесячная заработная плата работников организаций, руб.	Введено в действие жилых домов, м ² . на 1 тыс. населения
Республика Башкортостан				
ГО г. Октябрьский	19,2	297,9	35612,2	489,33
Туймазинский МР	15,1	157,0	32343,8	582,81
Бакалинский МР	11,4	18,5	25708,1	425,67
Белебеевский МР	16,4	251,0	30521,7	546,24
Бижбулякский МР	4,4	18,4	30316,1	81,44

Муниципальные образования	Инвестиции в основной капитал на душу населения, тыс. руб.	Объем отгруженной продукции на душу населения, тыс. руб.	Среднемесячная заработная плата работников организаций, руб.	Введено в действие жилых домов, м ² . на 1 тыс. населения
Буздякский МР	63,9	67,6	28050,4	259,09
Ермекеевский МР	8,1	47,0	29972,9	548,55
Шаранский МР	6,5	21,6	30613,8	478,17
Республика Татарстан				
Альметьевский МР	220,8	4500,7	46399,1	519,15
Бугульминский МР	31,2	399,1	36532,8	383,27
Лениногорский район	62,2	481,5	36876,1	306,22
Азнакаевский МР	70,5	365,2	35241,9	358,81
Аксубаевский МР	16,4	730,4	25908,8	281,76
Бавлинский МР	66,9	373,1	35178,2	490,23
Заинский МР	29,0	723,4	33462,1	313,74
Новошешминский МР	245,4	1664,8	42908,3	384,36
Нурлатский МР	169,6	600,3	34296,7	321,25
Сармановский МР	109,0	239,8	31996,6	289,89
Черемшанский МР	57,3	721,5	33645,3	237,99
Ютазинский МР	11,8	200,8	29394,1	494,24
Среднее по агломерации	76,0	1092,7	35242,8	434,75

Для начала отметим, что экономические показатели Октябрьско-Туймазинской агломерации значительно уступают Альметьевской: объем инвестиций в основной капитал Альметьевской агломерации почти в 13 раз превышает аналогичный показатель Октябрьско-Туймазинской агломерации, разница в объеме отгруженных товаров составляет 18,6 раз, уровень заработной платы выше на 17,5%, численность населения выше более чем в 1,5 раза.

Если рассмотреть перспективную трансграничную агломерацию, то безусловным ее экономическим ядром является Альметьевск в составе Альметьевского муниципального района. Центром экономического развития условно можно считать и Новошешминский муниципальный район. Несмотря на то что в этих двух муниципальных районах проживает всего 18,9% населения условной трансграничной агломерации, в них

сосредоточено 55,3% общего объема инвестиций, 75,3% всего объема отгруженных товаров, работ и услуг. Среднемесячная заработная плата в Альметьевском районе на 31,7%, в Новошешминском районе на 21,8% выше, чем в среднем в трансграничной агломерации.

В целом районы Республики Татарстан в экономическом плане являются более развитыми и притягивают к себе население Республики Башкортостан вне границ Октябрьско-Туймазинской агломерации. В свою очередь, Республика Башкортостан является более благоприятной с точки зрения проживания, о чем свидетельствуют более высокие темпы и объемы строительства жилья. Основная часть вводимого жилья приходится на районы Республики Башкортостан на границе с Татарстаном.

Таким образом, логично предположить, что одним из ядер трансграничной агломерации является Альметьевск.

Литература

1. Агломерации – драйверы экономического роста // Журнал «National Business» [Электронный ресурс]. URL: <https://nb159.ru/rubric/strategy/aglomeracii-drajvery-ekonomicheskogo-rosta> (дата обращения: 28.07.2020).
2. Анимица Е.Г. Градоведение: учеб. пособие / Е.Г. Анимица, Н.Ю. Власова. – 4-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. – 417 с.
3. Бусыгина И., Сагитова Л. Агломерации, кластерная политика и экономический рост в России (случай Республики Татарстан) // Вестник Пермского университета. Сер.: Политология, 2020. № 2. Т. 14. С. 14–20.
4. Гатауллин Р.Ф. Трансграничные агломерации в социально-экономическом развитии регионов // Урбанистика, 2018. № 3. С. 114–122. DOI: 10.7256/2310-8673.2018.3.27559.
5. Герцеберг Д.Я. Агломерации как объект экономической политики, государственного регулирования и территориального планирования // Градостроительство, 2015. № 4. С. 98–106.
6. Зубаревич Н. Назначенные агломерации // Ведомости [Электронный ресурс]. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/07/714602-naznachennie-aglomeratsii> (дата обращения: 28.07.2020).
7. Зубаревич Н.В. Пятнистая Россия: агломерации и периферия [Электронный ресурс]. URL: <http://www.liberal.ru/articles/5787> (дата обращения: 02.04.2020).
8. Кудрин: России нужно вырастить крупные агломерации, чтобы быть конкурентной // REGNUM. 2017. 2 июня [Электронный ресурс].

- URL: <https://regnum.ru/news/society/2283624.html> (дата обращения: 17.08.2019).
9. Об утверждении Стратегии пространственного развития Российской Федерации на период до 2025 г.: распоряжение Правительства РФ от 13 февраля 2019 г. № 207-р [Электронный ресурс] // Официальный сайт Правительства РФ. URL: <http://government.ru/docs/35733> (дата обращения: 09.09.2020).
 10. Об утверждении Стратегии социально-экономического развития Республики Татарстан до 2030 г.: Закон Республики Татарстан от 10.06.2015 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://docs.cntd.ru/document/428570021> (дата обращения: 06.08.2020).
 11. Об утверждении Схемы территориального планирования Республики Башкортостан до 2020 года: постановление Правительства Республики Башкортостан (с изм. на 02.08.2019 г.) // Официальный интернет-портал правовой информации Республики Башкортостан [Электронный ресурс]. URL: <http://www.npa.bashkortostan.ru> (дата обращения: 06.08.2020).
 12. Сапир Е.В., Пивень Д.А. Территориальная агломерация локального уровня: перспективы создания в российском регионе // Актуальные проблемы экономики, 2015. № 11. С. 247–257.
 13. Уляева А.Г. Организационный механизм управления развитием межмуниципальных агломераций на основе субрегионального подхода: дис. ... канд. экон. наук. Екатеринбург, 2007. – 295 с.
 14. Expertising governance for transfrontier conurbations. Handbook on the governance of cross-border conurbations. UrbAct, 2010. – 142 p. [Электронный ресурс]. URL: urbact.eu/file/286/download?token=zeaW8lG6 (дата обращения: 06.08.2015).
 15. Joenniemi P. City-twinning as Local Foreign Policy: The Case of Kirkenes-Nickel // CEURUS EU-Russia paper, 2014. № 15. P. 15–25.

(Продолжение следует)

ЧИЛӘБЕ ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ ЗАМАН ФОЛЬКЛОРЫ

Чиләбе жирлегендә яшәүче халкыбызның фольклоры, авыз ижаты белән кызыксыну ике йөз елдан артык элек башлана, дип әйтсәк, һич тә ялгыш булмас.

Россия Фәннәр академиясе эшчәнлегенә аерылгысыз бер юнәлеш буларак, күпмилләтле илдә яшәүче халыкларның тарихын, этнографиясен өйрәнү өчен экспедицияләр оештырыла. Казан университеты галимнәренә хезмәтләрендә дә татар халкының тарихына, рухи мирасына һәм фольклорына караган кыр тикшеренүләре нәтижәләре яисә башка чыганаклардан алынган материаллар бар. Берәз сонрак Чиләбе төбәгендә яшәүче халкыбызның халык ижатын өйрәнү буенча эш татар галимнәре һәм әдипләре тарафыннан дәвам итә.

1960-нчы еллар уртасыннан башлап, Чиләбе татарларының сөйләшләрен өйрәнәр өчен, телче-диалектологлар әлеге төбәккә берничә тапкыр экспедициягә чыгалар. Галимнәр Фәрит Йосыпов, Флера Баязитова һ.б.лар, тел материалы буларак, халык ижаты үрнәкләрен туплыйлар.

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Чиләбенә татарлар яшәгән районнарына иң беренче фольклор экспедициясе 1978 елның июль аенда оештырыла. Экспедиция эшендә институттан өч хезмәткәр катнаша: Рәшит Ягъфәров (житәкче), Асия Садыйкова, Камәрия Ямалетдинова. Фольклорчылар Конашак районының Конашак, Мөслим, Үзбәгәрәк, Усман, Караболак авылларында халык ижаты үрнәкләрен бөртекләп жыйлар.

1979 елның июнь аенда филология фәннәре кандидаты И.Надиров житәкчелегендә тагын бер экспедиция оештырыла. Экспедиция эшендә алты фольклорчы катнаша. Алар ике төркемгә бүленеп эшлиләр. Беренче төркем галимнәре Илбарис Надиров, Ленар Жамалетдинов, Асия Садыйкова Троицк шәһәрендә булалар, Октябрь районының Тирәнкул, Варна районының Варна (Мачи), Нагайбәк районының Кили (Кассель) авылларын өйрәнәләр. Икенче төркем галимнәре Хужихәмәт Мәхмүтов, Рәшит Ягъфәров, Сәлим Гыйләжетдинов Чибәркул районының Алтынташ, Болотово, Аджетар, Варлам, Попово, Бишкил, Филимоново авылларында тикшеренүләр уздыралар. Барлыгы 4 районның 10 татар авылында булалар.

Шулай итеп, 1978–1979 елларда институт хезмәткәрләре табышмаклар, әкиятләр, мазәкләр, риваятьләр һәм легендалар, лирик һәм кыска жырлар, бәетләр кебек халык ижаты жанрларына караган, фән өчен бик кыйммәтле халык ижаты материалларын жыйп алып кайталар. Алар ин-

ститутның архивында саклана [ТӘҺСИ. ЯММУ. Колл. 90–93.]. Әлеге материалларның бер өлеше институт әзерләгән уникаль томлык «Татар халык ижаты» жыйнагында (1975–1988) һәм әлеге жыйнакның соңрак нәшер ителгән «Балалар фольклоры» китабында (1993) басылган яисә жыйнакларның искәрмәләрендә вариант буларак күрсәтелгән.

Фольклорчы Хужахмәт Мәхмүтов информант Зәйнәп Вахитова белән. Чиләбе өлкәсе Чибәркүл районы Алтынташ авылы. 1979 ел

Һәм, ниһаять, 2016 елның июнь аенда, дүрт дистә елга якын вакыт узгандан соң, әлеге төбәккә берничә өлкәгә кагылышлы тикшеренүләрне максат итеп куйган комплекслы фәнни экспедиция оештырылды. Чиләбе өлкәсенң төньягыннан алып көньягына таба татарлар яши торган шәһәрдә һәм барлығы 4 районның 14 авылында (Нязепетровск районы Нәзе шәһәренң үзәндә һәм Арыслан, Әптерәк, Йосып (Юсупово), Постниково, Чулпан (Горшенино); Чибәркүл районы Попово, Варламово, Кундрау, Аджатар, Бишкил; Уй районы Әмин; Нагайбәк районы Париж, Кили (Кассель), Сарашлы (Остроленко) авылларында) булып, шәхсән минем тарафтан атна-ун көн эчәндә ике йөз берәмлеккә якын авыз ижаты үрнәкләре язып алынды.

Чиләбе өлкәсендә яшәүче татарлар арасында, сан ягыннан караганда, иң киң таралган авыз ижаты жанрларыннан **жыр** жанрын аерып чыгарырга була. Йөз илледән артык жыр язып алынды. Аларның күбесе кыска жырлар һәм такмаklar. Алар арасында лирик, йола һәм уен-бию, бишек жырлары да бар.

Арыслан авылында элек күпер булмаган, шуңа күрә көймә белән чыкканнар. Әлегә жырны элек-электән Уфа елгасы буенда көймә көткәндә бии-бии жырлаганнар. Соңрак, клубта жыелып, шул жырны башкарганнар.

Озын көйләр һәрбер татар авылында да очрый, ләкин Чибәркүл һәм Нагайбәк районнарында яшәүче керәшен татарларында алар бигрәк тә күп сакланган.

Автор жырлары да халык тарафыннан бик яратылып башкарыла.

Ияләр, женнәр турындагы **мифологик сөйләкләр һәм хикәятләр** халык арасында борынгыдан сөйләнеп килгән, халык аларга ышанган, буыннан-буынга сөйләп тапшырган. Бигрәк тә, татар халкында киң таралганнары – атның ялын үрә торган абзар иясе, төрле кыяфәткә (песи, эт, бабай, матур кыз һ.б.) керә ала торган жен-пәри-шайтан, яратмаганга күрә күзенә күренүче яки табак-савыт шалтыратучы яисә сыер бозаулаганда тәрәзә шакып уятучы өй иясеннән башлап, Чиләбе төбәгендә генә була торган, аерым алганда, Арыслан авылында төннә агачтан да биек булып күренә торган урман иясе, чыр-чор көлүче кызларны куып тотарга тырышканда, гел бер аралык сакланып барып, капкасыз читәнгә кереп китүче шайтаннар, кызыл чапан кигән, пеләш башлы ике метрлы бабай кыяфәтендәге өй иясе һәм асфальт эченнән бозау хәтле эт булып чыгып, бәрелгәннән соң кагылган зэхмәт, Йосып авылы тирәсендә кеше адаша торган Түбәк дигән жир, почмакта озын һәм ап-ак булып торган Мәгүснәң жене, Чулпан авылында Кәримә карчыкка ияләшкән жен һәм Нестеровта иренә үлгән улының кайтып йөрүен әйткән өчен жен тарафыннан үтерелгән хатын, Бишкил авылында салкын мунчада бала юындырып утыручы бер әби һәм төнгә мунчага бабай кыяфәтендә кереп, «мин юынып бетергәч, сезгә барырбыз», дип әйтүче жен һәм мунча хужалары, Кили авылында жегерлэгән жепләрне сүтеп, стенадагы сэгатьне туктатып, бикле келәткә кереп-чыгып йөргән, Максим булып ияләшкән пәри турындагылар бар.

Тарихи һәм топонимик риваятьләр язып алынды, авыл тарихларына (Әптерәк, Чулпан (Горшенино), Әмин, Сарашлы, Париж һ.б.) бәйлеләре – шул авылларда яшәүче милләттәшләребезнең үзләренең үткәннәренә битараф булмауларының ачык мисалы. Халык сөйләве буенча, Башкортостанның Бәләбәй, Бакалы районнарыннан керәшен татарларын казак итеп, хәзерге Чибәркүл, Нагайбәк районы жирлекләренә күчереп утырткач, башта аларның авылларына саннар бирелгән булган. Соңрак, казак гаскәрләре Европа шәһәрләреннән жиңү яулап кайткач, авылларына Париж, Остроленко, Кассель һ.б. шундый исемнәр кушканнар. Шулай да, алар авылларын элек яшәгән авыллары исемнәре белән атап йөрткәннәр. Һәм әлегә атамалар, сакланып, буыннан-буынга күчеп килгән. Алар

бүгөн дэ Кассельны – Кили, Остроленконы – Сарашлы дип йөртэлэр. 2016 елгы экспедициядэ Парижның халык телендэге татарча атамасы Яшь авыл икәне ачыкланды.

Уй районы Әмин авылында Дәүләтшин Марс Шайкамал улы (1948 елгы) Әмин авылы тарихы турында борынгы бабайлар язган кулъязма дәфтәрне институт архивына тапшырды. Авыл тарихының башын Бо-хара ягындагы Нурек мирзаның улы Чурага, Казан ханлыгы алынуына бәйләп сөйләде.

Чиләбе төбәгендә, нигездә, барлык татар халкы өчен хас уеннарның тасвирланмасы сакланган. Түгәрәк уеннан башлап, аулак өйләрдә, уен жыюларда (Нязепетровск районының Арыслан авылында аулак өйне «уен жыю» дип атаганнар – И.Я.) традицион уйналып килгән «Наза», «Йөзек салыш», «Йолдыз санашлар» да бар. Кич утыруларда, соңрак клубларда «Күбәләк», «Советский», «Общий» уеннар һ.б., ә балалар тарафыннан «Чүрәк», «Күкәй» уеннары аеруча яратып башкарылганнар.

Чиләбе өлкәсе Нязепетровск районы Арыслан авылы өчен генә хас, анда гына борын-борыннан, нигездә, хатын-кызлар тарафыннан уйналган «Бот көрәштерү» уены язып алынды. Арыслан авылында ирләр белән хатыннар, кырга чыгып та, силос базында да итекләренәң табанын төшергәнче бот көрәштергәннәр. Авылның хатын-кызлары Сабантуй батырлары белән дә әлегә уенны уйнаганнар һәм мәйдан батырларын җиңгәннәр. Әлегә уенда һәр көрәшченең башы көндәшенең аяклары ягында, икесе дә аркаларына яталар. Аннан, аякларын өскә күтәреп, бер-берсенең ботларын эләктерәләр дә, көндәшен әйләндереп салырга тиеш булалар. Кем көндәшен боты белән әйләндереп сала – шул җиңүче була.

Әкиятләргә килгәндә, З. Зәйнәтдинов 1947 елда Конашак районы Караболак авылында Г. Хәмитовтан «Өч сорау», З. Сабитовтан «Жүләр» гыйбрәтле һәм сатирик, 1952 елда З. Даутовтан «Аучы», «Җиде ага белән бер сенел», Б. Зәйнәтдиновадан «Үги ана» әкиятләрен язып алып җибәрә. «Татар халык ижаты»ның әкият томнарында «Өч килән» әкиятенең варианты буларак – «Өч сорау», «Тугыз Тукулдык, бер Мимылдык»ның варианты буларак – «Жүләр», «Мөлтәл»нең варианты буларак – «Җиде ага белән бер сенел», «Үги кыз»ның варианты буларак «Үги ана» әкиятләре күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1978. Б. 428, 433–434; Татар халык ижаты. 1981. Б. 519, 552–553]. Әлегә әкиятләр Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана [ТӘҺСИ. ЯММУ. 45 колл., 1 папка, 2, 3 сакл. бер.].

Институтның 1978–1979 еллардагы фольклор экспедицияләре вакытында Конашак районы Үзбәгәрәк авылында Ш. Нигъмәтуллиннан «Алдар» сатирик әкиятен К. Җамалетдинова, Октябрь районы Тирәнкул

авылында Р. Мозаффаровадан «Биш батыр үтергән Якуб», «Тугыз Тукылдык, бер Мимылдык», М. Гаффаровтан «Көтүче» сатирик әкиятләрен Л. Жамалетдинов язып ала. «Татар халык ижаты»ның әкият китапларында «Алдар һәм мулла» әкиятенең варианты буларак – «Алдар», «Диюләре не жингән»нең варианты буларак – «Биш батыр үтергән Якуб», «Хәйләсез дөнья файдасыз»ның варианты буларак «Көтүче» әкиятләре күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1981. Б. 544, 552–553, 558–560, 563–564].

2016 елгы экспедициядә Нязепетровск районы Чулпан (Горшинино) авылында Мугафина Фәгыйлә Хәбиб кызыннан (1938 елгы), Чибәркүл районы Попово авылында Сошникова Валентина Ивановнадан (1949 елгы), Нагайбәк районы Париж авылында Иванова Вера Лазаревнадан (1935 елгы) күләмнәре ягыннан зур булмаган өч әкият һәм Уй районы Әмин авылында Дәүләтшин Марс Шайкамал улыннан (1948 елгы) «Камыр батыр» әкиятенең кыскача эчтәлеген язып алынды. Чибәркүл районы Попово һәм Нагайбәк районы Париж авылларында әкиятне м ә с ә л ә дип атыйлар. Балалар фольклорының «Багу поэзиясе» әсәрләреннән берничә бишек жыры, юаткыч, мавыктыргыч, сөйләм такмагы, шулай ук «Күңел ачу» һәм «Уен фольклоры» үрнәкләре язып алынды.

Чиләбе өлкәсендә традицион рәвештә «Әлли бәлли бәү итә» кебек бишек җырлары киң таралган. Аларның берничә вариантын теркәдек.

Мөнәҗәтләр белән бәетләр сирәк очрады. Татар халкында киң таралган «Бердер Илаһем бәнем», «Укы намаз иртән торып», «Аллаһ, Аллаһ, дисәң иде» мөнәҗәтләре язып алынды. Институтның 1978 елгы фольклор экспедициясе вакытында Коншак районы Коншак һәм Мөслим авылларында К. Жамалетдинова, А. Садыйкова, Р. Ягъфәров тарафыннан «Торып сахраларга чыксам», «Бу ни гажәп, бу ни хәйран», «Якты дөнъяны күреп туймадым», «Дөнъядыр бу» мөнәҗәтләре язып алынган. Коншак районы Мөслим авылында Гайшә Сафинадан (1907 елгы) «Торып сахраларга чыксам» мөнәҗәте «Татар халык ижаты»ның «Бәетләр» томында басылып чыга һәм төп чыганак, калган мөнәҗәтләр вариант буларак күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1983. Бәетләр. Б. 264, 340, 344–346]. Өлегә мөнәҗәт Г. Кандалыйның «Бу хәсрәтләр бетәр микән?» шигыренен халыклашкан варианты булып санала.

Халыкта киң таралган «Сак-Сок» бәетенең өзекләре һәм «Мөршидә бәете» язып алынды. Институтның 1978 елгы фольклор экспедициясе вакытында Коншак районы Коншак һәм Мөслим авылларында К. Жамалетдинова, А. Садыйкова, Р. Ягъфәров тарафыннан язып алынган «Сак-сок» бәетләре «Татар халык ижаты»ның «Бәетләр» томында вариант буларак күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1983. Бәетләр. Б. 332]. Алар институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана. 2016 елгы экспе-

диция материалларыннан чыгып, Чиләбе өлкәсендә бәет чыгару традициясе юкка чыккан, дип әйтергә була.

Табышмаклар һәм паремияләр үрнәкләре дә өлкән буын вәкилләренең күнелендә генә саклана. Чиләбе өлкәсендә егермегә якын табышмак язып алынды. Нагайбәк районы Париж авылында Алексеева Анна Александровна (1941 елгы) гомере буена мәкаль-әйтемнәрне жыйган, күбесен ул иренен әбисе Максимова Просковья Кузьминичнадан өйрәнгән. 2007 елда Анна әбинең жомаклары брошюра итеп эшләнгән, аның фотокүчермәсе алынды. Анда өч йөзгә якын татар паремияләре тупланган.

Йола фольклорына килгәндә, йолалар, горейф-гадәтләр турындагы мәгълүматларны жырлары, уеннары, махсус әйтелә торган сүзләре белән мөмкин кадәр бер күренеш буларак язып алырга тырыштык.

Нязепетровск районы Арыслан авылында Жиханова Мәликә Мәгамүр кызыннан (1940 елгы) куркудан кургаш белән «Кот (куркулык) кою» яисә «Кот өндәү», саңгырау кешегә «Татран кычкыру», сыерның жилене шешсә—«Кайрак имләү», аяк сызласа—«Жирдән салдыру», яңгыр яумаса—«Явын теләү», «Чүп боткасы», Сәмсетдинова Гүзәлия Мозаффар кызыннан (1967 елгы) «Армиягә озату», Мөхәррәмова Роза Низам кызыннан (1960 елгы) кыз елату жырлары белән «Чәңләтү» йоласы, Чулпан (Горшинино) авылында Мугафина Фәгыйлә Хәбиб кызыннан күз тисә—«Кара күздән, зәңгәр күздән...», Уй районы Әмин авылында Дәүләтшин Марс Шайкамал улыннан (1948 елгы) «Туй» йоласы комплексында «Колак борыштан бәреш», Нагайбәк районы Париж авылында Иванова Вера Лазаревнадан (1935 елгы) «Аш бирү», «Нардуган», искечә Яңа елга каршы «Йөзек салу», «Курку кою», «Кан теле», Сарашлы (Остроленко) авылында Артемьева Зоя Евгеньевна (1940 елгы), Байкина Евдокия Ильиничнадан (1941 елгы) солдатка киткәндә ясый торган ырымнар, «Йөзек салу» кебек мәжүсилек һәм борынгы чорлардан калган сүз үрнәкләре, каргышлар, ырымнар, келәүләр, имләүләр, йолалар язып алынды.

Чиләбе өлкәсенең Нязепетровск, Чибәркүл, Уй, Нагайбәк районнарында яшәүче милләттәшләребездән язып алынган, халкыбызның буыннан-буынга, телдән-телгә күчеп килгән кайбер фольклор үрнәкләрен тәкъдим итәбез.

МИФОЛОГИК СӨЙЛӘКЛӘР, ХИКӘЯТЛӘР ҺӘМ ӘКИЯТЛӘР¹
(ияләр, әженнәр турында)

Пәри

Пәри ташландык өйдә була. Иске мунчаларда. Бар кешегә күренми. Пәри булып күренми ул. Песи булып күренә ул, көсек булып, бабай кеше

¹ Авторның экспедиция материаллары үзгәртелмичә бирелә.

булып, менә шундый төрле сурәттә күренә ул. Күргәннәр инде элеккеләр. Йоклап яткан ердә бабай булып керә. Кешенең өенә. Безнең Рәшидә исемле хатынга бабай барып кергән:

– Кызым, намаз укыйсыңмы? – тип сорашкан.

Яшь кешегә кергән ул. Шуннан сыгып киткән.

* * *

Урман иясе

Ике хатын кайтып барган, каяндыр урманнан. Урманның иясе була икән. Урман иясе агачтан да биек булып күренә. Как-будто кеше килә. 7 төн уртасында кеше йөрәмәй дә. Ул агачтан да биек кеше юк та инде. Тавышлары ишетелмәй, ди. Куркканнар да киткәннәр.

* * *

Ураза вакытында күренми. Каенлыкка (зиратка) киткәннәр. Кешегә кереп йөргәннәр шайтаннар. Төрле кыяфәткә керә, то матур гына кыз булып, сары чөчлө кыз булып, күлмәгә гел ертык булган шайтаннарның. Рәшидәгә бабай булып керде, ди. Хатын кешегә ир булып, ир кешегә хатын булып керә.

*Нязепетровск районы Арыслан авылында
Җиһанова Мәликә Мәгамүр кызыннан (1940 елгы) язып алынды.*

Шайтан

Төнен туйда йөрөдек-йөрөдек тә иптәшемнең кардәше белән. Төнгә сәгать икедә. Көнә матур көн иде. Авылның зиратка таба Фатихаларга кайтып барабыз. Китеп бара безнең алда ике кыз. Бер 20–15 метр алда. Шушындый гына матур гына күлмәк кигәннәр, 2 кыз китеп бара. Чырчыр көлөләр. Әйдә, тотак боларны. Киттек, йөгәрәбез, но шул ук ара, тоталмайбыз, якыная алмыйбыз. Килдек, килдек тә забор инде кагылган, читән, шул читән эчәндә вроде бы капка кебек, ике кыз матур гына әйбәт кенә кереп киттеләр. Ә кызлар клубтан кайта икән. Карыйк әле, анда вроде капка юк. Тагы киттек забордан капканы эзләп, анда бернинди капка юк, кызлар кергән жир казак белән кагылган. Кире кайтып киттек шәбрәк кенә. Шайтанның артыннан йөрөдек шулай.

*Нязепетровск районы Арыслан авылында
Мингаева Сәкинә Батырбай кызыннан (1940 елгы) язып алынды.*

Җен үтергән

Нестеровта ире белән хатынның малайлары үлгән. Инәсе бик сагынган. Бу чыгып китә икән дә, озак йөри икән. Карты әйтә икән:

– Ния син тышка чыгып озак йөрисең?

Эйттергэн моны.

– Минем бит малаем кайтып йөри, малаем белән күрешәм.

Икенче көнгә теге жен үтергән хатынны.

Эйтергә ярамый, әйтсән, үтерә икән.

*Нязепетровск районы Чулпан (Горшенино) авылында
Мугафина Фәгыйлә Хәбиб кызыннан (1938 елгы) язып алынды.*

* * *

ЫШАНУЛАР, ЫРЫМНАР, ЙОЛАЛАР, ГОРЕФ-ГАДЭТЛӘР

Кот кою

Минем картинәем курккан кешегә кургаш, шуны кот коябыз (кот ко-
ялар), дип сөйләде. Эссе суга төшерәләр. Төрле сурәттә булып төшә ул
кургаш, коты коелса, ул түм-түгәрәк кенә, йөрәк кебегрәк кенә төшә. Аны
тагып куялар.

«Бу баланың коты очкан – кот коям,

Бу баланың коты очкан – кот коям.

Алла ризалыгына бу балага сикәт (сихәт) бир!

Ләззәт бир, аң бир!»

* * *

Явын теләү

Элек явын теләй идек. Өфө буена баралар. Явын була икән, безгә аяз
кәрәк. Шуннан суялар ак сарык. Без бала чактан ук кашык тотабыз, тә-
линкә тотабыз, йөгәрәбез ашарга. Әбиләр намаз укый, теләнәләр. Явын
кәрәк икән, кара сарык суялар. Шуннан су сибешештереп уйныйбыз.
Әбиләр намаз укый, елап-елап Алладан сорайлар.

Явын теләүчеләр:

«Явыным, яу, явыным, яу!

Сырлы таяк бирермен дә

Сырлы күкәй бирермен», – дип теләйбез.

*Нязепетровск районы Арыслан авылында
Жиһанова Мәликә Мәгамүр кызыннан (1940 елгы) язып алынды.*

Чеңләтү йоласы

«Бисмилләһи-ррахманир-рахим.

Әүвәлге иман башы, имеш,

Әтекәйдән аерылу –

Әжәлләрдән авыр эш, имеш.

Әнекәем, аш пешерсән,
Аз пешермә, күп пешер,
Балаларың яныңа килсә,
Мине дә исенә төшер.
Әнекәем өендә
Киез шыртыларга бастым мин.
Әтекәемнән аерылгач,
Тимер шыртыларга бастым мин.
Кил, әтекәем, каршыма,
Таянаем яурың башыңа,
Яурың башың талды инде,
Бәхил булып кал инде».

Бу – сеңләү. Безнең авылныкы. Әйе, гомер буге авылда сеңләгәннәр, жылатканнар.

Кызны өйдә озатканнар. Чаршау астында сеңләгән, әбиләр түгәрәкләнеп, тезелеп торганнар кызның жиңгәйләре. Килен килеп әтисе белән уртада тора. Минем әтием булмады, абзыем басып торды. Шуннан алып чыгып китәләр. Туй вакытында, кызны йортыннан алып чыгып китәр чакта. Кызның өендә мәжлес бетте, менә хәзер алып чыгарга тиешләр. Шунда тиз генә чаршауны коралар да, коралар дип тоталар да, тотып алып калалар киленне, әтисен китереп куялар янына:

«Әтекәемнең өендә
Утырганым бары бер такта.
Бер такталарың кызганып,
Сатып бирдең, әткәй, чит якка», – дип елый.
Әтисе дә елый.

Әтисеннән соң кодагыйны тартып алалар:

– Әйдәле, бас әле тиз генә, – дип. Сүзләре күп. Жиңгәенә карата да сеңлиләр. Әнисен дә кертергә мөмкиннәр. Мин Зөлия апайдан язып алдым.

*Нязепетровск районы Арыслан авылында
Мөхәррәмова Роза Низам кызыннан (1960 елгы) язып алынды.*

* * *

Кургаш белән курку кою

Баш өстеннән коясың кургашны суга:

«Кемдән килдең, шунда кит.
Жилдән булсаң, жылгә кит.
Жирдән килсән, жиргә кит», – дип.

Суны багана астына түгәсең. Кургаһ эйләнә я эткә, я кешегә. Шуны асып йөртәсең жепкә, төшөп югалганчы.

*Чибәркүл районы Бишкил авылында Нигъмәтуллина
Мәүледиңә Фәйзрахман кызыннан (1944 елгы) язып алынды.*

Колак борыштан бәреш

Килен күчергән вакытта кияүнең өенә кияү пәке ала, шуны чыгара да бәрә урам буйлап, шуны кем беренче барып ала, пәке аныкы була, но пәкене алгач, бәргән кешене кулыннан тотарга кирәк. Иначе, колагыңны борып, икенчеләр талап ала. Әй, китә, көн буе колакларын бора торганнар ие. Колак борыштан бәреш дип атала иде. Менә, егетләр, сезгә пәке—колак борыштан. Бәрә дә үзе кәләше белән ычкына. Андый туйлар 1955–56 елларны бетте. Азак китте комсомольский туйлар.

*Уй районы Әмин авылында Дәүләтшин
Марс Шайкамал улыннан (1948 елгы) язып алынды.*

Аш бирү йоласы

Аш биргәндә тавык аббарасың. Тере көенә аббарасың, шунда суясың, шунда йолкып аерым казанда, дөнья тавык жыела әле анда, каждый кеше (үзенәң үлесе бар бит) үзенәң үлесе өчен аббара. Хәзер алай түгел. Магазиннан алып пешерә. Тавыгы да юк.

Казакъларның сарык аббара.

Тавык башын кискәч, үлгәнче сикереп йөри инде. Бөтен карны кызартып бетә. Жиденче январьда гына бирәләр, аш биргәндә ураза чыккач кына рождествода гына. Аш бирү. Если син көзгә бәйрәмдә суймасаң, уже январьга чаклы ураза—мал суярга жарамый, аш бирергә ярамый. Или суеп куялар, или 7 январь житкәнче асрыйлар малны, туйдырталар, симертәләр.

Шунда тавык аббаралар да башын кисәләр дә жибәрәләр. Буаз мал суйсаң, еше да әйбәт була, диләр. Буаз булып бозавы чыкса, еше яраталар.

* * *

«Чүп» боткасы

«Чүп» боткасы, ди торганнар ие. Чишмә буенда. Чүп боткасы диләр яңгыр теләгәндә. Авыл, күрше жыела, казан белән чишмә кырында тавыкны пешерәләр. Яңгыр телиләр. Урам буенча китәләр чиләк белән су алып. Кантурларга кереп, урамда да баштанаяк су коялар ие яңгыр теләп. Әнә шулай кешеләрне йөздәрәп-йөздәрәп.

*Нагайбәк районы Париж авылында
Иванова Вера Лазаревнадан (1935) язып алынды.*

РИВАЯТЛӘР-ЛЕГЕНДАЛАР, СӨЙЛӘКЛӘР

Юсуп белән Әптерәк икесе бергә килгән. Бер брат алар, Аргаяшский район Шуранкадан килгәннәр. Историческое название бу авылның Малая Шуранка, безнең авыл (Әптерәк)—Большая Шуранка. Әле дә йөртәләр. Олы Шураннанмы, кече Шураннанмы, дип, килеп сорыйлар.

*Нязепетровский районы Әптерәк авылында
Хәсәнов Руфан Мәгъсум улыннан (1966 елгы) язып алынды.*

Чулпан

Горшенина (Чулпан) 1939 елда буш жиргә салынган. Башкириядан килгәннәр. Анда утын юк, печән юк дип. Урманны кисеп, өй салганнар. Башкирида Чулпан авылы бар—шуннан исем кушканнар. Исәнбай, Чиялек дигән авылдан килгәннәр. Горшинино дип күптән түгел куштылар. Горшинин дигән бай кешенең заимкасы (дачасы) булган.

*Нязепетровский районы Чулпан (Горшинино) авылында
Мугафина Фәгыйлә Хәбиб кызыннан (1938) язып алынды.*

* * *

Әмин авылы тарихы

Бохара ягында Нурек мирза булган, яман бай булган. Шунның ике улы булган. Берсенең исеме—олысының Чура булган, икенче улының исеме—Ширин. Чура ишеткән, что Казанга урыс гаскәре килеп, камап ята, дип. Шул гаскәр жыеп, Казанның кальгасы янына килеп яталар, чатыр корып. Шуннан Казанның ханы белән сөйләшәләр инде. Шуннан ике урыс солдаты килеп керә боларның шатерына. Чура ыргып тора да, нишләп монда рөхсәтсез кереп йөриләр, дип, бер урыс солдатының башын өзеп төшерә, кылыч белән.

Икенчесенә: «Бар кайт,—ди, үзенң лагерына.—Орышасыгыз килсә, майданга чыгыгыз, ә болай угрыланып йөрмәгез». Икенче көнне Чура гаскәре белән рус гаскәре арасында сугыш башлана инде. Казан ханның войскасы килеп чыга, шулар, бер булып, урысларны куып жибәрәләр. Чурага батыр дип исем бирәләр. Шуннан соң Чура Казаннан бер татар кызын ала. Нәселе тарала башлый. Шуннан соң үз иленә кайтырга була. Кайта инде Бухара ягына. Бер айлап торып, кире Казанга китә.

Шуннан соң Иван Грозный килеп, Казанны ала. Урыслар белән сугыша-сугыша да, булалмагач, Урал урманнарына килеп посалар урыс гаскәреннән.

Шуннан бу аптырый, ничек инде жиңелдек, дип. Йөрөп-йөрөп, кайсыдыр елга буенда үлә. Шунда таш куялар. Чура батырның юлы шунда бетте, дип.

Нәселе тарала башлый. Берничә поколения үткәч, 4-нчеме, 5ме поколениядә Госман дигән бер потомок туа инде. Бик развитый була, Дагестан ягына чыгып китә. Укырга өйрәтеп йөри. Кавказский сугыш башлангач, бу якка Башкирияга килә. Башкортстанда Учалы районында Илтабан дигән авыл бар, шунда килеп утыра. Госман мулланың бер улының исеме Имангол була. Имангол, Госман мулладан рөхсәт сорап, Учалы шәһәренең аргы ягына барып утыра. Аның янына төрле халык жыела башлай. Ул авылның исеме Имангол авылы дип кушалар. Иманголынң 2 хатыны була. Олы хатынының уллары бу якка жәйләүгә килеп йөриләр инде. Берничәмә ел үтеп китә. 1745 елда яман ак буран була. Акбулат авылыннан Учалы районы урта хәлле Ибраһим карт була. Шуның елкысы югала. Олы улы Әмин елкысын эзләп бу якка килеп, Олы тау тирәсеннән таба. Карап чыга бу жирләрне. Гали бар, ни бар, агач бу якта каралай нык булган була. Уйсуында нинди генә балык, янең ни теләй бар инде. Кайта да әтисе Ибраһимга сөйләй. Бу як бик матур. Имангол балалары белән күрешеп йөриләр инде. Аралары бер 3–4 чакрым, кунакка йөриләр. Шул елны мәкаль коралар, давай шул урталыкка авыл салаек.

Жәйләүдән кире авылыбызга кайтмаек, дип. Килешәләр дә шул. Әмин Ибраһим карт улы килеп утыра авылның теге як очына. Имангол уллары бу якка килеп утыралар 1746 ел. Шуннан Әмин авылы 1746 елны барлыкка килгән, дигән тарих килә. Нәселләр тарала башлый.

Безнең авыл 1836 елны вынужденно казачествуго керә. Жирләрне талай башлайлар. Казак булсагыз, на равных правах. 1836 елны договор подписать итәләр. Әмин авылы халкына казачествуго кергәч, бабайлар сөйли торган ие, бер пункт булды, ди: разрешить строительство мечети и оставить вероисповедание – магометанское.

Авылда пожар булган, авыл янып беткән. 2 мәртәбә пожар булган. Управление, китаплар вич янган. Бабайлар сөйли иде – бар иде, дип шул договор, подписанный губернатором. Ул вакытта Неплюев булган и Петербургтан бер кеше, авылның старшинасы подписать иткәннәр. Элек бер өйдә укып йөргәннәр. Шул пункт булганчы. Кайсы бабайлар әйтә: специальный поджог булды, диләр. 1838 елны әтигә 12–14 яшь булган. Әти әйтә: чыгып йөгәрдек, беркем дә, бернәрсә дә алып өлгерә алмады, дип. Элек читән, ни булган, коры вич. Монда бер Рабига дигән карчык самовар куйган, торбасын читәнгә сөяп куйган. Как раз 31 апрель булган, по-моему. И шул читәннән киткән. Ике сәгатътә авылда бернимә дә калмады, ди. Аргы якка чыктык та, карап тордык, ди. Шулай торып калдык Петропавловски, казаклар, урыслар безнекеләр казак булган кый инде. Шулай помогать итешеп кем тагы өй салды, кем землянка ана шулай.

Берничә ел үткәч сала башладык, ди. Патша Николай II, помоему, тоже помощ биргән.

*Уй районы Әмин авылында Дәүләтшин
Марс Шайкамал улыннан (1948 елгы) язып алынды.*

Остроленко

Борынгы исеме Сарашлы. Аларның күчеп килгән жирләре Сарашлы булган, без бит күченгән калыклар. Күчкән һәрбер авылга номер куйганнар. Безнең №2. Алар үзләренең элекке авылларын гел искә төшереп йөргәннәр. Шарашлы да Шарашлы. Аннан Сарашлы киткән. Белебейский районнан килгәннәр.

Париж

Мамаум–Парижныкы. Мамаум әйтә торган иде, Яшь авыл дип. Париж–Яшь авыл, дип йөртелгән. Безнең авыл–Сарашлы кешесе, ә алар үзләрен Яшь авыл кешесе дип йөртә торганнар иде. Белоусова бүтәнчә сүз белән язды, Яшь авыл, дип язады. Безнең казаклар ничек жиңгәннәрен. Парижга кергәннәр, жиңгәннәр, Париж исеме кушканнар авылга. Остроленкода жиңгәннәр–авылга Остроленко кушканнар. Польшада–Остроленко. Кассель–Германиядә. Кайткачын Кассель дип кушканнар.

*Нагайбәк районы Сарашлы (Остроленко) авылында
Исаева Евдокия Артемьевнадан (1949 елгы) язып алынды.*

Әдәбият

1. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге (ТӘҺСИ. ЯММУ). Колл. 45, 1 папка, 2, 3 сакл. бер.
2. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге (ТӘҺСИ. ЯММУ). Колл. 90–93.
3. Татар халык ижаты. Бәетләр/томны төзүчеләр Ф.В.Әхмәтова, И.Н.Надиров, К.Б.Жамалетдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.
4. Татар халык ижаты. Көнкүреш әкиятләр. Өченче китап/томны төзүче, искәртмәләр эзерләүче Л.Ш.Жамалетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981.
5. Татар халык ижаты. Тылсымлы әкиятләр. Икенче китап/томны төзүчеләр, искәртмәләрне эзерләүчеләр Х.Х.Гатина, Х.Х.Ярми. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

ТӨБӘК ТАРИХЫНДА – МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ

Теләче яклары – бик борынгы тарихлы төбәк, монда Алтын Урда чоры кабер ташларын да, Казан ханлыгы чоры ядкәрләрен дә очратырга мөмкин. Бу гаять үзенчәлекле тарихны таралып яткан татар авыллары саклый, һәм, шөкер, алар инде китапларда да теркәлә башлады. Саба-Теләче төбәгендә, Болгар-Биләрләрдәге кебек, шәһәр хәрәбәләре сакланмаган, һәрхәлдә, шәһәрлек урыннары һәм аларның исемнәре билгеле – Жәри һәм Нырсуар, Казан алынганнан соң татар ханлыгының икенче башкаласы булып торган Өтернәс – Калатау шәһәрлекләре әнә шундыйлардан. Казан ханы Сәхибгәрәйнең 1523 елда биргән тархан ярлыгы да нәкъ шушы төбәктә – Мамалай авылында сакланган. Булган кадәр тарихи мирастан да бу якларның борынгылыгы күренеп тора.

Әйткәнемчә, төбәктә авыллар тарихын язучылар да күренә башлады, шулар арасында Сәлмән Гыйльмиев һәм Фәнил Габдрахмановның «Сатыш – гасырлар аша» китабын (2017), Сәлмән Гыйльмиевның шулай ук Теләче тарихына багышланган документаль китапларын (2020, 2021), Илдар Сафинның «Юлбатым – Ямбулатым» (2014), Нурия Гыйльметдинова һәм авторлар коллективының «Нырсуар, Нырсы жире – шанлы изгеләр иле» (2017), Айдар Гариповның «Чал тарихта Шыңар ягы» (2021), авторлар арасында Иске Жәри мәктәбе укытучылары Рәфик һәм Венера Сәхәповлар да булган «Жәри юлы – гомер юлы» китабы (2020), Фәрит Даутовның «Алан – аланлыкта туган авыл» (2018), Люция Шәрәфиеваның «Эчәр суым синдә, Кибәчем!» (2014) китапларын һәм башка хезмәтләренә күрсәтергә була.

Болары – мин үзем укып яки танышып чыккан китаплар, кайбер авторлары белән дә таныш. Бәлки мин күреп өлгөрмәгән башка хезмәтләр дә бардыр. Минем үземнең дә Саба төбәге тарихына багышланган «Саба иле серләре», «Калатауга кайту» дип аталган күләмле тарихи язмаларым бар, алар әле 2003 елда ук «Таралып яткан татар иле» китабымда дөнья күргәннәр иде, шулай ук быел «Мәдәни жомга» газетасында «Сабада

Гыйльман мулла нәселе» дип аталган мәкаләм дә басылып чыкты. Туган якларга кайткан саен, мин авылларда булырга, төбәк тарихын өйрәнү-челәр белән очрашырга тырышам. Узган ел шулай жирле тарихчы Сәлмән Гыйльмиев белән берлектә Теләче районындагы Төрөк-Тәмте, Тәмте-Мәтәскә авылларында борынгы кабер ташларын өйрәнеп, фотоларга төшереп йөрдек, татар эзләре калган Ключище урыс авылында булдық, Саба районындагы Сатыш авылы мәдрәсәсе белән таныштык. Быел яз Саба районының Юлбат авылы китапханәсендә һәм Теләче авылы музеенда төбәк тарихчылары белән махсус очраштым, аларга нинди юнәлешләрдә эшләргә кирәклеген, төбәк тарихы буенча кайдан нәрсәләр табып булуын әйттем. Быел жәй исә Сәлмән Гыйльмиев белән Иске Жөри һәм Ямбулат авылларында булдық, төбәк тарихчылары белән очраштык, Ямбулат авылы зиратындагы иске кабер ташларын фотога төшердек. Аңа кадәр дә минем Теләченең үзәндә, шулай ук Алан, Олы Мәтәскә авылларында очрашулар уздырганым булды, Татарстан Президентына язып, бу авылларда мәктәпне саклап калуда да өлешем керде.

Туган якларыма һәр кайтуымда мин Теләче янындагы «Туган авыл» татар утарында, аның музеенда да булам. Эшмәкәр Рифкәт Шәфиковның шәхси биләмәсендә урнашкан бу шәхси музей үзенең чын авыл тормышын чагылдырган бай экспонатлары белән таң калдыра. Музейның бер өлеше ачык һавада урнашкан, анда узган гасыр машиналарынан башлап, ат арба-чаналарына, чәчкеч-ургычларга хәтле урын алган. Шунда ук машина артына тагылган мич, мичтә коймак пешеп тора, янәшәдә – тибрәлеп торган поезд купесы чын сәяхәт мизгелләрен хәтерләтә... Ә бүрәнәдән салынган музей эчендә татар тормышы чагылыш тапкан, аларда бала бишегеннән алып, агач һәм тимер эш кораллары, жизләгәннәр, дистәләгән гармун-баян, самавырлар, савыт-саба, борынгы китаплар. Боларның барысын да Рифкәт Зыятдин улы гомер буга жыйган, туган авылы Олы Кибәчедә ул чишмәләр комплексы да торгызып куйган. Шулай ук ел саен Суслангирга барып, ул анда үлеп калган якташларыбыз рухына корбан чалдыра. Атасы башлап киткән изге эшләргә хәзер улы Илнат та дәвам итә. Бу гажәеп шәхси музейны киләчәктә рәсмиләштереп, аны туристик маршрутка да кертергә кирәк, чөнки анда миллиләтебез тормышы чагылыш тапкан, аны башкалар да күрергә тиеш. Бу кайтуымда да мин Рифкәт әфәнде белән очраштым, аның белән «Туган авыл» татар утарында алга таба милли-тарихи чаралар, төбәк тарихына багышланган китапларны тәкъдим итү жыеннары уздыру турында килешенде.

Өйткәнемчә, Теләче-Саба төбәгендә туган як тарихына багышланган китаплар чыгып тора, әмма аларны зурлап татар дөньясына күрсәтү юк диярлек. Бары тик 2018 елда, татар конгрессында «Сатыш – гасыр-

лар аша» китабының презентациясе булды. Югыйсә, «Нырсуар, Нырсы жире—шанлы изгеләр иле» китабын да Казанда, һич югы, Теләчедә зурлап халыкка тәкъдим итәргә була иде бит. Һәм кирәк тә иде! Бу китап туган якларым турында булганга, мин аны зур игътибар белән укып чыктым. Бигрәк тә, бу төбәкнең борынгы тарихына игътибар иттем. Галимнәрнең әйтүенчә, Татарстан территориясендәге иң борынгы эш кораллары биредә табылган, аларга кимендә мең ел... Шулай ук Олы Нырсы авылы янында борынгы шәһәрлек урыны бар, ул да галимнәр тарафыннан өйрәнелгән. Иң борынгы кабер ташлары да биредә саклана, алар 1357, 1399, 1443, 1472 елларда куелган. Халык Изгеләр зираты дип атап йөрткән урында Зөлкатә атаның да кабер ташы бар, анысы XVII гасырга туры килә.

Авылның борынгы исеме Нырсуар булган, «суар» атамасы үзе үк бик борынгылыкка ишарә. Бу—Хәзәр каһанлыгында яшәгән төрки кабилә атамасы, тарихта алар бортаслар буларак та билгеле. Мин болар турында «Шәмсуар йолдызлыгы» дип аталган тарихи хезмәтемдә язган идем, ул «Безнең мирас» журналында басылып чыкты. Менә шул суарлар мең еллар элек Саба төбәгендә дә пәйда булалар. Хәер, кайбер галимнәрнең әйтүенчә, суар-сабир-саба төшенчәләренең тамырлары да уртак. Бәлки Саба атамасының нигезендә дә шушы легендар суар кабиләсе исеме ятадыр...

Китапта Олы Нырсы авылының барлык чорлары да киң яктыртылган, репрессия корбаннары, сугышта һәлак булучылар, дин тарихы, шәжәрәләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, фотолар һәм географик карталар бирелгән. Телә халыкчан, артык фәнни дә, артык гади дә түгел, аңлаешлы, үтемле әдәби тел. Китап авторларының берсе, төп төзүчесе Нурия Гыйльметдинова—татар телә һәм әдәбияты укытучысы, жирле тарихчы, теманы бик белеп һәм өйрәнеп, яратып язган. Ул үзе тумышы белән Мамадыш районының Үсәли авылыннан, Олы Нырсыга килеп булып төшеп, бар гомере шушында үткән. Китап авторларының икенчесе—Нурия ханымның кызы Алисә Дәүләтшина. Ул шушы Теләче районының Ямбулат авылына килеп булып төшкән, Теләчедә балалар бакчасында эшли, мәдир, жирле татар конгрессы житәкчесе. Өченче автор—Рамилә Нотфуллина.

Теләчегә бу кайтуымда да мин Нурия ханым һәм аның кызы Алисә Дәүләтшина белән очраштым, максатым—алардан Ямбулат авылы турында китап язучыларын сорау иде. Бу авылның тарихы әле язылмаган, ә язар нәрсә бар. Галим Марсель Әхмәтжановның язуы буенча, данлыклы Кара бәк ханның кабере бу тирәдә булырга тиеш. Моның өстенә, бу авыл халкы 1791, 1841–42 елларда морзалыкка кайту өчен судлашып йөргән, әмма

империя судлары моны рөхсәт итмәгән. Суд өчен нәсел шәжәрәләрен төзеп, русчага тәржемә иткән булганнар, алар саклана. Ямбулат халкын теге заманнарда чукындыра да алмаганнар, алар авылы белән урманга качкан, диләр... Әмма болар берсе дә китап итеп язылмаган әле. Шушы нисбәтән мин Ямбулат авылында төбәк тарихчылары, авыл активистлары белән махсус очрашып сөйләштем, анда Сәлмән Гыйльмиев, Нурания Гыйльметдинова, Алисә Дәүләтшина, китапханә мөдире Энже Насыйрова, клуб мөдире Шәфкатә Кәримуллин, ветераннар советы рәисе Мөнәвир Хәлиуллин катнашты. 84 яшьлек Миңсылу әби Шәйхетдинова һәм аның кызы Рәсүлә безгә Ямбулат зиратындагы борынгы кабер ташларын күрсәтеп йөрделәр...

Мин шуңа да игътибар иттем – Теләче районының тарихи Жәри юлындагы кайбер зур татар авыллары турында китаплар бар, ә менә төбәкнең Арча һәм Казан юлы өстендәге авыллары турында хезмәтләр юк диярлек. Югыйсә, биредә берничә Кибәхужа, берничә Мәтәксә һәм Тәмте, әле тарих өчен ачылмаган Ямбулат урнашкан бит! Бу авылларда хәзер дә XIV–XVI гасыр кабер ташлары саклана, алар затлы нәсел вәкилләренә куелган. Боларда Фатих Хәсни, Мәхмүт Хәсәнов, Яхъя Абдуллин, Равил Үтәбәй, Ырынбур байлары данлыклы Хәсәеновлар туган бит! Бу татар авыллары өстеннән, камчыларын уйнатып, чукындыру гарасатлары үткән, яшереп дин тоткан өчен, ата-бабалары Себер киткән, форсат чыккан саен, бу авыллар исламга кайткан. Жәри юлы өстендә керәшен авыллары хәзер дә бар, ә менә Кибәхужа-Ямбулат-Мәтәскә өчпочмагында чукын-

дырылган татарлар калмаган. Халкы озак еллар ике исем белән йөргән соңгы Казаклар авылы да, үзгәртеп кору чоры килү белән, беренчеләрдән булып мәчет төзеп куйды, үзенең мөселман икәнлеген дөньяга белдерде.

Әйткәнемчә, археограф-галим Марсель Әхмәтжанов Теләче-Саба төбәген данлыклы Кара бәк нәселе белән бәйли, биредә аларның жир биләмәләре булган булырга тиеш, ди. «“Кара бәк шәжәрәсе”нең икенче төркем күчермәләре, күргәнебезчә, Кукмара, Саба, Балтач, Питрәч районнары тарихы белән тыгыз бәйләнгән, – дип яза ул. – Кара бәк нәселе бу төбәкләргә Казан ханлыгы барлыкка килгән һәм көч туплаган көннәрдә килеп төпләнгән. Мөгаен, бу жирләр XIV гасыр ахырларынан ук алар биләмәсе булып саналганнар. Риваятьләргә караганда, Кара бәкнең кабере Тәмте һәм Җанбулат авыллары (Саба районы) арасында булырга тиеш. Икенче бер мәгълүмат буенча, бу биләренң сарае Күкчә авылынан (Теләче районы) ерак түгел “Үрки Киләге” дип аталган урында яки “Тау арты” дигән басуда урнашкан булган» [Әхмәтжанов: 2019. 253–254 бб.].

Марсель абый Саба һәм Теләче районнарын бер итеп карый, заманында, бу, чыннан да, шулай иде, минем үзем өчен алар икесе хәзер дә бер төбәк. «Кара бәк шәжәрәсе һәм аңа кагылышлы генеалогик текстлар» хезмәтендә ул бу төбәк халкын Бикчура хан белән дә бәйли, аның Кара бәк (Габдулла хан) белән бер нәселдән булуын әйтә. «Өченче төркемдәге Янбулат баба исеме дә тарихи параллельләр эзләүгә этәрә, – дип яза галим. – Әйтик, Теләче районында Ямбулат (Янбулат) авылы бар. Риваятьләргә караганда, Кара хан шушы авыл тирәсенә жирләнгән. Аннан килеп, Кукмара районында да «Ямбулат пустоше» дигән авыл урнашкан. Кыскасы, топонимнар белән антропоним арасында нинди бәйләнеш хөкем сөрә соң? Моннан, һич икеләнмичә, шундый нәтижә чыгарырга мөмкин: күрәсең, Бикчура ханның нәсел-ыруы Казан ханлыгы чорында хәзерге Кукмара, Саба, Питрәч районнары территориясендә яшәгәндер, ә соңрак, төбәкне рус дәүләте яулап алгач, өлешчә Көнчыгышка күчкәндер. Минзәлә, Баулы, Лениногорск һәм башка көнчыгыш районнарда яшәп килүче риваятьләрдә нәкъ менә шул хакта баян ителә дә инде» [Әхмәтжанов: 2019. Б. 256].

Шундый ук пустошь-бушлык, ягъни, туздырып бушатылган авыл урыны Ямбулат урынында да булган. Интернет сәхифәләреннән күренгәнчә, бу ташландык урында XVIII гасырда Янбулат авылы барлыкка килә. «Известна с 1678 г. как Пустошь Янделетева, с XVIII в. – д. Янбулатова. В XVIII – 1-й половине XIX вв. жители относились к категории государственных крестьян. Занимались земледелием, разведением скота, портняжно-шапочным промыслом. В начале XX в. в д. Ямбулат функционировали мечеть, медресе, водяная и ветряная мельницы, 3 бакалейные

лавки. В этот период земельный надел сельской общины составлял 1258,5 десятины». Ягъни, әле XVII гасырда монда ташландык авыл урыны булган, исеме дә Ямбулаттан бозып язылган Янделетево. Мәгълүматлардан күренгәнчә, XVIII гасыр ахырында, 1782 елда монда 60 ир-ат яшәгән, шуның кадәр үк хатын-кызны һәм кимендә унга тапкырлаган бала-чаганы да кушсаң, шактый сан килеп чыга. 1859 елда Ямбулатта инде 390, 1897 дә—447, ә 1908 елда 600 кеше яши, аннан әкрәнләп кимүгә бара, бүгенгесе көндә инде авылда нибары йөздән артык кеше яши.

Әлбәттә, Ямбулат авылының тарихы XVIII гасырдан гына башланмый, ул күпкә борынгырак. Ул заманнарда халыкның авылны вакытлыча ташлап торую билгеле сәбәпләр белән бәйләнгән. Моның төп сәбәбе, әлбәттә, көчләп чукуындырудан качу. Мәскәүдә, Россия дәүләте борынгы актлар архивында Ямбулат авылына караган мәгълүматлар да саклана, аларда авылда мәчетнең Казан ханлыгын алганчы ук салынганлыгы язылган. Ягъни, XVI гасырның беренче яртысында Ямбулат авылында инде мәчет булган, димәк, авыл үзе дә булган дигән сүз! Бу мөһим документ XVIII гасыр урталарында патша чиновниклары тарафыннан төзелә һәм «Экстракт в Правительствующий сенат ис Казанской губернской канцелярии о татарских мечетях» дип атала [РГАДА. Ф. 248. Д. 803]. Аннан күренгәнчә, бу документны тутырганда Ямбулат авылында инде мәчет жимертелгән була.

«114. В деревне Ямбулатове была одна мечет[ь] при дватцети дворах, которая сломана. Рас[с]тоянием оная имелас[ь] от мечетей, что в деревне Аланке, в девяти верстах. Рус[с]кое и новокрещенское жительство имеетца: от оной деревни Ямбулатовой село Ачи в двенатцети верстах. А по скаске той деревни жителей показано: оная мечеть построина до взятья царства Казанскаго» [Ислаев, Галлямов: 2004. С. 74–81].

Димәк, XVI гасырның кимендә беренче яртысында Ямбулатта мәчет була, ә инде XVIII гасыр урталарында ул урыслар тарафыннан жимертелгән булган. Мәгълүматлардан күренгәнчә, авылда беренче мәхәллә барытик 1816 елда гына оеша һәм мәчет салына, әмма бу күпкә иртәрәк тә булырга мөмкин. 1866 елда бу мәчет яна һәм 1883 елда яңасы салына. 1937 елда мәчет манарасы киселә һәм ике катлы мәктәп итеп үзгәртелә. 1998 елда Ямбулатта мәһабәт таш мәчет салына, ул, авылның күрке булып, таш манарасын заман жилләренә каршы куеп, мәгърур басып тора...

Ямбулат авылының борынгылыгы турында халык хәтерендә сакланып калган риваять тә сөйли: «Халык телендә яшәгән риваятьләргә һәм Тәмте-Мәтәскә авылы белән ике арадагы билгесез кабер ташларындагы язуларга караганда, хәзерге Ямбулат авылы урнашкан урынга 400 еллар элек Чынбулат исемле кеше килеп урнашкан. Аның кайдан килүе, кем бу-

луы мәгълүм түгел. Озак та үтми, Чынбулатның хатыны ир бала дөнъяга китерә. Аңа Жанбулат дип исем кушалар. Авыл Чынбулатның малае туу хөрмәтенә Жанбулат (Ямбулат) дип атала башлый» [Тарих битләрендә Теләчем: 2020, 382 б.].

Татар энциклопедиясендә Теләче төбәгендәге Ямбулат авылына XVII гасырда нигез салынган, диелә. Шушы ук хезмәттә тагы берничә Ямбулат авылы турында мәгълүмат бар, нигәдер, алар барысы да рус-чуваш авыллары. Бары тик Саба районындагы Юлбат авылы гына заманында Ямбулат дип аталган, һәм анда бары тик татарлар гына яши. Инде тагы XVII гасырга кайтсак, ул вакытта Ямбулатовларның жәмгыятьтә тоткан урыннары шактый югары була. Ямбулатовлар турында интернетта пәйда булган язмаларның берсендә болай диелә:

«Достоверно известно только то, что в 1565–1567 годах князю Ямбулату Шеманову “с товарищи” принадлежало поместье деревни Малые Кибя-Кози Казанского уезда (ныне Тюлячинский район РТ). В Писцовой книге 1602–1603 годов, где в качестве хозяев этого поместья указаны дети князя Ямбулата–Байгул, Кадыргул и Аллагул Ямбулатовы, имеется запись о том, что, помимо земель, мельниц и кабака, они владели: «бортной ухажей отца их около Шунар деревни. А владеют тем ухажием по старине без грамот». В 1596–1597 гг. Байгул Ямбулатов с братьями был жалован поместьем по р. Юграш в Зюрейской даруге Казанского уезда. Таким образом, владения Ямбулатовых расширились. Однако к началу XVIII века татарская знать, отказавшаяся креститься, была исключена из привилегированного сословия».

Кайбер мәгълүматлардан күренгәнчә, XVIII гасырда һәм XIX гасырның беренче яртысында Ямбулат авылы халкы казна крестьяннары дип аталган, ягъни, болар аерым статуслы, дәүләткә ялланып эшли торган, азмы-күпме ирекле татарлар. Ә инде 1850 елда шул ук кешеләр–лашман татарлары дип аталган, аларның саны 328 булган. Ә бит болар заманында морза-дворян титулын йөрткән татарлар булган! Рәсәйдә патша үзгәргән саен, татарларга мөнәсәбәт тә үзгәргән, кичәге морзалар лашман камытын кияргә мәжбүр булганнар. Әлбәттә, хәлле, затлы нәселле морза токымнары моның белән килешергә теләмәгән һәм Ямбулат татарлары да, дворянлык титулын кайтару өчен, патша хакимиятенә мөрәжәгать иткәннәр һәм судларга хәтле барып житкәннәр. Морзалык өчен судлашу мине бик кызыксындырды, ул хәлләргә аерым тукталасым килә.

Беренчедән, Ямбулатка морзалар каян килгән? Бу–Казан ханлыгы дәвереннән калган затлы Кара бәк нәселеме, әллә инде ханлык һәм татар кала-салалары тар-мар ителгәннән соң патша рөхсәте белән монда килеп утырган мишәр морзаларымы? Мөгаен, икесе дәдер, Кара бәк нәселен

дә бетерә алмаганнырдыр, аларга терәк булу өчен, хакимияткә хәерхә татарлар да килеп урнашкандыр. Әмма, әйткәнемчә, патшалар үзгәрү белән, бу морзаларга да мөнәсәбәт үзгәрә, аларның корал тотып империягә хезмәт итүләре онытыла. Я чукиналар, я барлык мал-мөлкәтләреннән баш тарталар—Петр патша мәсьәләне энә шулай кабыргасы белән куя. Татар морзаларының бер өлеше, жәмгыятьтәге югары статуслары һәм байлыклары хакына, ата-бабалары диненнән баш тарта һәм алга таба аларның нәселе урыс милләте составына кушыла, татарлык юкка чыга. Морзаларның күпчелек өлеше мөселман-татар булып кала, моның өчен чабатасын да, лашман камытын да кия...

Тарихтан билгеле булганча, Екатерина II 1784 елның 22 февраль указы белән, татар морзаларына үзләренең затлы нәселдән булуларын исбатларга һәм Россия дворяннарының барлык өстенлекләреннән файдаланырга мөмкинлек бирә. Һәм, әлбәттә, йөзләгән татар морзасы бу мөмкинлектән файдаланып калырга ашыга. Янбулатовларның да кайберләре морзалыкларын рәсмиләштереп, жирләр алып өлгәрәләр, бу хәл тагы 160 кешедә өмет уята. Теләче төбәге морзалары, ике Шыңар, ике Кибәхужа, Ямбулат һәм Шәтке авыллары халкы, шул исәптән Янбулатовлар да, үзләренең дворян нәселеннән булуын исбатлау өчен, 1791 елны судларга мөрәжәгать ителәр.

«Русчага тәржемә ителгән шәжәрәгә һәм XVII гасырда язылган грамотага таянып, алар үзләрен князь Янбулатовлар нәселеннән булуларын исбатларга тырышалар, — дип яза жирле тарихчылар. — Дворянское собраниең дә, Казан губернаторы Мещерскийның да хуплавына карамастан, 1791 елда бу гаризалар кире кагыла. 1842 елдагы гаризалар, шулай ук, тагын кире кагыла. Казан губернасының нәселле затлар китабындагы исемлектә Янбулатовлар юк» [Туган ягым—Теләче: 2003, 196.]. Бу китаптан күренгәнчә, Янбулатовлар бу судлар өчен нәсел шәжәрәләрен дә төзеп бирәләр, алар беркетмәләргә дә теркәлә. Ә Лаеш өяз судына гаризаларны, «барлык Янбулатовлар исеменнән, беренче гаризаны 1791 елда Монасып Якубов һәм Әхмәр Косадыймов, икенчесен—Габдулла Габдрахманов һәм Габделкәрим Исмәгыйлов язган».

Таһир Вәлиуллинның интернеттагы язмасыннан күренгәнчә, Әби патша үлгәннән соң, 1796 елда Павел I үзенең указы белән йөзләгән татар морзасының дворянлыгын раслый. «По указу Павла I от 29 ноября 1796 г. в Оренбургской губернии в дворянском звании были восстановлены 235 князей и мурз из родов Янбулатовых, Акчуриных, Маматкозиных-Сакаевых, Чанышевых, Дивеевых, Маминых, Маматкозиных, Кашаевых, Яушевых, Шихмаметовых, Бигловых, Еникеевых и Терегуловых» [tatspb.tatarstan.ru].

Ямбулат авылы һәм күпчелек Ямбулатовлар өчен бу суд эшләре нәтижәсез тәмамланса да, безнең өчен ул тарихта теркәлеп калган нәсел шәжәрәләре белән кадерле. Князь Ямбулатовлар шәжәрәсе дип аталган бу документта тугыз буын нәселнең 212 кешесе теркәлгән, унынчы буыннан ике кеше 1791 елдан соң туган, диелгән. Шәжәрә Ямбулаттан (Жанбулат) башлана, ул XVII гасыр уртасында яшәгән, диелгән. Икенче буын вәкилләре Байкол, Кадеркол, Аллакол «барысы да 1695 елгы Азов походында катнашты», дип язылган. Әйтик, Иксан һәм Дусай дигән кешеләр «1791 елга кадәр үк дворянлык дәрәжәсен алуга ирешә һәм Алабуга өязендә жир ала», диелгән. Туктамыш дигәне, 1790 елда кеше үтерүдә гаепләнеп, Казан төрмәсендә утыра, ә Исхак Казан адмиралтействосы складыннан ашлык урлаган өчен, 1781 елда камчы белән кыйнау жәзасы ала. Шәжәрәдә исемнәр дә бик үзенчәлекле—Үрнәк, Үрмәт, Килмәт, Әлмәк, Жанкылыч, Аккылыч, Бибарис, Үтәкәй, Үтәгән, Апакай, Абдиш, Укач, Кырымгәрәй, Туктар, Тукай, Яһүдәй... Бик борынгы төрки-татар исемнәр белән бергә ислам белән килгән Габдулла, Әхмәт, Госман, Гомәрләр дә шактый.

Шунысы кызыклы, Марсель Әхмәтжанов чыгарган «Татар шәжәрәләре» китабының I томында [Әхмәтжанов: 2012. 63–66 бб.], Апанавлар шәжәрәсендә, Ямбулатовлар нәселеннән дә берничә кешене күрәбез. Әйтик, беренче буын Ямаштан башлана, аннан—Борис Мелентьев, Жанбулат һәм Чынбулат, өченче буында Жанкылыч, Айтуган, Жантуган, аннан Үтәк, Йәрмәк, Апанай Хафиз, Ает, иң соңында—Мария, ул Апанайлар нәселенең 201-нче кешесе... Бик гыйбрәтле исемлек... Шулай ук Бикчура хан шәжәрәсендә, алтынчы буында да Ямбулат исеме күрәргә мөмкин.

Шунысын да әйтергә кирәк, морза Ямбулатовлар туган авылларына гына ябышып ятмаган, алар Казанга, Уфага, Ырынбурга, шул төбәктәге Каргалы авылына китеп, зур эшләр башкарганнар, сәүдә иткәннәр, хәтта хәрби хезмәттә зур дәрәжәләргә ирешкәннәр. Әйтик, Гомәр морза 1762 елда ук Ырынбур янындагы Сәет бистәсенә (Каргалы) күчә, анда сәүдә итеп, балаларына юл ача. Аның улы Абдуш инде 1795 елгы документларда сәүдәгәр-мещанин итеп күрсәтелгән. Аның улы Рәхмәтулла морза князь Ямбулатов (1750–1830) тагы да ерак китә—1774 елда хәрби хезмәткә кереп, 1884 елда, форсаттан файдаланып, дворянлык дәрәжәсен кире кайтара, офицер булуга ирешә. Бүгенге көндә дә Ямбулатов фамилиясен йөртүче мишәр морзалары бар, әмма алар берсе дә Ямбулатта яшәми, авылда исә бу фамилияле кешеләр бөтенләй юк.

Теләче төбәге, Ямбулат, Тәмте, Алан, Кибәхужа, Мәтәскә авыллары шушы төбәктән чыккан язучылар ижатында да чагылыш тапкан. Фа-

тих Хөснинең «Йөзек кашы» әсәрендә вакыйгалар Ямбулат авылында да бара, башка әсәрләрендә дә туган авылы Мәтәскә, күрше авыллар еш телгә алына, Равилә Шәйдуллина-Мурат «Карт шомырт хатирәсе» һәм «Ялантауга ай кунган» әсәрләрендә Алан авылын данлый, Фәнил Галиев «Жәри хан» һәм башка әсәрләре белән бу төбәкне әдәбият тарихына кертәп калдырды. Минем үземнең дә «Кара урман» әдәби-документаль романымда вакыйгалар шушы Тәмте-Мәтәскә авылында бара, Ямбулат та искә алына. Бу тарихи төбәк турында алга таба әле тагы яңа әдәби әсәрләр туар... Чөнки, Теләче турында китаплардан күренгәнчә, «Чыңгызхан токымы яши торган» төбәк бит бу!

«Шулай итеп, Кече һәм Югары Кибәхужа, Ямбулат, Шәтке авылларының яртысыннан артык халкы, чыннан да затлы нәселдән булган, – дип яза жирле тарихчылар. – Сүз татарлар турында барганда, Чыңгызхан токымын князьләр¹ дип атаганнар. Бу титул беркемгә дә бирелмәгән, буыннан-буынга гына күчкән» [Туган ягым – Теләче: 2003. 196.].

Кайчандыр Чыңгызхан токымыннан Кара бәкнең нәсел биләмәләре булган Теләче төбәге бүген ипле генә үз көнен үзе күрәп яшәп ята. Инде хан заманнары булмаса да, һәркем хан кебек яшәргә омтыла, үз тырышлыгы белән шуңа ирешә. Бу төбәктә халык бай, матур яши, тормышлары саф татарча, ислам әхлагы да урнашып килә. Алай да, бернәрсә берәз сискәндерде – районда читтән килгән халык нык арткан. Теләче Казанга якын, юллар яхшы, бер сәгатәткә кайтып житәсәң, өйләргә газы-су кертелгән, табигать чиста һәм матур, шуңа күрәме, монда күчеп кайтучылар да шактый. Тажикларның бик күплегенә игътибар иттем, алар күбрәк район үзәгенә урнашкан. Без урыс-кытайдан куркып йөргән заманда, Теләчене тажик баскан. Ә менә мин шул хәтле биреләп, яратып тасвирлаган Ямбулат һәм Тәмте-Мәтәскә авылларын – иран кешесе алган... Ягъни, төп инвестор шул икән.

Хәтерлим, моннан 30 ел элек Тәмте-Мәтәскә һәм Ямбулат авыллары, «Фрунзе» колхозыннан аерылып чыгып, «Таң» күмәк хужалыгын оештырганнар иде. Давыллы еллар иде ул! Аннары бу хужалык ОО «Татарстан», 2006–2007 елларда ОО «Нирус» булып торды. Ул чакта инвестор Мирсәгыйрь Гәйса улы Нуретдинов дигән кеше булган. Ә инде 2019 елда Ираннан фарсы кешесе татар авыллары Ямбулатның һәм Тәмте-Мәтәскәнең инвесторына, ягъни, хужасына әверелгән. Ул Ямбулатта утырмый, әлбәттә, монда идарәче итеп тажик кешесе Касимов Атоулло Шарофидин улы билгеләнгән, ул үзенә ияртеп башка милләттәшләрен алып килгән. Ягъни, авылның барлык басу-кырларына, фермаларына, тормышына хәзер фарсылар һәм тажиклар хужа... Әлбәттә, алар авыл халкы белән ур-

¹ Бусы – ялгыш. Чыңгызхан нәселе фәкат хан нәселе генә була ала (ред.).

так тел табып яшэргэ тырышалар—зурлап Гает бэйрэмнэрен, Сабантуйларны уздыралар, вакытында хезмэт хакын түлилэр. Әмма күңелдә барыбер бер бер әрнү сулкылдый—бу бит халык көрәшеп алган, гасырлар буге күз карасыдай саклаган жирләр... Кыр-басуларында борынгы кабер ташлары сәждә кылган, милләтнең Кара бәкләре сыену тапкан тарихи жирләр... Аңларлармы аны читтән килгән яңа хужалар, кадерен белерләрме яки татарларга кол итеп, эш аты итеп кенә карарлармы? Нигә татар үзе хужа түгел соң туган туфрагына? Кайда милләтнең яңа Жанбулатлары, Кара бәкләре, Бикчура, Чыңгызханнары?!

Тарихи Теләче төбәгендә, туган якларымда мин бу сорауларыма жавап таба алмадым...

Әдәбият

1. Валиуллин Тахир Ренатович//tatspb.tatarstan.ru.
2. Ф.Ислаев, Р.Галлямов. Татарские мечети Казанского уезда середины XVIII в.//Гасырлар авазы—Эхо веков. Казан, 2004. №2.
3. Тарих битләрендә Теләчем. Теләче районы авыллары. Казан, 2020.
4. Туган ягым—Теләче. Казан, 2003.
5. Марсель Әхмәтжанов. Сайланма хезмәтләр. Казан: ТӘҺСИ, 2019.
6. Марсель Әхмәтжанов. Татар шәжәрәләре. Казан, 2012. I том.
7. РГАДА. Ф.248. Д.803.

ИГЕЛЕКЛЕ ТАТАР БАЙЛАРЫ

Ятимнэргэ, өлкэн яшьтәгелэргэ, фәкыйрьлэргэ һәм болар өстәвенә милләтебез файдасына үз малыннан өлөш чыгарып ярдәм итә белү – кеше күнеленәң иң матур, иң жылы хиседер, мөгаен. Моңа кушып, шәфкатъле кешенәң элек мәдәнияте югары дәрәжәдә булуын да әйтергә кирәктер. Мәдәниятсез кеше шәфкатъчел була алмыйдыр.

Тарихыбызга күз салсак, халкыбызның борынгыдан килгән үзәра ярдәмләшүе, игелек кылуының матур үрнәкләре саклануын күрергә була иде әле. Туй төшерү, өй салганда бураны күмәкләп күтәрү кебек зур чыгымнар сорый торган эшләрдә туганнар, дуслар ярдәмләшкән очраклар аз булса да бар, диясе килә... Екатерина патшабикә мондый эшләргә рәсми төс бирүне дә кирәк тапкан. Аның 1775 елның 17 ноябрендә чыккан карары нигезендә Русиянең барлык губерналарында «Приказы общественного презрения» яисә «Авыруларга, ятимнэргә һәм ярлыларга ярдәм итүче оешма» төзү бурычы куела.

Казанда мондый оешма 1782 елда төзелә. Тиздән балалар өчен өч приют та ачыла. Алар, кем акчасына ачылган булуга карап, Николаев, Юнысовлар һәм Александровский приютлары дип йөртеләләр.

1844 елда, эре фабрикант һәм сәүдәгәр, коммерция советниклары Ибраһим һәм Исхак Гобәйдулла улы Юнысовлар, мөселман балалары йорты чыгымнары өчен Печән базарында урнашкан һәм елына 14 мең сум табыш бирә торган кибетләрен биргәннәр. Ул Казанда иң яхшы балалар йорты исәпләнгән. Һәр балага Николаевский һәм Александровский приютларына караганда ике мәртәбә артыграк акча тапканнар. Биредә балалар ашау-эчү, киенүдән тыш бушлай белем алганнар. Приютның янында гына хастаханәсе булган. Атаклы медицина докторы А.Н. Казембек балаларның сәламәтлеге белән даими кызыксынып торган. Приют каршында гына мәктәп тә ачылып, замана өчен кирәкле дини һәм дөньяви белем дә бирелгән. Балалар арифметика, татар, рус, гарәп һәм фарсы телләрен өйрәнгәннәр. Дәресләрне шул заманның атаклы педагоглары Сәгдетдин Үтәшев (имам), Хәсәнгата Габәши, Мөхетдин Корбангалиевлар алып барган.

Балалар йортын яхшы оештырулары өчен Юнысовлар орден һәм медальләр белән бүләкләнгәннәр. Моңа җавап итеп, алар һәр ел саен приютка 52 бала кабул итәргә йөкләмә алганнар.

Юнысовларның балалар йорты биналарының бер өлеше элегә кадәр сакланган (Тукай урамы, 89 йорт). Игелекле жан Ибраһим Юнысовның мәчет-мәдрәсәләр ачуы өстәвенә, 1838 елны халык өстенә төшкән ваба

(чума) афәте вакытында үз хисабына хастаханә (больница) ачып, авыру мөселманнарны дэвалавын да искә алып, рәхмәтләр укыйк.

Шунысы мөһим: Юнысовлар кебек затлы, шәфкатьле шәхесләр аз булмаган татарларда. Сәүдәгәр Госмановларны искә төшерик. 1891 елны ачлыкта, алар йортларында ашханә ачып, 800дән алып 1000 кешегә кадәр көн саен бушка ашатканнар. (Йортлары исән, хәзерге К. Насыйри урамында.)

Плөтән урамында эре сәүдәгәрләр Галиев, Апаков, Сәйдәшев, Үтәмешевләр ачкан ашханәнең берсендә көн саен 300 кеше, икенчесендә тагын 1000 кеше тукланып, ач үлемнән котылып калганнар. Мондый мисаллар тагын бар әле. Ачлыкны Ходай күрсәтмәсен, әмма бүген шулай була калса, хәзерге байлар да шундый мәрхәмәтлек күрсәтерләр, дип кем генә ышана алыр икән?

1898 елда, ниһаять, татарларга махсус «Мөселман хәйрия жәмгыятьләре» төзөргә мөмкинлек ачыла (бергә булганда татар акчасы кем файдасына тотылачагы билгеле инде).

Бу жәмгыятьләр татарлар яшәгән барлык шәһәрләрдә һәм хәтта зуррак авылларда төзелгән. «Хәйрия жәмгыятьләре»н гадәттәгечә татарның затлы, зыялы байлары житәкләгән. Аларның тырышлыклары белән күпме мәчет һәм мәдрәсәләр төзелгән. Ул вакытта мәдрәсә төзетәсе килгән кешегә мәчет салдыру да мәжбүри булган. Ни өчен мәдрәсәләргә игътибар зур булган соң татарларда? Бердән, татар мәгарифе өчен патша хөкүмәте бер тиен дә акча бирмәгән, икенчедән, шәригать законнары буенча да наданлык зур хурлык саналган. Адәм баласының тәүге догасы әлифба булган бит. Мондый үзенчәлек, мондый матурлык тагын кайсы халыкта бар?

Оренбург хәйрия жәмгыятен оештыручы атаклы сәүдәгәр Хөсәеновларга татар мәгарифенә ярдәм оештыру эшендә дөньяда тиңнәр булыр микән? Оренбург губернасында һәм башка өлкәләрдә 40тан артык мәчет-мәдрәсә салдырып, 200ләп мәктәп-мәдрәсәне уку әсбаплары белән тәәмин итү, яңа ысул (жәдитчә) укытучы 40лап мөгаллимгә эш хакы түләү, Петербург, Мәскәү, Сарытау, Томск, Каһирә, Бәйрут, Истамбул һәм Европа шәһәрләренең уку йортларына ел саен 20дән артык татар яшьләрен жибәреп, уку өчен матди шартлар тудыру – алар эшләгән изге эшләрнең бик азы гына.

Казанда яшәгән бай Әхмәт Хөсәеновның йорты исән, Мәржани урамында. Бүгенге байлар барып караса була. Шунысын әйтеп үтик, чит ил университетларында укып кайткан егетләр «Хөсәения» мәдрәсәсендә дүрт ел бие дәрәс бирергә тиеш булганнар.

Шунысы сокландыра: Хөсәеновлар егетләргә төрле фәннәрне өйрәтү белән бергә дәүләт төзелеше һәм жәмәгать эшләре буенча да белем алуны таләп иткәннәр. Мөстәкыйль дәүләт төзөргә өметләнәп, шуна белгечләр хәзерләүләре булгандыр!

Мондый белгечләрнең исемнәрен санасам, язмам бик зурга китә. Кызыксынучылар булса, олуг галимәбез Мәдинә Рәхимкулованың 1997 елда Оренбургта чыккан «Медресе “Хусаиния” в Оренбурге» дигән китабын укырга була. Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсендә югары уку йорты дәрәжәсендә белем бирелү хакында совет хөкүмәте дә танырга мәжбүр булган.

Мәдрәсәдә төрле фәннәр өчен аерым кабинетлар, жиһазландырылган лабораторияләр, рус, татар, гарәп телләреннән тыш инглиз, француз, немец телләрендәге әдәбият, газета-журналлар тупланган бай китапханә булган. Барысы да Хөсәеновлар акчасына оештырылган.

Казанда яшәгән Әхмәт бай Хөсәенов, туганы Мәхмүт белән Казан губернасында 10 ел эчендә 20 мәчет һәм мәдрәсә салдырганнар һәм мәдрәсәләрнең барлык чыгымнарын үз өсләренә алганнар. Казан губернасынан тыш алар мәктәпләрне Мәкәржә, Ирбит, Түбән Новгород ярминкәләрендә һәм Сәмәрканд, Коканд, Мәккә шәһәрләрендә салдырганнар. 1901–1902 уку елында Гани бай Оренбургта кыз балалар өчен жәдитчә мәктәп ача. Мәктәпне мөгаллимә Фатыйма Әдһәмова җитәкли, ә аның кызлары Хәдичә белән Зәйнәп рус теле һәм география фәннәрен укытканнар.

Хөсәеновлар ачкан барлык уку йортларында да әхлак тәрбиясе, таләпләре бик югары булган.

Мондый изге эшкә тотынганда бертуган Әхмәт, Мәхмүт, Габделгани Хөсәеновларның максатлары, кабатлап әйтәм, әлбәттә, халыкка хезмәт итү булган. Без аларның сәүдәгәрләр буларак та бик матур нәтижәләргә ирешкәннәрен, сәүдәләрендә хәтта бүгенге кебек карточка системасын кертә алганнарын да әйтеп китәм.

Өле Троицк шәһәрндәге атаклы сәүдәгәрләр—Яушевлар хакында искә алмасам, зур ялгыш булыр. Яушевлар бергәләп төзегән (чыгышлары белән Этнә районы Иске Мәңгәр авылынан) ширкәтнең офислары Мәскәү, Варшава, Троицк, Чиләбе, Оренбург, Кустанай, Ташкент, Әүлия-ата, Токман кебек шәһәрләрдә ачылган. Болар өстенә ерак дала ягында оештырылган жиде ярминкәдә һәм Кытайның Гөлжа шәһәрндә даими сәүдә үзәкләре булган. 1898 елда, иң элек алар Троицк шәһәрндә «Жәмгыяте хәйрия» оешмасына нигез салучылар булалар. Габделвәли Яушев—жәмгыятьнең рәисе, аның бертуган энесе Муллағали—жәмгыятьнең шәрәфле әгъзасы, ятим балалар өчен ачылган приютлар эше комиссиясе җитәкчесе, Кустанай шәһәрндә «Хәйрия жәмгыяте» оештыручыларның берсе һәм Троицк өязе төрмәләренең попечителе була. Беренче Бөтендөнья сугышы башлангач, Троицк шәһәрндә яралы сугышчылар өчен Яушевлар акчасына лазарет төзелә һәм алар акчасына тотыла.

Яушевларның мәдрәсәләренә Урал тауларының түбәнге өлешендә урнашкан барлык шәһәрләрдә диарлек салуларын, мәгариф һәм мәдәният

өлкәсендә шактый үзенчәлекле казанышлары да бар. 1900 елда бертуганнарның Төркестанда атаклы төрки шагыйрь Әхмәд Ясәвинен (XI йөзнен ахыры – 1166) мавзолеен төзекләндерүгә 82 мең сум акча бирүләре, Муллагали ярдәме белән казакъ телендә беренче әдәби журнал чыга башлавы, 1893 елда Габделвәли акчасына 1000 данәдә «Хәдисләр жыентыгы» да басылып чыгу – шул әйткәннәрнең дәлиле. Алар ярдәме белән Троицк, Верхнеуральск, Кустанай шәһәрләрендә һәм өязләрендә янача укуга торган мәктәпләр ачыла. Троицк шәһәрендәге «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе, Оренбургтагы «Хөсәения» кебек Уралда иң яхшы уку йортларыннан саналган. 1915 елда Муллагали Яушев акчасына татар ир балалары өчен педагогик училище – «Дарелмөгаллимин», мәрхүм энеләре Мөхәммәт-шәрифнең хатыны Гайния Баһаветдин кызы акчасына кыз балалар өчен шундый училище – «Дарелмөгаллима» ачылган.

Алгарак китеп әйтим, Гайния ханым октябрдан соң Харбинга китеп урнаша. Яңа төзелгән Татарстан Автономияле республикасында 1920–1921 елларда коточкыч ачлык башлангач, ул Риза Фәхреддингә хат язып, мөгаллимнәрнең адресларын сорый. Адресларын алгач, 15 мөгаллимгә 2шәр потлы посылкалар жиберә. Бу хәл ничә тапкыр кабатлангандыр – ачык түгел, әмма архивлардагы документларга караганда, бер генә тапкыр булмагандыр, дияргә нигез бар. Урыны жәннәттә булсын.

Яушевларда милли хис-тойгыларның көчле булуы хакында, аларның 1905, 1917 еллардагы Мөселманнар съездында катнашулары да күрсәтеп тора. Алай гына да түгел, Яушев Муллагалинең олы улы Октябрь революциясе башлану белән Германиягә китә алган. Анда ул немкага өйләнә, зур байлык туплый. Бөек Ватан сугышыннан соң, туганнары аның Муса Жәлил төзегән оешмага ярдәм итеп торуын ишетеп хәйран калганнар¹.

Хәйриячелек, бигрәк тә татар мәгарифенә ярдәм эшләрендә хатын-кызлар да читтә калмаган. Менә әле күптән түгел генә Казанның 12-нче кызлар гимназиясендә шушы Яушевлар гаиләсендә туып үскән мәгърифәтче Фатиха Габделвәли кызы Яушева-Аитовага музей ачылды.

Заманында француз гувернанткаларында тәрбияләнәп, иң яхшы белем иясә булган Фатиха, 18 яшендә Казан бае Сөләйман Аитовка кияүгә чыга. Сөләйманга да иганәчелек эше чит түгел – Казанның мәчет-мәдрәсәләренә, ятимнәргә даими ярдәм итүе, Казанда холера авыруы башлангач тиз генә хастаханә төзетеп, бөтен чыгымнарын үз өстенә алуы, һәм башка игелекле эшләр тарихта билгеле.

Фатиха ире Сөләйман белән 1897 елгы ачлыкта ятимә һәм ярлы кыз балалар өчен Сукно бистәсендә һөнәр мәктәбе ача. Кызлар бу икееллык мәктәптә чигү, тегү, бәйләү, мех теркәү һәм кәвеш, чүәкләр эшләп чыгарырга

¹ Кара: Историю оставить народу своему. Троицк, 2002. – 59 с.

өйрәнэләр. Күбесе, ул эшләрне сатып, ач үлемнән котыла. Мәктәпнең бинасын үзе төзетә, материалларына, өйрәтүчеләргә дә акчаны Аитовлар түли.

1909 елда Екатеринбург (хәзерге Тукай) урамында 4 еллык мәктәп ачыла һәм соңрак 9 еллыкка әйләнә. Мәктәпнең бинасын төзетүдән алып башка бөтен чыгымнарын Фатиха Аитова үз өстенә ала. Мәктәптә рус гимназияләре программаларына яраклашкан программа белән укыталар. Дини һәм дөньяви фәннәрдән тыш, биредә аш-су осталары һәм, хәзергечә әйтсәк, дизайнерлар хәзерләнә. Фатиха һәм Сөләйман Аитовлар өч ел рәттән Берлин, Вена, Прага шәһәрләренә барып, уку йортларына кереп йөриләр, уку эсбаплары алып кайталар. Бу хәл Фатиха апаның татар кызлары өчен Европа дәрәжәсендәге уку йорты, ягъни гимназия ачу теләге барлыгын әйтеп тора бит. (Бу жәһәттән телевизордан бер тапшыру тыңладым. Башкортстанда татар мәктәпләре өчен дәреслекләр житешми, дип зарландылар. Ходаем, шул ярдәмне оештырырлык та байларыбыз юкмы безнең?)

Мәктәпләренең дә, 1916 елның 29 октябрендә ачылган гимназиянен (татар мәгариф тарихында беренче тапкыр ачылган кызлар гимназиясе) биналарын үз акчасына салдыра бу игелекле жан. Кызларга махсус формалар, калфакларны да үзе тектерә. Ярлырак балаларга уку бушлай була. Иң яхшы белемле укытучылар чакырыла аларга, хәтта жәй айлары өчен дә яхшы хезмәт хакы түләнә, театрларга, экскурсияләргә бергәләп барулар оештырыла. Татарның күренекле язучысы Фатих Әмирхан белән очрашу кичәсе дә кызлар хәтерендә матур бер истәлек булып кала. Татарның жырчы сандугачлары Гөлсем Сөләйманова, Сара Садыкова, Мәрьям Рахманкуловалар—Фатиха Аитова мәктәбе укучылары.

Кызлар өчен мәктәпләр салуда Фатиха Аитова да ялгыз түгел. Бик күпләребезгә билгеле булмаган, милләтебез файдасына кылган гүзәл эшләр белән сокландырган Суфия бикә Жантуринаны искә алу урынлы булып.

Чыгышы белән атаклы Тәфкилевләргә барып тоташа ул. Күп кенә морза гаиләләрендә урнашкан гадәт буенча, күбрәк рус мохитенә якынрак шартларда тәрбияләнә. Әмма әнисе Хәдичә бикә кызларына мөмкин кадәр ислам дине, милли хисләр тәрбиясе бирергә тырышкан.

Балигъ булгач, милләте буенча казакъ, әмма гомере бие Уфада торып татарча тәрбия алган, Петербург университеты тәмамлаган юрист Сәлимгәрәй Жантуринга кияүгә чыга Суфия. Алар бәхетле пар булалар. Икесе дә рус телен камил белгәннәр, әмма гаиләдә гел татарча гына сөйләшкәннәр икән.

Үзләренең имениеләре урнашкан Килем авылында белем бирүнең бик түбән дәрәжәдә булуына борчылган Суфия, Иж-Буби мэдрәсәсенә барып уку тәртипләрен өйрәнә, андагы өметле берничә шәкертне мөгаллим итеп чакыра. Шулай, ир балалар өчен яңача белем бирә торган мэк-

тәп ачыла. Мөгаллимнәргә хезмәт хакын, мәктәпнән бөтен чыгымнарын Суфия үзе түли.

Суфия бикә кыз балаларны да онытмый. Алар өчен дә үз акчасына мәктәп ача. Алай гына да түгел, кыз балалар өчен туку мастерское да ача әле. Петербургка барып, өч ай буе туку станокларында эшләү серләрен өйрәнеп, 24 станок алып кайта. Шулай кызларны һөнәрле итеп калдыра.

Уфаның атаклы «Галия» мәдрәсәсен төзетүдә дә Жантуриннарның өлеше зур. Безгә билгеле булган мәгълүматларга караганда, Суфиянән мәчет төзелешенә биргән акчасы 50 мең сумнарга җиткән. Мәдрәсәнән идарәсен Сәлимгәрәй җитәкләгән һәм шәкертләргә бушлай белем алырга мөмкинлек тудыруга ирешкән. Рәсәйдә әледән-әле кабатланып торган ачлык елларында ачларга тигән ярдәмнәре зур булган Суфиянән.

Ни кызганыч, княгиня Суфия Жантурина 1911 елның 28 декабрендә бары 37 яшендә үзләренән Истанбул шәһәрәндәге йортларында вафат була.

Истанбулга киткәндә үзен озатыр өчен Уфа вокзалына төшкән олы улына үзенң үзәк өзгеч сүзләрен әйтә.

«Балам, син яшьсәң әле, – ди ул. – Мин сине бүтән күрә алмам инде. Минем сиңа актык сүзем, изге киңәшем: син татар угылы бул, татарыңны сөй, татарыңны онытма!»

Үз куллары белән язган васыятендә «Галия» мәдрәсәсенә – 10 мең сум, аның китапханәсенә – 500 сум, Килем авылы мәдрәсәләренә – 5 мең сум акча һәм 200 десятина жирен калдыруын күрсәтә. Бу акчаларның хәзерге миллионнар исәбенә торырлык икәннән беләбездер инде.

Милләтебезнең киләчәге хакында уйл�асак, әлегә искә алынган гүзәл шәхесләребезгә мохтажлыгыбыз ачык аңлашыла кебек. Мин, хәзерге байларыбызга «алардан үрнәк алыгыз», дип өндәүләрдән тыелып торам. Шулай да халкыбызның «кызым, сиңа әйтәм, киленем, син тыңла», дигән мәкале барлыгын искә төшерик әле. Бүген дә татар халкының бигрәк тә мәгариф, медицина өлкәсендә ихтыяжлары зур, ярдәм кылу артык булмас иде. Тик аның өчен, әйткәнәмчә, шәфкатъе, миһербанлы булу кирәк.

Сүземне замандашыбыз, атаклы шагыйрь һәм язучы Марсель Галиев сүзләре белән тәмамлыйм:

«Ут хәтере сүнсә әгәр, су хәтере кала –
Су сүрәсен аңлап, сабак алырбызмы?
Ходай биргән Милләт дигән тажны жуеп,
Киләчәккә гыдай булып барырбызмы?!
Барыберме Сөзгә!
Безгә барыберме?!»

ТЫЕЛГАН КИТАП ЭЗЕННӘН

(Ахыры. Башы № 3/4, 2020; № 2, 2021)

Төрөк галиме белән әңгәмә

Татар үзенең улына бүгенгәчә битарафлык күрсәтсә (Тукай әйтмешли, «бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?»), безнең дин кардәшләрдән төрөкләр галимнең мирасын тикшерә вә өйрәнә икән. Моңың мисалы—Төркиянең TRT телевизион каналы 2015 елның 26 декабрендә «Аваз» программасында 45 минутлык жанлы әңгәмәдә чыгылыш тапты. «Морад Рәмзи һәм XIX йөз төрки татар дөнъясы» дигән тапшыруда Шәһир университеты мөгаллиме, фәннәр докторы Саит бәй Айкут һәм Мәрмәрә университеты галиме, доктор Фәхри бәй Солак катнашты. Тапшыру тарихчының вафатына 80 ел тулуга багышланган иде. Саит бәй—төп белгечлеге буенча гарәп теле, гарәп әдәбияты, фәлсәфәсе буенча абруйлы галим. Ул—бу тема буенча күп санлы эзләнүләр, фәнни хезмәтләр авторы. Бервакыт күренекле тарихчы Юлай Шамилоглу белән очрашкан, Морад Рәмзи турында сүз чыга. Юлай әфәнде:

«Бүгенгәчә онытылган бер шәхес бар, ул Шиһаб хәзрәт Мәржани вә Муса Жарулла-Бигиевләр кебек танылмаган да, аның мирасы да өйрәнелмәгән, аның исеме—Морад Рәмзи. Сәбәбе дә бик гади—хезмәтләре нигездә гарәп телендә, ләкин сезнең эзерлек аларны өйрәнәп, диссертация язарга мөмкинлек ача»,—дип остаз үзенең шәкертенә фатиха бирә.

Нәтижәдә докторлык диссертациясенә темасы калкып чыга. «Мөселман зыялысы Морад Рәмзиниң фикрийат (*идеология*) көрәше». 165 сәхифәлек әлегә хезмәт 2015 елда тәмам була һәм яклана.

Әңгәмә нигездә Саит бәй тарафыннан галимнең тормыш юлын, эшчәнлеген вә хезмәтләрен өйрәнүе, докторлык диссертациясендә шуларны чыгылдыруы турында барды. Шунысы да әһәмиятле—төрөк галиме, безнең замандашыбыз ошбу теманы яктыртканда нәрсәләргә игътибар иткән соң? Ул бу затның идея-фикер үсешендәге этапларны билгеләп, аларны тасвирлау өчен язган хезмәтләре белән дәлилләп күрсәтә. Барыннан элек ул Морад Рәмзини күренекле галим, эзләнүчән тарихчы, дин эшлеклесе, сәяхәтче, суфи булуын искәртте. Аның Төркиядә суфичылыкка зур йогынты ясавын, XIX гасыр азаларында төркиләренң иҗтимагый көрәшен, аерым алганда, татарларда милли көрәш идеяләре нык тамыр жәеюен, милли рухның куәтләнүен ассызыклайды.

Саит бэй, галимнең мирасын баяләү өчен Морад Рәмзи яшәгән чорны, татарларның тормыш шартларын, илдәге вазгыятьне күздән кичерергә кирәк саным, диде. Казан ханлыгы тар-мар ителгәч, татарларның бер өлеше, көчлөп чукуындырудан сакланып калу өчен, хәтта христиан динен кабул итәргә һәм соңрак янәдән мөселманлыкка кире кайтырга мәжбүр булган. Бу уңайдан М.Рәмзи суфиларның эшчәнлегенә зур бәя бирә, дип искәртте галим. Табигыйдер, дин әһеле башлангыч этапта суфичылык-тәсаууыф белән ныклап шөгыйльләнә. Аның бу темага 25 рисалә һәм мәкаләләр язуы да мәгълүм.

Тарихи олуг шәхесләрдән, дин эшлеклеләреннән, ул үзенә үрнәк итеп атаклы имам Раббанины ала. Шунысы да игътибарга лаек: төрек кардәшебез Морад әфәнденең Һиндстанда булуы, анда сәфәр кылуы турында да әйтте. Әлбәттә, аның имам Раббани белән кызыксынуын искә алсак, бу сүзләрдә хаклык барлыгына шикләнмәскә мөмкин.

Морад хәзрәт фикеренчә, иманга ирешкән һәр мөэмин-мөселман имам Раббанидан үрнәк алырга тиеш. Яңалыкка ирешү юлы суфичылыкта, дип яза М.Рәмзи, әмма суфичылык үзмакسات түгел, ул бары тик эш коралы, инструмент. Жәдитчеләр—сәләфиләр булса, яңалыкка таба бару суфичылыкны үстерүдән гыйбарәт. Суфичылык бар, аның әһәмияте жуелмый һәм аны саклап калу фарыз. Бер үк вакытта ул суфичылык мәктәпләре арасында каршылыklar булуын да инкяр итми. Суфилар адәм баласының калбена әһәмият бирсәләр, сәләфиләр—акылны өстен күргән. М.Рәмзи буенча иң хәерлесе—шушы ике мәктәпне берләштерү.

Төрек галиме фикеренчә, М.Рәмзи тарихта очрый торган охшаш мәсьәләләр һәм вакыйгаларга игътибар иткән. Тарихның ислам дине белән үрелеп баруына да әһәмият биргән.

Саит бэй галимнең Мәккәдә яшәгән дәвердә төрек матбугатында бастырган хезмәтләре турында да искәртте. Аның фикеренчә, шуның өчен дә М.Рәмзи Төркиянең ижтимагый фикер үсешенә керткән өлеше белән ихтирамга һәм хөрмәткә лаек.

35 яшендә галим, ныклап тарих, төрки кавемнәр тарихы, татар тарихы белән кызыксына башлый. Бу аның тормышында икенче зур этап. Шушы дәвердә М.Рәмзи Алтын Урда тарихын өйрәнә. Аның кулына моңарчы татар тарихчыларына мәгълүм булмаган байтак борынгы кулъязма-чыганаclar килеп керә. Шул жөмләдән Мисырда мәмлүкләр хакимлек иткән чорда яшәгән энциклопедист-галим, математик, фәкыйһ вә дәүләт эшлеклесе Шиһабетдин әл-Калкашанди (1355–1418) тарафыннан язылган кулъязма китап. Саит бэй фикеренчә, бу урта гасыр төркіләренең тарихын тасвирлаган гаять әтрафлы, житди һәм көчле дәлилче чыганаc. М.Рәмзи бер урында, чыганаclarдагы фәкәть бер сүзне, бер хәрәфне

ачыклауга яртышар көн үтә иде, дип язганы мәгълүм. Тагы бер әһәмиятле факт—Морад хәзрәт нинди генә чыганакны өйрәнмәсен, сәхифәнең буш урынына, элеккеге гыйлем ияләре гадәте буенча, үз фикерен, мәгънәле итеп мөнәсәбәтен теркәп, хашия-искәрмә язып калдырган.

Төрөк докторы фаразлавынча, галимнең тарих белән кызыксынуына үзенә дә нәсел жепләре укымышлы затларга тоташуы сәбәпче булган. М. Рәмзинең анасы гаять гыйлемле кеше булган—фарсы телен яхшы белгән, аның бәетләре иҗат итүе мәгълүм. «Әхмәд-Зәки Вәлидине Төркиядә яхшы беләбез,—диде Саит бәй,—һәм аның истәлекләрендә Морад Рәмзинең язган әйберләрен күп укыдым, байтак фикерләре минекенә аваздаш». М. Рәмзи үзенә беренче китабын Мәккәдә яшәгәндә язган. Китабында ул Идел-Урал төбәгендәге вазгыять турында баян итә. Галим Казанның басып алынуын Андалузия мөселманны тарихы, аларның язмышы белән, хач йөртүчеләр тарафыннан таланып жәберләвендә уртаклык барлыгына игътибар итә һәм охшашлык таба. Тарихчы каһарман-ишан Кол Шәриф хәзрәтләрнең үзенә мөритләре белән яуда гомерен фида кылуы турында да баян итә.

М. Рәмзи телдә дә, диндә дә, горәф-гадәттә дә бернинди уртаклык булмаган ят кавем белән янәшә тормыш итүдә каршылыкка, конфликтка керүне катгый төстә инкяр итә. Аның фикеренчә, милләтне саклап калуның юллары—гыйлемне арттыру, халыкны агарту, мәгърифәтне үстерү һәм, әлбәттә, Ислам дине, мәдәни-дини милләтчелек белән бәйле. Башлангыч чорда галим төрки кавемнәргә бер автономиягә, Идел-Урал җөмһүриятенә берләштерү, туплау турында хыяллана. Ичшиксез аның мәркәзе Казанда булырга тиеш, дип белдерә. Гомумән, шушы каланы ул ярата, андагы гыйлем ияләренә, ижади мохиткә тартыла. «Шунысы да игътибарга лаек,—дип әйтте Саит әфәнде,—галим беркайчан да дөүләти вазифаларга катышмаган, эш хакы алмаган, шуңа да үзен ирекле, хөр фикерле зат, бәйсез шәхес буларак тоткан». Ичшиксез бу фикерләр аны сәясәткә, егерменче гасырның кайнап торган вазгыятигә китереп кертә. Ул Россия мөселманны корылтайларында актив катнаша, делегат итеп сайлана, идарә эгъзасы була.

Өнгәмәдә житди генә мәсәлә калкып чыкты: М. Рәмзине кайбер тикшерүчеләр кадимче итеп тасвирлый, каршы як исә аны жәдитчелек тарафдары итеп күрсәтә.

«Кемнәр хаклы»,—дип сорады Фәхри бәй.

Дин-Шәригать мәсәләләрендә галим ичшиксез традицион консерватив ноктадан торып фикер йөртә, әйтик, фикъһ, хатын-кызларның хокуклары мәсәләсендә, әмма ләкин социаль мәсәләләрдә ул хәтта жәдитчеләргә узып китә һәм модернистларга якын тора. Чөнки жәмгыятьтә

капиталистик мөнәсәбәтләрнең торган саен киңрәк урын алуын, өр-яңа формациянең барлыкка килүен, ныгуын һәм тамыр жәюен күреп, тоеп тора, – дип җавап бирде Саит бәй.

Дөрөстән дә, галимнең кайбер әсәрләрен укыганда күз алдына иске карашлы кадимче килеп баса, шуңа да аңа тикмәгә генә кадимче ярлыгы такмаганнар. Ә менә тарих фәнненә баглы хезмәтләрәндә аның саф җәдитче икәнлегә ярылып ята. Аның төп хыялы, идеясе, хәтта нияте – төрки кавемнәрне, шул исәптән туган һәм газиз татар халкын саклап калу. М.Рәмзиниң игътибар үзәгендә аерым бер милләт кенә түгел, ә бәлки, гомумән, төрки халыклар. Патша империясе шартларында, хакимиятнең урыслаштыру сәясәтенә каршы торырдай бердәнбер көч итеп ул Ислам динен, суфичылыкны күрсәтә. Төрки кавемнәр мәгыйшәт итә торган Идел буе, Кавказ, Кырым, Урта Азия һәм Төркиянең берләшеп куәтле, олуг бер дәүләт төзелүен, бөтен төркиләрнең бергә туплану идеясен алга сөрә. Шул ук вакытта Морад Рәмзи татарларның милли үзенчәлегә итеп гасырлардан килгән сәүдәгәрлек осталыгын күрсәтә, алар әлеге тармакта һөнәри югарылыкка ирешкәннәр, дип саный, казакъларны исә хәрби кавем, вә аларда элек-электән сугышчан рухның нык сакланганын билгеләп үтә. Ошбу ике милләт берләшкән тәкъдирдә искиткеч куәткә ия булган дәүләт барлыкка киләчәген фаразлый. Гомумән, казакъларны гаять саф, чиста милләт буларак саный. Аны рәсми рус пропагандасы ислам диненә яңарак килгән, дип күрсәтергә тырышса да, эмма М.Рәмзи казакъларның сәхабәләр заманыннан ук мөселман булуын фараз кыла.

Ни сәбәпле Морад хәзрәт хезмәтләрен нәкъ менә гарәп телендә язган соң? – дигән сорауга, Саит әфәнде: «Чөнки ул елларда бу тел фән теле буларак бөтен төрки дөньясына таралган булган, икенчедән һәм, иң мөһиме, патша Русиясендә хакимлек иткән цензурадан яшеренү өчен, дип фаразлыйм», – диде.

Ә төрек телендә язылган әсәрләре бармы?

Андый хезмәтләре мәгълүм түгел, мәгәр төрек галимнәре Төркиядә суфичылык тарихы, атаклы дин эшлеклесе Зәйнулла ишан Рәсүли турында язганда Морад Рәмзине даими төстә искә алалар. Шунысы да бар, Габдерәшит Ибраһимов М.Рәмзине бик югары бәяли, Мәккәдә яшәгәндә аның өендә хәтта мөселманнарның җыеннарын оештыра. Анда Малайзия, Индонезия мөселманнарына кадәр катнаша. М.Рәмзиниң бөтен дөнья мөселман өммәтенә керткән өлеше болар белән генә чикләнми әле. Мәгърифәтче буларак та ул зур хезмәт куйган шәхес. Ул укыткан дистәләгән шәкерт арасында әл-Әмини, әл-Мөсәгать исемле күренекле гарәп галимнәре билгеле. Чүгүчәктә яшәгән елларда М.Рәмзи булачак сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе Шәркый Төркестанда төркиләрнең бәйсез

жөмһүриятен төзүне максат итеп куйган Мөхәммәд Әмин Буграның да (1901–1965) мөгаллиме һәм остазы булуы мәгълүм.

Йомгак

Алда хәбәр ителгәнчә, Морад хәзрәт 1895 елда Әсма абыстай белән гаилә корә. Аларның өч баласы була. Олы улының исеме—Фәһми. Шуны истә тотып, аның варисларын эзләп табу мөһим иде. Кытай Халык Республикасыннан Казандагы югары уку йортларында белем алучы татар студентларын эзләп таптык. Алар чыгышы белән Öремче каласы янындагы «Чишмә» атлы татар авылыннан булып чыкты. Шуларның ярдәме белән Морад хәзрәтнең оныгы Аблахат (Габделәхәт) белән элементгә кердек. Аңа 40 яшь, сәүдәгәр. Ул өч бала атасы. Аның әтисенең исеме—Әсгать, ул галимнен уртанчы улы икән. Безнең үтенечебез буенча, ул электрон почта аша Морад хәзрәтнең варисларында кадерләп саклана торган фоторәсемен, шәех Морадның шәхси әйберләреннән чылбырлы алтын сәгатә, күзлегә һәм чынаяк тәлинкәсенең фотоларын жибәрде. Чүгүчәк зиратындагы Морад Рәмзиниң тууына 150 ел тулу уңаеннан яңартылган кабер ташының фотосы да килеп иреште. Әлегә ташның бер ягына иске татар имлясында, ә икенче ягында кытайча язылган. Аерым алганда, анда болай диелгән: «Бисмилләһи-ррахмани-рәхим! Бу кабердә Ислам диненең күренекле галиме, гарәп теле мөгаллиме, татар Мөхәммәдморад хәзрәт Рәмзи жирләнгән. Ул 1855 елның 25 декабрендә Уфа төбәгендәге (губернасы) Әлмәт карьясендә туган. Ташкент, Бохара мәдрәсәләрендә укыганнан соң, 1878 елда Мәккә-и-Мөкәррәмәдә вә Мәдинә-и-Мөнәввәрәдә гыйлемен тирәнәйткән. 1914 елдан Русиядә яшәгән. 1919 елда Чүгүчәк каласына күченеп, биредә төпләнгән. 1934 елның 5 октябрендә ахирәткә күчәнгән. Урыны Фирдәвес жәннәтенең түрәдә булсын! Жирле хөкүмәтнең 2005 ел апрель карары белән, Мөхәммәдморад әфәнденең оныгы Әсгать һәм аның дуслы Мәжид, аларның балаларыннан жәмгысә 21 кеше булышлыгы белән кабер ташы яңартылды».

Сүз уңаеннан, Әсгать аганың олы улы Әшрәф 2014 елның жәендә Татарстан башкаласына кайткан булган, Казанда Кол-Шәриф мәчетендә намаз укыган. Язучы Лирон ага Хәмидуллин үзенең бер язмасында Әшрәфнең 2015 елда Оренбург янындагы Каргалы бистәсенә Федераль сабантуйга килүе турында да хәбәр итте. Мәгълүмат буенча, М.Рәмзи варисларының туган илебезгә кайту, шушында төпләнү ниятләре бар, имеш.

Тагы бер мөһим мәсьәлә бар—ул чит илдә 1917 елга кадәр Россия мөселманнары акчасына салынган күчемсез милек мәсьәләсе. Мәгълүм булганча, Мәккәдә татар байларының вақыф мөлкәте рәвешендә берту-

ган Дибирдиевлар төзеткән Морад хәзрәт Рәмзи тәкиясе (*туктала торган урын, хажга килүчеләр өчен төзелгән кунакхана*) бар.

Әлбәттә күренекле галим һәм жәмәгать эшлеклесе Морад хәзрәт Рәмзиниң мирасын өйрәнү, китапларын нәшер итү һәм халыкка кайтару, аның исемен мәңгеләштерү йөзеннән музей төзү, Казандагы берәр матур урамга аның исемен бирү, исеме бәлән бәйле урыннарга истәлек такталары элү – изге бурычыбыз булып кала.

Һәм соңгысы. Язмабызның төп героена кагылышлы өр-яңа хәбәр. Берничә атна элек АКШның Индиана университеты басмаханәсендә төрки халыкларының тарихы һәм ижтимагый тормышын өйрәнүче галимә Даниелла Россның татарларга багышланган китабы нәшер ителде. (Danielle Ross «Tatar empire» (Kazans Muslims and the Making of Imperial Russia). 280 битлек әлеге хезмәттә милли тарихыбыз, мәгърифәтчелек, татарларда Ислам дине, милли матбугат, мәдәнияткә нисбәтле кайбер мөһим мәсьәләләр яктыртыла, атаклы галимнәр, жәмәгать эшлеклеләре, әдипләр турында бәян ителә. Американың Юта штаты университеты Азия илләре тарихы факультеты мөгаллиме, профессор Даниелла ханым Росс Морад хәзрәт Рәмзи турында да хәбәр биреп китә. Китапның 217 сәхифәсендә автор хәзрәтнең патша администрациясе тарафыннан ике томлы тарихи әсәре аркасында эзәрлекләүгә дучар булуы һәм «Талфикның...» тыелуы турында искәртеп ала.

Шунысы да игътибарга ләек, китапның тышлыгында өч татар зыялысы сурәтләнгән. Рәсем 1914 елда Самара губернасы, Дергачи бистәсендә алынган. Фотога төшкән мөгаллимнәрнең исемнәре билгеле, артта басып торганы Әхмәтгали әфәнде, сулда утырганы Нургали әфәнде һәм уңда Сөнгатулла Бәдретдин улы Мәһдиев (1884–1938).

* * *

Гарәп телендә язылган текстларны укып тасвирлауда ярдәм күрсәткән хезмәттәшләрем, дусларым, Татарстан Диния нәзарәтенең халыкара багланышлар бүлегә хезмәткәре, Йәмән иле ватандашы мәрхүм Жәмил әфәнде Нагига, төрекчәдән текстларны тәржемә итүдә ярдәм иткән аркадашым Фатих бәй Кутлу һәм мөгаллим, Коръән-хафиз Идрисжон Киемовка ихтирамымны белдерәм, Аллаһның рәхмәтендә булсыннар!

БАЙКОНУР ХАТИРƏЛƏРЕ

«Һәрбер кеше үз кулыннан килгән кадәр эш эшлəргə, байлык вə һөнəр һәм дə сənəгать тугрыларында миллəтнең күтəрелүенə ярдәм кылырга тиешле».

Ризəддин бине Фəхрəддин

Без эшлəгən «Прогресс» заводының бер бүлекчəсə ерак-ерактагы Казакъстан далаларында тəзелгən иде. Мул сулы, язгы ташкындай тиз һәм ургылып агышлы Сыр-Дарья елгасының бормаланып үтə торган бер искиткеч матур жиренə Ленинск дигən шəһəргə нигез салып, филиалда эшлəүчə завод хезмəткəрлəрə шунда яшилəр. Ленинск шəһəрə халык телендə бик кулланыш тапмыйча, күбесенчə рəсми кəгазьлəрдə генə булып, матур итеп Байконур дип йөртелə.

С.П.Королёв, М.К.Янгель, Ю.А.Гагарин кебек бөтен дөнъяга билгеле шəхеслəрнең һəйкəллəрə, биек постамент өстенə менеп кунаклаган мəһабət ракеталары, күркəm кыяфəтле мэдəният һәм спорт сарайлары, агач һәм бакчачыклары, мəйдан һәм мəйданчыклары булган шəһəр урамнарыннан йөрү күңеллəргə ятыш булса да, мине читтəрəк жəйрəп яткан чиксез киң далалар ниндидер сихри көч белən үзенə чакыра...

Чакыра да, иртə яз башындагы төрлө төстəгə хуш исле лалə чəчəклəрə, кечкенə дə болыт кисəгə күренмəгən зəңгəр күктəгə сайрар кошлары белən йөрəклəрне жилкендерə...

Әйе, Хəлим Сабит-Лабити үзенəң «Алтайга тугры» əсəрендə язып калдырганча, борынгы төрки бабайларыбызның «...кечкенə гəүдəлє, киң күкрəклє, озын төклє, калын аяклы чыдам атларының» тояк эзлəрен индє күптən ком бураннары күмеп китсə дə, һаман да аларның кешнəгən тавышлары, бабайларыбызның көр һәм хужаларча нык авазлары ишетелə кебек... Менə-менə ерактагы офык артыннан ат, дөя, сарык һәм кəжə көтүлəрə, тузан күтəреп, тыпыр-тыпыр дөпелдəп минем янымнан үтеп китəрлəр кебек тоела... Ә һаваның əйтеп бетергесез жиңеллеге, жылылыгы, канатларны кабартып, күккə өнди кебек. Ә күктə без кичə генə очырып жибəргən ракетаның аксыл-сары төстəгə салават күпередəй эзе таркала башлаган болытны хəтерлəтə...

Филиалда без, күбесенчə, Куйбышев (хəзергə Самара) һәм Казан авиация институтын тəмамлаган инженерлар эшли идек. Көнне-төнгə, төнне-көнгə ялгап, дигəндəй эшлəгən чагында бик игътибар бирелмəгəндер, ə менə еллар ераклыгыннан, офык киңлегеннən искə төшєрə башлагач,

аңлашыла ки, иң жаваплы, иң катлаулы урыннарда – жыю цехы булмасын, сынау цехы булмасын, Советлар иленең иң ерак төбәкләреннән жибәрелгән приборларны беренчел тикшерү цехы булмасын – һәрберсендә татар инженерлары армый-талмый эшләгәннәр икән. Иншаллаһ!

Байконурдагы татар-башкорт милләттәшләребезнең инженер, эшче һәм хәрби хезмәттә булганнары да гаиләләре белән, хөкүмәт биргән уңай шартлы фатирларда яши иде.

Бәйрәмнәрне (Совет чорында бәйрәмнәребез бүгенгедәй күп санлы, түгел иде кеби) берничә гаилә бергә жыелышып, туган телебездә халкыбыз жырларын жырлап, баянчыларыбыз һәм курайчыларыбыз көй сыздырып, шагыйрьләребезнең шигырьләрен сөйләп, аннан соң тыпыр-тыпыр биеп, күңелле итеп үткәрә идек.

Без очырасы «Энергия-Буран» ракета комплексының космостан урап кайткан «Буран»ын жиргә урнаштыру өчен искиткеч осталык белән юл төзүче подполковникларыбыз (ул вакытта әле яшь майорлар) Харис Сәгыйтов тылсымлы кураенда башкорт халык моңнары белән күңелләребезне эретсә, Рим Гәскаров баянында татар халык көйләрен тибрәтеп, йөрәкләрне жилкендерә иде.

Ә инде Яңа ел бәйрәмнәрендә Байконурның үзәк мәйданында һәм «Новосел» кибете янындагы чыршы тирәсендә биеп, жырлап, башка милләттән булган кардәшләребезне дә түгәрәккә чакыра идек...

...Һәм, ниһаять, үзгәртеп коруның шифалы жилләре, Сыр-Дарья елгасының ярларына тамыр жәйгән Байконурга да килеп житте.

Байконурда яшәүче татар һәм башкорт милләттәшләребез өчен безнең ничә еллар буе күңелләрдә пыскып кына ята биргән милли горурлык һәм милли хисләребез барлыгын нәжәгай (ажаган) кебек кинәт яктыртып, сискәндереп жибәргән көч Гөлзадә Сафиуллинаның концерты булды.

Көннәрдән беркөнне минем башыма ул еллардагы сәясәт һәм мәдәният кысаларына сыя алмаслык фикер килмәсенме! Нишләп соң әле без – Байконурда илебезнең абруен күтәреп, даны бөтен кешелек дөньясына оран салырлык техникалар төзеп яшәгән күп санлы татарлар – Казаныбыздан берәр мәшһүр жырчыбызны чакырып, мондагы мәдәният сарайларының берсендә милли моңнарыбызны яңгыратмыйбыз? Бу хыялый фикер чынбарлыкка тәңгәл килерлекме? Булмаса, нич югында мондый мөмкинлекләрнең барлыгын-юклыгын ачыклап, тормышка ашыру юлларын эзләп карыйсы иде...

Фикердәш татар һәм башкорт милләттәшләребез бу гадәти булмаган тәкъдимне кире какмадылар һәм шушы юнәлештә эшли башладык. Иң беренче нәүбәттә, ерак-ерактагы Казаныбыздан Байконур кебек Казакъстан далаларында урнашкан жирлектә килергә теләүче артистыбыз

кирәк иде. Ә ул табылды, иншаллаһ. Халкыбызның атказанган артисты (ул чагында әле халык артисты түгел иде...) Гөлзадә Сафиуллина, ике дә уйлап тормыйча, ризалык белдерде.

Ә безнең эш инде—ничек итеп «ябык» шәһәргә артистларыбызны кертү, ничек итеп төрле оешмалардан «мөһерле» кәгазьләр алу, филиал һәм шәһәр башлыклары белән сөйләшү, кунакханә һәм кайсы мәдәният сараенда үткәрү кебек проблемаларны хәл итү иде. Аллаһы Тәгаләнең ярдәме белән барысын да жиңеп чыктык һәм көз көннәренең берсендә Гөлзадә Сафиуллина, Риф Гатауллин, Резеда Сафиуллина, Фәрит Бәшир һәм баянчы Фаил Исхаков Байконур янындагы Түрә-Там станциясенә килеп тә төштеләр. Шәһәребезнең «Төзүчеләр» исемендәге иң зур мәдәният сараеның концертлар залы шыгрым тулы иде.

Концертка татар һәм башкортлар гына түгел, казакъ кардәшләребез һәм башка милләт әһелләре дә килде. Ә алдагы рәтләрнең берсендә, махсус чакыру билетлары белән, предприятиебез житәкчеләре утырды.

Концерт тәмамлангач, Гөлзадә Сафиуллинаның: «Залыгызда шундый яхшы акустика, иртәнгә чаклы җырлар идем»,—дигән сүзләре әле дә колагымда чыңлый.

Икенче көнне артистларыбызны предприятие житәкчесе Г.Я. Сонис биргән махсус автобус белән «Гагарин стартына» алып киттек. Анда фоторәсемнәргә дә төшәргә рөхсәт алган идек. Мондый «рөхсәтләр» алуны жиңелләштерүче режим буенча бүлек мөдире Р.Х. Нураевның үз татарыбыз булуы бик тә ярдәм итте, әлбәттә. Аңа да Аллаһның рәхмәтләре булса иде.

Аннан соң кунакларыбызга шәһәребезнең истәлекле урыннарын күрсәтеп, шулай ук, фоторәсемнәргә дә төшкәч, алар кайтыр юлларына җыена башладылар.

Поездга утырып алдыннан Гөлзадә Сафиуллина матур гына итеп елмаеп карады да: «Мәгариф, Байконурда татарларыбыз бик күп икән, башкорт кардәшләребез дә бар, нишләп соң бүгенге көнгә кадәр татар-башкорт мәдәният үзәгегез юк?»—дип әйтеп куймасынмы! Мин эсселе-суыклы булып киттем дә, «уйлап карарбыз әле» кебегрәк сүзләрне кысып чыгардым. Ул, жылы сабуллашып, вагон баскычына күтәрелде. Артистларыбыз барысы да ачык ишек алдына басып, безгә кул болгыйлар, без дә, кузгалып киткән поезд артыннан атлый-атлый, кул болгыйбыз...

Менә шулай итеп, Татарстаныбыздан беренчеләрдән булып, Байконурда концерт куеп, артистлардан беренчеләрдән булып Ю. Гагарин стартына аяк баскан Гөлзадә Сафиуллина, Риф Гатауллин, Резеда Сафиуллина, Фәрит Бәшир һәм Фаил Исхаков Казаныбызга кайтып киттеләр. Хәерле юллар һәм яңа иҗат уңышлары насыйп булсын сезгә—олуг йөрәкле,

милләтпәрвэр һәм мәрхәмәтле кардәшләрөбез. (Ә бүгенге көндә баянчыбыз Фаил Исхаков та, нәфис сүз остасы, филология фәннәре кандидаты Фәрит Бәшир дә, фани дөнья белән сабуллашып, бакыйлыкка күчтеләр. Аллаһы Тәгалә аларның икесенең дә белеп яки белми кылган гөнаһларын гафу кылып, Үзенең жәннәтләре белән бүләкләсә иде. Әмин.)

Ә тормыш дэвам итэ. Безгэ яшэргэ, көрэшэргэ, нинди генэ шартларда да алга атларга кирэк! Югыйсэ, «тормыш» дигэн арбадан берэр борылышта төшөп калуыбыз да ихтимал...

*«Энергия-Буран» ракета комплексын жыючы һәм сынаучы предприятие
житәкчеләре*

«...Нигә мәдәният үзәгегез, юк»? Чыннан да, нигә оештырмыйбыз? Әллә сталинизм һәм торгынлык чорында туган телебез, мәдәниятебез һәм тарихыбыз турында аз гына сүз кузгата башлау белән, милләтчелектә гаепләргә эзер торган кешеләрнең хәтта күз карашларыннан ук куркып һәм өркөп яшәргә өйрәнгәнлектән бөтенләй сүлпән затларга әйләндөкмө? Югыйсә, илебезне иңләп-буйлап үзенең мавыктыргыч нурларын сирпө-

гән үзгәртеп кору таңнары безгә нинди мөмкинлекләр офыгын яктырта, ә без һаман да «алма пеш, авызыма төш», дип яши бирәбез. Кем аны пешерер дә, кем төшерер соң? Кемнәрдер «пешереп», кемнәрдер «төшергән» алмалардан әлегә кадәр авызларыбыз бәрелеп, шуны әле булса да ача алмый интегәбез түгелме соң? Димәк, тик үзебезгә, тик үзебезнең беләкләргә, белемнәргә һәм изге теләкләребезгә генә таянып, жиңнәребезне сызганып, бүгеннән үк эшкә тотынырга кирәк! Бүген башламасак, иртәгә соң булачак!

Казан кунакларыбызны озатканнан соң беренче ял көнндә үк фатир-рыбызга жыелдык. Фикердәшләремнең тәкъдимнәре төрлечә булса да, берсе катгый иде: татар-башкорт мәдәният үзәген кичекмәстән оештырырга. Ничек һәм нәрсәдән башларга, ниндирәк булырга тиеш ул мәдәният үзәгенең кануннары, ничек итеп аның Уставын төзәргә? Арабызда күбесенчә техник һәм хәрби белемле якташларыбыз булып, юриспруденция белемен үзләштергәннәренең юклыгына көрсенеп тә куйдык...

Ә бит Куйбышевта (хәзерге Самара) «Туган тел» жәмгыятебез инде берничә еллар дәвамында уңышлы гына эшләп килә. Аларның юридик кануннарга нигезләнеп эшлängән Уставы да бар. Беренче адымнарыбызны атларга юнәлеш алып өчен, алар белән очрашырга кирәклегә ачыкланды. Жаен-жайга салып, рәтен-чиратка китереп, дигәндәй, завод самолеты белән мин «Туган тел» рәисе Азат Надилов белән очрашырга Куйбышевка очтым. Авиация заводының ишеге алдында ул Уставны ничек язарга, ничек кабул итәргә, гомумән, Куйбышев татар ижтимагый үзәге «Туган тел»нең филиалын Байконурда ничегрәк оештыру серләрен энәсеннән-жебенә кадәр аңлатып бирде. Ә инде, үрнәк өчен үзләренең Устав күчәрмәсен дә бүләк иткәч, мин, канатланып, зәңгәр күк киңлегә буйлап, шул ук самолет белән Байконурга юнәлеш алдым.

Үзебезнең предприятиедә, шәһәребездә булган татар һәм башкортларыбызны барлап чыгу, аларны оештыру һәм «Үзәгебезгә» туплау жиңел түгеллеген һәрберебез дә аңлап, эшебезне Аллаһы Тәгаләнең ярдәме белән башлап жибәрдек. 1989-нчы елның 17-нче декабрдә шәһәребезнең иң күркәм Ленин мәйданына урнашкан мәдәният сараенда безнең беренче оештыру жыелышы үткәрелде. Устав кабул иттек һәм житәкчелек органнарын сайлап куйдык.

Ленинск шәһәре халык депутатлары Башкарма комитетының 1989-нчы елның 28-нче декабрдә кабул ителгән 508-нче карары нигезендә, безнең «Туган тел» мәдәният үзәге рәсми рәвештә расланды. Бу карарга Башкарма комитет рәисе В.А. Угрюмов кул куйды. Ул матур итеп кыскартып «ЛТБ-КЦ» (Ленинский Татарско-Башкирский Культурный Центр) «Туган тел» дип йөртелә башлады.

Шунысын әйтергә кирәк: казакъ, рус һәм башка милләт вәкилләренән торган шәһәр башлыкларыбыз татар-башкорт мәдәният үзәген оештыруга каршылык күрсәтмәделәр, киресенчә, кулларыннан килгәнчә ярдәм иттеләр. Аллаһының рәхмәтләре булсын аларга.

Уставны язганда, «шомартканда», матур, әдәби телле иткәндә күп көчләрен куйган Гарәф абый Шәрәфетдинов (Татарстан китап нәшрияты директоры) һәм аның хәләл җефете Рәисә апа Шәрәфетдинованы (татар теле укытучысы) искә алып үтәсе килә. Аларның кызлары—Резеда, кияүләре—Совет Армиясе офицеры Даян Абдрахмановлар янына кунакка килгән чаклары иде. Рәисә апа да инде вафат булды. Аллаһы Тәгалә аңа Үзенәң иң дәрәжәле оҗмахларының берсен насыйп әйләсә иде...

Менә шулай итеп, XX гасыр азагында, Байконурда «Туган тел» Татар-Башкорт мәдәният үзәге үзенә барлыгы турында дөньяга беренче авазын салды. Нәкъ менә шушы урында «беренчеләрнен» һәм «беренчеләргә» ярдәмләшкәннәрнең, армый-талмый, милләтебез өчен көчләрен кызганмыйча, вакыт төшенчәсә белән исәп-хисап тотмыйча эшләгән кардәшләребезнең исемнәрен әйтеп китәсем килә. Әгәр дә берәрсенәң исемен төшереп калдырсам, берүк, гафу гына итә күрегез. Чөнки 20 елдан артык вакыт үтеп киткән бит...

Менә ул исемнәр: *Алибаева Динара Рәис кызы, Абдрахманов Даян Габделсәлам улы, Абдрахманова Резеда Гәрәфетдин кызы, Вафина Зәмзәмия Якуп кызы, Гарифҗанов Наил Гарифҗан улы, Гарифуллина Рәзилә Вәкил кызы, Гарифуллин Фоат, Гатауллин Фәрит Харис улы, Гатауллина Гөлнур Гавай кызы, Зималиев Рәфкатъ, Зималиева Наилә, Казанбаева Сания Гали кызы, Латыпов Ришат Хәмзә улы, Латыпова Зәлия, Миңнеғалиев Рамус Мөхәммәтнур улы, Нуриев Миргасим Миңнеәхмәт улы, Нуриева Альбина, Нураев Равил Хәниф улы, Нураева Гөлсем Фатыйх кызы, Насыйров Равил Хәсән улы, Насыйрова Рәшидә, Попова Лилия Тәхау кызы, Раянов Мәғариф Шәйхмулла улы, Раянова Розалина Габдрахман кызы, Рысаев Азат Гаяз улы, Рәшитова Хәтирә Ризаөтдин кызы, Сәгыйтов Харис Мөдәррис улы, Сәгыйтова Лилия Әнвәр кызы, Гарифҗанова Наилә, Шарапов Борис Хазинурович, Нуриев Фәрит, Нуриева Роза, Сунаргулов Нур Мөхтәр улы, Сунаргулова Жәүһәрия, Салихов Әхтәм Барый улы, Салихова Рамилә Якуп кызы, Фәттахов Альберт, Фәизова Мәрҗам Вакыйф кызы, Хөснетдинов Илдар Исхак улы, Хөснетдинова Хәдичә, Хәйруллин Ирек Фәсәх улы, Хәйруллина Фәгыйлә, Юнысов Рәфкатъ, Йонысова Наилә Нуриман кызы, Ямакова Хәлимә Гаяз кызы, Гыймазөтдинов Ришат, Гыймазөтдинова Мәрҗам, Исламова Сәлимә.*

Аларның олуг гамәлләренә этәргеч биргән милләттәшләребезнең дә исемнәрен әйтеп китмәсәм, хакыйкаткә хилафлык кылу кебек тоела.

Менә алар: *Гаскәров Рим Шагиәкбар улы, Гаскәрова Гатия Лотфулла кызы, Исламов Рамил Мирсәет улы, Ваһанов Рәшит, Ваһанова Гөлнур, Латыйпов Гали Бариевич, Латыйпова Галия, Нафигин Әхмәт, Нафигина Дания, Насыйров Равил, Насырова Рәшидә, Хөсәенов Рәүф, Хөсәенова Галия, Кәлүчев Илгиз Исмәгыйль улы, Надиров Азат Камил улы, Баһаутдинов Шамил Сәлимутдин улы, Әһлиуллин Рәфкатъ Нәбиулла улы.*

Башкарасы гамәлләребез һәм баракак юлларыбызга дәрәс юнәлеш билгеләр өчен «Туган тел»безнең эш планын төзү зарурлығы ачыкланды. Исембез «мәдәният үзәге» булгач, әлбәттә, бер юнәлешбез – сәнгать, икенчесе инде мәгариф юнәлеше булып, бу якларда яшәгән татар-башкорт милләттәшләребезнең балаларына туган телебезне өйрәтү һәм укуту ысулларын эзләп табу иде.

174-нче һәм 1-нче шәһәр урта мәктәпләрендә директорлары Раиса Алексеевна Зиновьева һәм Галина Николаевна Полиевская катнашлыгында, татар теле түгәрәкләре оештыру нияте белән, ата-аналар җыелышын үткәрдек. Җыелышта утырырга урыннар житмәде. Бу хәл безне бөтенләй канатландырып җибәрде. Шимбә саен ике мәктәптә татар укутучылары Рәзилә Вәкил кызы Гарифуллина һәм Сания Гали кызы Казанбаевалар ярдәмдә, балаларның да, ата-аналарның да күнелләрен эртерлек туган телебезнең кадерле авазлары яңгырый. Алар, чын мәгънәсендә, халык укутучылары: үзләренең хезмәтләре өчен бернәрсә дә таләп итмичә, бердәнбер бүләк, сабыйларның «И туган тел, и матур тел» дигән сүзләре өчен канатланып эшли торган кешеләр.

Февраль аенда шагыйребез, Советлар Союзы Герое Муса Җәлилнең туган көненә багышланган әдәби-музыкаль кичә үткәрдек. Без аның тормыш һәм иҗат юлы турында сөйләп, шигырьләрен укыдык, җырларын җырладык. Ике сәгәттән артык барган кичәне туган телебезгә һәм моңнарыбызга сусаган тамашачылар бик җылы каршы алдылар.

«Җылы каршы алдылар», дигәннән, ничек итеп шәһәр буйлап, һәрбер татар, башкорт яшәгән фатирга кереп, Муса Җәлил яраткан «Гөлҗамал» җырын башкаручыны эзләп йөрүем әле дә хәтеремдә. «Тырышкан табар...» дигәндәй, ул миннән ерак түгел генә яшәүче Совет Армиясе офицеры Фәат Гарифуллинның тормыш юлдашы, безнең булачак татар теле укутучыбыз Рәзилә ханым булып чыкты.

Менә шушыңа охшашрак ысуллар белән нәфис сүз осталары: Рәмиә Салихова, Зәлия Латыйпова; җырчыларыбыз: Зәмзәмия Вафина, Альбина Нуриева, Фәгыймә Хәйруллина, Наилә Зималиева, Наил Гарифҗанов, Азат Рысаев; баянчыларыбыз Нур Сунарғулов, Альберт Фәттахов; курайчы Харис Сәгыйтов; биючеләребез Ирек Хәйруллин, Сания Казанбаевалар эзләп табылып, безнең мәдәният үзәгенә нур булып бөркелделәр.

Бүгөнгө еллар биеклегеннән карап, үзешчән артистларыбызны күз алдыннан кичергәндә, Аллаһы Тәгалә аларның барчасына да талантларны шулкадәр мул рәвештә насыйп иткәнлегенә аптырап та, сокланып та, горурланып та куясың...

Хәтта без, Байконур тамашачысы алдында, Галиәсгар Камалның «Беренче театр» комедиясен кую дәрәжәсенә ирештек!

Бу юлларым үзөбөзгә-үзөбөз бая бирү кебегрәк яңгыраса да, 1-нче Май, 7-нче ноябрь бәйрәмнәрендә «Туган тел» мәдәният үзәге, шәһәрдә татар-башкорт колоннасын оештырып, Ленин майданыннан үткәндә татар композиторларының маршы һәм көйләре яңгыравын рәсми хакимиятнең халкыбызны ихтирам итүе дип кабул итә идек.

Ә менә «Нәүрүз» бәйрәмнәрен, Түрә-Там базары янындагы олуг майданны тутырып, казакъ кардәшләребез белән бергә үткәрүбез әле дә күнелләрдә жылы хисләр уята. Безнең үзешчән артистларыбыз анда да сынатмыйча – казакъ, рус жырлары белән бергә татар һәм башкорт моңнарын тамашачыларга житкереп, мул алкышлар белән бүләкләнә иделәр...

Ленинск шәһәре радио һәм телевидениесенең казакъ телендәге тапшыру бүлгә белән элемтәләребезгә аерым тукталып үтәсе килә. Күп миллионлы татар һәм башкорт халкыбызның монда бер мең чамасы вәкиле яши. Мәдәният үзәгебезнең житәкчесе итеп, жирле татарлардан булган, телевидение режиссеры Илдар Хөснетдиновны сайлап куйдык. (Хәзер инде вафат. «Жаны жәннәттә генә булса иде», дип, аның халкыбыз хақына кылган изге гамәлләре өчен, догада булуйк, хөрмәтле милләттәшләрем).

Илдар Исхак улы тамырлары белән Оренбург далаларыннан булса да, тугандаш республикабыз Казакъстанда тормыш корган. Һәм аның хәләл жефете Хәдичә Хөснетдинованың телевидениедә фотокорреспондент булып эшләве, шунда ук, милләттәшебез Гөлмирә Атабаеваның тавыш режиссеры булуы, «Туган тел»безне шәһәр күләмдә генә түгел, хәтта Кызыл-Орда вилаяте киңлегендә пропагандалау юлларын ачты.

Әле дә хәтеремдә, шәһәребезнең иң күркәм космонавтлар кунакханәсенең камил итеп жиһазланган зур залында үзешчән артистларыбызның сәгать ярымлык жыр программасын телевидениегә төшерделәр. Ул программаны еш кына телевизордан күрсәтүләре безне бу өлкәдә тагын да тырышыбрак эшләргә канатландыра иде. Казакъ программасын алып баручы Чулпан туташ, мине дә телевидениегә чакырып, матур итеп әңгәмә оештырганын хәтерлим. Ул сорауларын казакъ телендә бирсә, мин татарча җавапый идем. Телләребезнең тамырлары бер булуы безне, беренчедән, милләтләр буларак якынлаштырса, икенчедән – бер-беребезне аңларга ярдәм итә иде.

Мин телевизор экраннары аша, якташларыбызның кулыннан килсә, «Туган тел»безгә спонсорлык ярдәме кирәклегә турында да сөйләп киткән идем. Шул чыгыштан соңдыр, дип уйлыйм, космодромның профсоюз оешмасы безгә еш кына матди ярдәм кулы сузуы истә калган. (Житәкчесе—А.М. Икаев.) Чөнки безгә, Ленин майданындагы мәдәният сараенда зур бүлмә бирелеп, шунда репетицияләр һәм төрле очрашулар үткәрә идек. Аның чыгымнарын түләү дә зарур булгандыр инде...

Менә, шулай итеп, үзебезнең милләтпәрвәр татар һәм башкорт якташларыбызның фидакарь хезмәтләренең жимеше булган «Туган тел»без, кунакчыл казакъ кардәшләрөбезнең куенына сыенып, ундырышлы туфракка утыртылган гөл кебек, яфрак ярып, чәчәккә бөреләнә башлады. Иншаллаһ!

Әгәр дә туфрак изге һәм мәрхәмәтле булмаса, бернәрсә дә шытып та чыга, үсеп тә китә алмаган булыр иде. Шуңа күрә, игелекле, мул куллы һәм ашъяулыклы казакъ кардәшләрөбез турында Сембер якларыннан булган әдипөбез Хәлим Сабит-Лабитиның (1883—1946) «Алтайга тугры» дигән әсәреннән берничә юл китереп үтәсем килә. Ни өчен, дисәң, минем фикирләвемчә, казакъ кардәшләрөбезнең үткәне турында аннан да матур, аннан да төгәл итеп беркем дә язмагандыр да, яза да алмастыр кебек.

«...Күчмә тормыш таләбе буенча, казакълар ыруг-кабилә булып яшәргә мәжбүр. Кабилә—читләр жәбереннән саклануның бер чарасы. Кабиләне кыерсытылудан бөтен гаилә бердәм якларга тиеш. Бу—кабиләнең төп бурычы. Һәрбер шәхесне үзеннән дә артыграк яклау-саклау, кабилә башлыклары—биләр (бикләр) бурычы санала. Жәбергә юлыккан кеше бурычы—жәберләүче белән бәрелешү, үзен яклау түгел, бәлки авылларына, ыругдашлары булган жирләргә барып, куәтле аваз белән «оран салу», ягъни жәберләүченең исемен кычкырудан гыйбарәт. Оран авазын ишеткәч тә, ярдәмгә ашыкмау—зур гөнаһ. Ыругдашыңны жәберләүләренә каршы күтәрелгән чарада катнашмау әхлаксызлык санала. Һәр казакъның тормышы, яшәеше, шул рәвешчә, ыруг-кабиләсе тормышы белән иң тыгыз бәйләнешкә куелган. Нәсел шәжәрәсе ыруг-кабиләгә шулай нык бәйләнгән булганга, читләр алдында ыруг-кабиләсе данын-дәрәжәсен күтәрү һәркемнең яшәү мәгънәсенә әйләнә. Шуның өчен казакълар арасында авыздан-авызга, буыннан-буынга телдән тапшырыла торган нәсел белеме бөтен халык белеменә әйләндерелгән».

Иншаллаһ. Безгә дә татар һәм башкорт кардәшләрөбез, казакъ кабиләдәшләрөбеннән үрнәк алып, бер-беребезне якын итеп, кардәшлек хисләрөбезне ялкынлатып яшәргә насыйп булсын!

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СИБИРСКИХ ТАТАР В СОБРАНИИ ЕМБАЕВСКОГО СЕЛЬСКОГО МУЗЕЯ

Ембаевские и соединившиеся с ними Тураевские юрты: по-татарски Олы Манцыл и Кицы Манцыл, а теперь с. Ембаево и д. Тураева—это традиционные места компактного проживания потомков выходцев из Бухарского ханства, впоследствии ассимилированных местным сибирско-татарским населением [Кабдулвахитов: 2005. С. 28], эпицентр религиозного и светского просвещения, сохранения и изучения национально-культурного наследия сибирских татар бывшей Тобольской губернии.

Здесь, по адресу: улица Советская, 81, расположен ансамбль «Большой мечети», комплекс сакральных построек, замкнутых по периметру прямоугольного двора—медресе, библиотека, конюшня, столовая и гостиница, построенные купцом Нигматуллой хаджи Кармышаковым-Сейдуковым в 1884—1888 гг. Большая мечеть (основа комплекса) является объектом культурного наследия регионального значения. Именно в этом месте в губернии с 1890 до 1920-х гг. функционировало одно из лучших медресе в Западной Сибири, в которое принимали татарских детей на базе начального образования и обучали в течение семи лет арабскому, татарскому и русскому языку, истории, географии, математике, предоставляя право стать *мугаллимами* (учителями) [Багизова: 2014. С. 14].

В декабре 1989 г. в связи с общественно-политическими переменами в стране в администрацию Тюменского района обратилась ассоциация татар с предложением открыть музей в с. Ембаево. Постановлением администрации Тюменского района Тюменской области здесь был создан районный музей татарской культуры, а в 1994 г. Ембаевский сельсовет постановил выделить для его работы здание медресе из ансамбля мечети с. Ембаево, памятника архитектуры XIX в. [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 134. С. 1]. Существующий с этого времени музей—единственное музейное учреждение в Тюменской области, посвященное истории и культуре сибирских татар. Богатое собрание музейных предметов (более 3 тыс. экспонатов) отражает историко-культурное своеобразие села, среди предметов есть уникальные.

Вот, к примеру, *сарауч*—головной убор сибирских татарок, относится к XIX в. [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 28]. Это подлинная вещь, которую носили женщины, живущие в этих местах. Или специальный мешок для гостинцев—*калауз*, с которым

ездили в гости [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 128].

На сегодняшний день общая площадь музея составляет 120 кв. м, в основном фонде музея по состоянию на 1 января 2021 г. числится 2993 музейных предмета, в научно-вспомогательном фонде – 646 предметов. Классифицируя предметы материальной культуры сибирских татар из музейных фондов, можно назвать четыре раздела: «прикладное искусство, быт и этнография» – 747, «нумизматика» – 232, «документальные источники» – 325, «печатные издания» – 912 ед.

В 2019 г. музей прошёл регистрацию в Государственном каталоге Музейного фонда Российской Федерации, в настоящее время сотрудниками музея ведется работа по внесению предметов в Госкаталог, согласно плану туда уже внесено 693 предмета.

Коллекцию предметов, характеризующих быт и культуру сибирских татар, в музее начали собирать с 1994 г. Создатель первых музейных коллекций директор В.А. Биктимирова с научными сотрудниками М.Ш. Валишевой, а потом М.Г. Саямовой и А.С. Яминовой собирали предметы старины, позволяющие представить национально-культурное своеобразие сибирских татар региона в панораме веков, обходя дома односельчан [Алишина: 2018. С. 4].

Музей дает возможность ознакомиться с бытом и культурой сибирских татар, повествуя об их жизни, народных промыслах, фольклоре, национальной одежде, религии. В одном из залов представлена экспозиция жилища сибирских татар XIX в. В других залах можно узнать о том, как на территории села зародилась грамотность, кто прославил наше село в годы Великой Отечественной войны.

Этнографическая коллекция состоит из типичных для сибирских татар предметов культуры и быта, которые отражают самобытность и в то же время позволяют проследить взаимосвязи с культурами других народов (бухарцами, русскими). Больше всего в ней предметов одежды – это разнообразные платья, камзолы мужские и женские и головные уборы – калфаки, тюбетейки, *сараяц* конца XIX в., выполненные в техники золотного шитья; образцов обуви – туфли, ичиги, ату. Из посуды и утвари имеются *кумганы*, самовары, кувшин и многие другие. Почти все предметы татарской коллекции, находящиеся в Ембаевском сельском музее, были подарены местными жителями [Ахунова: 2014. С. 64].

Собрание предметов быта представляет разнообразная утварь для приготовления пищи и ее хранения. Это старинные фарфоровые блюда, сахарницы и чайники. В коллекцию также входят глиняная посуда и различная деревянная и металлическая утварь, изготовленные фабричным и

преимущественно созданные кустарным способом в самом селе или привезенные из других районов Сибири, Азии и Европейской части России.

Среди домашней утвари много предметов из дерева: это и гобэ – деревянная маслобойка начала XX в., лопатка для хлеба, туес, рубели, кадушки для хранения различных продуктов, деревянное корыто, которое использовалось для засолки огурцов и замеса теста. Все предметы датируются XIX – серединой XX вв. Однако среди этой домашней утвари выделяются и уникальные вещи. Например, замечательный прибор – «самовар-кухня» [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 33]. Это небольшой металлический котелок, разделенный перегородкой по середине. В одной половине можно было варить кашу и одновременно в другой половине кипятить воду. Этот котелок был сделан кустарным способом в конце XVII – начале XVIII вв. и бытовал несколько поколений в семье местной жительницы, которая и подарила его музею. «Деревянный детский стульчик» – приспособление для усаживания детей 5–6 месяцев. Сделано в виде деревянной «кадушки» из цельного дерева, перетянутой двумя металлическими обручами, без дна. Имеет часть «спинки» и два боковых отверстия для перекладки, на которую усаживали ребенка, а также крестовину в основании [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 1278].

Другая группа предметов, довольно полно представленных в музее, – это предметы мебели и интерьера. Всего их более 50. Из мебели привлекают внимание старинный деревянный буфет, два кресла из лозы, комод с зеркалом, угловые тумба и столик, венский стул, а также пять различных настенных зеркал. Большинство мебели сделано кустарным способом, но зеркала и комод фабричного производства. Все эти предметы датируются серединой XIX – серединой XX вв. [Ахунова: 2014. С. 66].

Еще несколько предметов, бытующих в музее, относятся к предметам религиозного культа. Это несколько молитвенных ковриков, вышитых и сшитых их ткани, четки, несколько книг на арабском языке, из библиотеки Нигматуллы хаджи, Кораны. Книги изданы в конце XIX – начале XX вв. разных издательствах: «Торговый Дом «Идрисовъ, Галеев и Ко», «КАЗАНЬ. Типолитография «УМИДЪ 1915 г.», книга «Стихи Мухаммат Чемби» на арабском издана в типографии торгового дома братьев Каримовых. 1900 г.; книга на арабском языке, С. Петербург, 8 мая 1900 г. Типография Торгового Дома Братьев Каримовых [Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея. ОФ. 1557; 1558].

Немало экспонатов относится к периоду Великой Отечественной войны. С музейных фотографий смотрят участники войны и труженики тыла. Здесь есть тематические альбомы, книги о татарах – Героях Советского

Союза. Уроженец д. Тураево Ахметрашит Аширбеков – Герой Советского Союза, именем которого названа улица д. Тураево и которому около школы села поставлен памятник. Еще один односельчанин – Ф. Муслимов – участник Парада Победы на Красной площади 1945 г., участник караульной службы во время Потсдамской конференции.

Часть материалов посвящена Полному кавалеру ордена «Славы», Почетному гражданину Ржева и Тюмени Хабибулле Хайрулловичу Якину, в прошлом учителю русского языка Чикчинской средней школы, уроженцу д. Муллаши; а также, заместителю командира эскадрильи 43-го гвардейского штурмового авиационного Волковысского Краснознамённого полка 230-й штурмовой авиационной Кубанской Краснознамённой ордена Суворова дивизии 4-й воздушной армии 2-го Белорусского фронта, гвардии старшему лейтенанту, Герою Советского Союза Тамерлану Каримовичу Ишмухамедову.

Сейчас в зале боевой славы появились фотографии, материалы и макеты участников других войн – афганской и чеченской. Эстафета популяризации подвига продолжается.

Немало экспонатов из личных вещей ветерана общественного движения за возрождение культуры татар С.К. Биктимирова, директора школы, отличника народного просвещения, заслуженного учителя России. Ему посвящен отдельный уголок в зале народного образования.

В настоящее время в музее постоянно действуют 12 исторических экспозиций: «Купец-меценат Нигматулла-хаджи Карамшаков-Сейдуков – ембаевский благотворитель», «Кабир Муртазин – меценат строительства Белой мечети», «Национальная татарская одежда», «Татарская изба», «Интерьер купеческого дома конца XIX и начала XX вв.», «Мавлюкей Юмачиков – потомок шейха, поэт, просветитель, переводчик и учитель» и др.

С 2019 г. по настоящее время в музее было организовано более 50 выставок, в том числе и выездные. Особой популярностью пользовались выставки, посвященные народному быту, культуре и традициям с широким использованием этнографических материалов, такие как: «Культура и быт сибирских татар и бухарцев в древней Тюмени», «Мотивы татарских узоров в головных уборах», «Предметы женской одежды в технике золотного шитья».

За время существования музея его посетили более 50 тысяч человек: учащиеся школ Тюменской области, ветераны войн и боевых действий, делегации из разных регионов РФ, зарубежных стран: Франции, Германии, Китая, США, Италии, Японии, Турции. Налажены экскурсии с туристическими фирмами РФ.

Научно-просветительская деятельность музея осуществляется через различные формы работы с посетителями (инсценировки, экскурсии-представления и т.д.). Для проведения экскурсии по залам музея, в частности, используются интерактивные методы: «ожившие персонажи» встречают гостей в интерьерах крестьянской избы, купеческой гостиной и т. д., активно ведется деятельность по популяризации памятника материальной и духовной культуры регионального значения, объекта историко-культурного наследия Ансамбля Большой мечети. Именно в нашем музее есть возможность передавать знания через предметы материальной культуры, которым насчитывается более сотни лет. Жители села Ембаево и деревни Тураево стремятся сохранить память об ушедших предках, чтобы дети и внуки знали историю родного края, любили и берегли ее.

В целях привлечения подрастающего поколения, популяризации культурного наследия малой Родины в 2019 г. на базе музея было создано любительское объединение – Клуб «Юный экскурсовод», в состав которого входят 10 ребят, увлеченных историей края. Объединение предлагает обучение подрастающего поколения основам экскурсионного дела и оно направлено на обучение сбору материалов для экскурсии, даёт возможность попробовать свои силы в разных видах научной, исследовательской и просветительской деятельности. В Клубе предусмотрены занятия по музееведению, краеведению, культуре речи.

С марта 2019 г. наше объединение активно принимает участие в работе ОШЮК «Тюменский следопыт» на базе Центра туризма и краеведения ГАУ ДО ТО «ДТис «Пионер». В сентябре 2020 г. на базе музея прошли дистанционные выездные заседания ОШЮК «Тюменский следопыт» в формате видеоконференции по темам: «Наследие Нигматуллы хаджи», «Золотное шитье Тобольской губернии».

Юные экскурсоводы музея активно участвуют с исследовательскими работами в областных краеведческих чтениях и конференциях, являются дипломатами и лауреатами муниципальных, региональных и всероссийских конкурсов. Среди них Международные конкурсы «Моя Отчизна», который проводила Академия народной энциклопедии (АНЭ) в рамках реализации Международного инновационного проекта «Моя Отчизна», Всероссийский краеведческий конкурс «Край родной, как сердцу дорог ты!», «Красота родного края» и др. форумы в Тюмени, Ялуторовске, Нижнем Новгороде, Чебоксарах, Оренбурге, Челябинске.

По итогам конкурсного отбора жюри XXVIII конкурса им. В.И. Вернадского 2020–2021 гг. активная участница любительского объединения Клуба юных экскурсоводов Лия Гарипова, представлявшая с. Ембаево Тюменского муниципального района Тюменской области в гуманитар-

ном направлении «Региональное краеведение», стала лауреатом среди 40 участников с исследовательской работой «Мечети деревни Тураева. История возведения и функционирования. Архитектурные особенности».

Немало престижных наград и на счету других юных экскурсоводов музея: Энже Усмановой, Ильнура Алимбаева, Фархада Бойматова. Юные экскурсоводы принимали активное участие и во Всероссийском челлендже «Музей в тапках», акции «Мой герой».

С целью популяризации объектов культурного наследия, истории малой Родины и родного края в 2019 г. сотрудниками музея для воспитанников образовательных учреждений Тюменского района и Тюмени была разработана новая летняя, а позже и зимняя экскурсионно-театрализованная программа «В гостях у Музейнёнка», которая в игровой форме знакомит детей с предметами быта, культурой и культовыми объектами татарского народа, национальными играми. В летний период 2019 г. в данной программе приняли участие около четырех тысяч воспитанников летних оздоровительных лагерей.

В 2020 г. к 75-летию Великой Победы при поддержке главы Ембаевского МО сотрудниками музея была подготовлена к печати и вышла в свет книга об участниках Великой Отечественной войны, ушедших на фронт из с. Ембаево, с. Яр, д. Тураево «Чтобы не забыть, надо помнить, чтобы помнить, надо знать!». При подготовке издания были использованы архивные материалы Ембаевского сельского музея.

Пандемия коронавируса открыла новые возможности работы музея, содействовало внедрению новых технологий и подходов в онлайн-формате, показала насколько востребованы посетителями онлайн-выставки, экскурсии и мероприятия, что позволило увеличить количественный охват посетителей и расширить их географию, получить обратную связь.

В информационной системе «Единое информационное пространство в сфере культуры» размещена информация о доступности нашего учреждения, анонсы и информация о проведенных мероприятиях. В социальных сетях сети интернет «ВКонтакте», «Одноклассники» функционируют наша группа «Ембаевский сельский музей», на канале «Ютуб» размещаются экскурсии и выставки музея. В новых условиях были разработаны новые рубрики в онлайн-формате «Виртуальный альбом “Бессмертный полк и тыл Ембаевского МО”», «История, события и люди!», встречи со старожилами, серия виртуальных экскурсий «Свет материнских глаз» о труженицах тыла и многодетных матерях, виртуальные выставки об истории детского сада, здравоохранения, музыкальной школы и многие др.

По итогам работы сотрудников музея деятельность музея была неоднократно отмечена благодарственными письмами и дипломами различных уровней, сослужила признание среди односельчан и посетителей.

Литература

1. Алишина Х.Ч. История села Ембаево. Тюмень: Тип. «Печатник», 2018. – 52 с.
2. Ахунова Э.Р. Материальная культура татар Западной Сибири в коллекциях музеев России / Монография. Омск: Издательский дом «Наука», 2014. – 114 с.
3. Багизова Г.Ш. История школы: события и люди / автор. Тюмень: Тип. «Вектор Бук», 2014. – 287 с.
4. Кабдулвахитов К. По следам Тюменских шейхов / Историческое расследование. Тюмень: Тип. «Печатник», 2005. – 238 с.
5. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 134. С. 1.
6. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 28.
7. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 33.
8. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 128.
9. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 1278.
10. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 1557.
11. Архивные материалы фондов Ембаевского сельского музея: ЕМКП ОФ. 1258.

ВСЕХ И КАЖДОГО ВСПОМИНАЮ ДОБРЫМ СЛОВОМ

К работе в должности главного врача Куйбышевской (сейчас – Спасской) центральной районной больницы я приступил 6 сентября 1966 г. Какой же в те времена была эта больница?

Размещалась она в тринадцати деревянных корпусах, перенесённых в 50-е гг. прошлого столетия из зоны затопления, то есть из так называемого старого города. В самом большом здании проходили лечение терапевтические, туберкулёзные больные, а также дети. В здании для рожениц находились, кроме того, гинекология и абортарий. Отапливались помещения с помощью печей и дров, воду подвозили в бочках, электроснабжение – местное (в подвале был установлен генератор).

В соответствии с планом, доведённым плановым отделом Министерства здравоохранения Татарской АССР (начальник А.Я. Кувшинов), нашей райбольнице отводилось 97 коек.

На территории больницы имелось здание, используемое под общежитие. Оно было освобождено от жильцов, отремонтировано, после чего в нём разместили 15 коек для туберкулёзных больных. Таким образом, подавая отчёт за первый квартал 1967 г., я прибавил к имеющимся цифрам эти 15 коек. Однако Алексей Яковлевич их вычеркнул, сказав при этом: «Нет у вас таких коек».

Так продолжалось до четвёртого квартала, и однажды А.Я. Кувшинов, явно обрадовавшийся моему очередному приезду в Минздрав, поскольку этот вопрос следовало решить, позвонил министру Иршату Закировичу Мухутдинову, тот оказался очень занят и направил нас к заместителю Я.Г. Павлухину. Он также был занят и, в свою очередь, послал нас к другому заместителю, Ф.Х. Фатхуллину, согласившемуся нас принять. Но, видимо, и у него появились неотложные дела, поскольку он встретился нам в дверях своего кабинета со словами, обращёнными к Алексею Яковлевичу Кувшинову: «Вы что, не можете решить этот вопрос с Галимовым?» Тогда мы, конечно, всё и решили, и те 15 коек были включены в план.

В начале 1970-х гг. мы начали строить новые корпуса комплекса больницы на 180 коек, поликлиники на 300 посещений за смену. К работе приступили без достаточных капиталовложений. Когда заканчивали кладку второго этажа, а работали на объекте ежедневно 100–120 человек, к нам приехал Я.Г. Павлухин. Ознакомившись с ходом работ, он отметил: «Объект живой. Открываем ему зелёный свет». Я почувствовал тогда се-

рьёзную поддержку Минздрава, а меня потом назвали любимчиком Якова Георгиевича. А в «Медицинской газете» от 13 февраля 1974 г. появилась публикация под его именем «Кого назначать главным?..», где в мой адрес было высказано много хороших слов.

Сегодня, по прошествии стольких лет, мне хотелось бы отметить удивительную работоспособность этого человека, внёсшего большой вклад в развитие здравоохранения республики. Его отличали также высокий профессионализм, ответственное отношение к делу, умение разбираться в людях и находить с ними общий язык. К слову, в 1997 г. он издал книгу «История медицины Татарстана в лицах». Времени с тех пор прошло уже достаточно, и, наверное, назрела необходимость выхода в свет второго, дополненного издания, так как в здравоохранении республики появилось много новых достойных лиц. Хотелось бы, чтобы и они не были забыты.

В 1995 г. министром здравоохранения Российской Федерации работал Александр Дмитриевич Царегородцев, который в 1986–1989 гг. был министром здравоохранения нашей республики. С ним у меня тоже связаны добрые воспоминания.

В августе 1995 г. ко мне обратилась медсестра нашей больницы с просьбой помочь в организации лечения внучки, которой исполнилось два года. Девочка была уже обследована в условиях наших республиканских лечебных учреждений, она получила лечение, но восстановить её не смогли. Болезнь врождённая. Родители искали выхода из этой ситуации и были вынуждены обратиться ко мне.

Я созвонился с Александром Дмитриевичем и попросил содействовать в организации лечения ребёнка в условиях московских клиник. И в итоге наша медсестра поехала в Москву на приём к министру здравоохранения РФ. Она была одновременно удивлена и обрадована тем, что сам министр общался с ней, простой медсестрой, очень внимательно и чутко. Причём, я объяснял ему, что направляю больную в Москву без разрешения Минздрава республики, чтобы не было возражений нашим действиям. И Александр Дмитриевич согласился с этим. Через месяц наша медсестра получила телеграмму от А.Д. Царегородцева, в которой сообщалось о том, что девочку нужно привезти на бесплатное стационарное лечение в клинику Москвы.

Между тем мы успешно завершили строительство комплекса больницы, нового корпуса «Скорой помощи», увеличился коечный фонд. Построили в селе Кузнечиха участковую больницу на 50 коек, которая впоследствии занимала первые места во многих профессиональных смотрах-конкурсах. Её главным врачом был Игорь Васильевич Самохвалов, пользующийся огромным авторитетом среди населения.

В связи с этими изменениями стала остро ощущаться нехватка кадров, особенно медработников среднего звена. Конечно, к нам ежегодно поступали по 3–5 молодых медсестёр, фельдшеров, однако столько же и выбывало по разным причинам. Решили обратиться с письмом к министру здравоохранения республики Р.У. Хабриеву. Письмо подготовил и направил председатель Куйбышевского райсовета Ю.В. Ёров. И 24 июня 1991 г. был издан приказ Министерства здравоохранения ТАССР, которым было рекомендовано «открыть в Куйбышевской ЦРБ филиал Чистопольского медицинского училища по подготовке медсестёр на базе 10–11 классов в количестве 60 человек со сроком обучения 1 год 10 месяцев...»

Мы этот приказ добросовестно исполняли. Огромный труд вложил в его реализацию заместитель министра республики Н.С. Садыков. Преподавателями стали наши врачи, аптечные работники, педагоги. Консультативно-методическую помощь оказывали специалисты Чистопольского медучилища, в частности, Н.С. Лазарева. А руководил филиалом врач-хирург Юрий Николаевич Сотников.

Не могут не отметить и то, что нам большую помощь в укомплектовании врачебными кадрами в своё время оказал Иршат Закирович Мухутдинов, благодаря чему около десяти санитарных врачей были переобучены, получив специальности эндокринолога, фтизиатра, терапевтов, отоларинголога, офтальмолога, врача-лаборанта. Замечу, что его очень точно и чётко охарактеризовал в своей книге «Я был главным хирургом» М.Ю. Розенгартен как человека, умеющего быстро принимать решения, аргументировано выступать на коллегиях, совещаниях, конференциях, компетентно руководить здравоохранением. И точнее, действительно, не скажешь.

В 1995 г. отмечалось 75-летие здравоохранения Татарстана. Мы получили приглашение принять участие в торжествах по этому поводу. Ехать без подарка на такой праздник, конечно, неудобно. По моей просьбе мастера по дереву выточили на токарном станке образцы Малого минарета и Ханской усыпальницы, исторических памятников Древнего Болгара. Они были покрыты лаком, закреплены на полированной доске, украшены серебряным полумесяцем. Получилось очень красиво. Торжества было намечено провести в Ленинском мемориальном центре. Решив вручить подарок лично министру Камиллю Шагаровичу Зыятдинову, я поехал в Минздрав. Кабинет был пуст, секретаря на месте не было, и мне ничего не оставалось, как войти в кабинет, быстро поставить подарок на стол и уйти. А через какое-то время все были на месте, министр спрашивает секретаря, кто побывал в его отсутствие в кабинете.

– Наверное, Галимов! – предположила секретарь.

– Найдите его!

Я, конечно, знал, что меня будут искать. Камиль Шагарович сказал спасибо за подарок и заверил, что он всегда будет в кабинете, кто бы ни стал министром.

– Мне не надо спасибо, Камиль Шагарович!

А что надо? – недоумённо спросил министр.

Тогда я вынул из кармана счёт на 45 млн рублей и попросил подписать его к оплате. Этот счёт был из Пензы, откуда я под честное слово привёз сделанное в Швейцарии биохимическое лабораторное устройство, которое способно выполнять до 120 операций. Вместе с ним нам тогда дали реактивов на целый год, бесплатно обучили лаборантку. Но пришло время расплачиваться, и меня начали беспокоить, а денег нет. Вот тогда меня и выручил Камиль Шагарович, сказав: «Я знал, за так ты ничего не делаешь!»

Этот аппарат служил нам очень долго.

После установления мемориальной доски

Главным врачом ЦРБ я проработал до 15 февраля 1997 г. Министрами здравоохранения республики, под руководством которых я трудился, были Р.Ю. Ярмухаметова, которая направляла меня на работу, И.З. Мухутдинов, В.К. Кириллов, А.Д. Царегородцев, Р.У. Хабриев, К.Ш. Зиятдинов. Все они были и остаются в моей памяти как очень уважаемые люди, от них я всегда получал необходимую помощь и поддержку. Не буду пе-

речислять всех заместителей, скажу только, что каждого вспоминаю добрым словом. Они меня, по-моему, тоже ценили.

А память значит очень многое. Потому мне до сих пор не даёт покоя тот факт, что в настоящее время исчезла установленная в память первого наркома здравоохранения Татарии Мухтарова Кашафа Гильфановича мемориальная доска на перекрёстке улиц Профсоюзной и Астрономической в Казани. Его, как и многих, постигла трагическая участь: нарком нашей республики, затем заведующий лечебным отделением наркомата здравоохранения РСФСР, он в 1937 г. был расстрелян в Карелии. Посмертно, в девяностых годах, был реабилитирован.

О пройденном им пути напоминала до поры до времени мемориальная доска с его именем на первом здании наркомата ТАССР. Однако после передачи здания в собственность ОАО «АВА-Казань» её сняли в связи с реставрационными работами, а после реставрации, видимо, забыли установить. Или не посчитали нужным? А ведь мы не вправе забывать о тех, кто стоял у истоков какого-либо значимого начинания, кто вписал в историю нашей республики, страны свою собственную страницу.

И все таки 17 мая 2019 г. новая мемориальная доска с барельефом Кашафа Гильфановича Мухтарова была установлена на свое прежнее место, проведен митинг с участием министра здравоохранения Марата Наилевича Садыкова.

РОССИЯ БУЙЛАП СИБЕЛГЭН ТАТАР АВЫЛЛАРЫ

1915 елгы «Шура» журналының 14-нче санының (ул 15 июльдә чыккан) алгы тышлыгында мулла Мөхәммәтжан Дәүликамовның «Бабалардан ишетелгән хәбәрләр» башы астында татар халкының тарихына бәйле әһәмиятле мәкалә басылып чыга. Андагы хәбәрләр татар авыллары тарихларын ачык күзалларга шактый ярдәм итә. Ул болардан гыйбарәт:

«Мин, бабаларымыздан ишетүемә бинаән¹, Бөстан халкы Әстерханнан, Әжә халкы Үргәнечтән күчеп килгәннәр. Касыймда бервакытлар хан кытлыгы булгач, Кырым ханы, Миңлегәрәй хан булырга кирәк, углы Дәүләтхан яки Дәүләтгәрәй ханны Касыймга хан итеп күндерсә дә, ул зат килүе белән, ни сәбәптәндер, Касыймны хуш күрми, хәҗ кылу бәһанәсә² берлә Мәккәи-Мөкәррәмәгә сәфәр иткән. Ан(нары) да Касыймга кайтмый, тугры Әстерханга юналган. Бер(ни кадәр) вакытлар (узуга,) Миңлегәрәй хан, моннан хәбәрдар булгач, углына мөрәҗҗәгать итеп: «Ни өчен Касыймны таишлап киттең?»—дигәч, Дәүләтгәрәй: «Касыймда хан булып торырга күңелсез, зира ки³ мөселман бик аз»,—димеш. Миңлегәрәй хан: «Әлбәттә Касыймны таишларга ярамас, Әстерханнан ни кадәр күчеп баручылар табылса, күчереп алып бар да, Касыйм ханлыгы тәшикл ит!»—дигән. Шуңа күрә Дәүләтхан, ике меңле өйдән гыйбарәт гаилә алып килеп, яңадан Касыймда ханлык мәснәденә⁴ муафикъ булмыш. Дәүләтхан вафат булгач, аның урынына углы Дусем (Дусмөхәммәт) хан булып торса да, бәгъзе бер күңелсез вакыйгалар чыгып, ханлыгынан ваз кичкән вә баягы Әстерханнан күчкән халык белән Бөстан дигән карьягә килеп, имаматчылык⁵ кылып торган. Әл-алан⁶, Бөстан имамнары шул Дәүләтхан әүладынан⁷ Дәүли-

¹ Бинаән — нигезләнеп, таянып.

² Бәһанәсе — сылтавы, сәбәбе.

³ Зира ки — чөнки.

⁴ Мәснәденә — тәхетенә.

⁵ Имаматчылык — имамлык, муллалык.

⁶ Әл-алан — шулай итеп.

⁷ Әүладынан — балаларынан.

канов фамилиясеннән булып килә. Ул Дәүликановга тәхриф иделеп¹ калган. Әмма югарыдагы Дусмөхәммәт урынына Шаһкол нәселеннән Фатыйма хан булып, Касыйм ханлыгы ахыр дәверенә кадәр Шаһкол әуладыннан була илмеш².

Бу вакыйгаларның хакийкаткә якынлыгына галәмәтләр³: Бөстан халкының теле Әстерхан халкының теленә мөшәбиһатыдыр⁴. Минем белүемчә дә, моннан кырык еллар мокадим⁵ киёмнәре дә Әстерхан татарларының киёмнәре тарызында⁶ иде, әмма хәзерендә башкарып⁷ бара.

Әңси халкына килсәк, анлар хақында бу риваять бар: Үргәнечтә хан углы (Габделгазиз исемендә булса кирәк) атасыннан нарасый булып⁸, ике мең нәфәр⁹ гаскәре белән, Русиягә качып килгән. Ул вакытларда Мәскәү падишаһысы (Василий), анларны кабул итеп, Касыйм янында байтак җир биреп (халә¹⁰ Әңси карьясе тәшкил ителгән урын), шуны ватан кылырга әмер иткән. Ләкин бу урыннарда мөселман аз булып, күбрәк мордва (мукишы) халкы булганлыктан, Василий падишаһның әмере белә монлар мордва хатыннарын ислам диненә кертәп никахланганнар вә гаилә тәшкил иткәннәр, вә Русия тәбәгәсе¹¹ булып калганнар.

Бу да хакийкаттән бәгыйд¹² түгел. Зира ки, Әңсе халкының кыяфәтләре дә, телләре дә Үргәнеч үзбәкләренең телләренә охшыйдыр. Мукишы теленнән дә азрак өлеш юк түгел. Мәсәлән, атны—алаша, диләр. «З» хәрәфе белән «әң» хәрәфе уртасындарак мукишылар телендә йөри торган хәрәф, үзенә бер мохриҗ¹³ белән истигъмал итәләр¹⁴ [*Астөшермәдә: Телнең очын таңгайга¹⁵ тидереп әйткәндә чыга торган сүз. — Автор]. Янә хатын-кызларыннан—мукишы хатыннары кия торган кызыл каймалы ак күлмәкләр була иде. Минем анам да Әңсидән булганлыктан, анамның әбисен кырык ел моннан әүвәл күрдәм. 90 яшьләрендә иде. Аның, сандыгыннан чыгартып, бәгыйнә баягы¹⁶ мордва күлмәкләрен тамаша кыла

¹ Тәхриф иделеп—хәрәфләре үзгәртелеп.

² Илмеш—килмеш.

³ Галәмәтләр—билгеләр.

⁴ Мөшәбиһатыдыр—тартымлыгыдыр, охшашлыгыдыр.

⁵ Мөкадим—элек, искедә.

⁶ Тарызында—өлгесендә.

⁷ Башкарып—башкача төс алып.

⁸ Нарасый булып—ятим калып.

⁹ Нәфәр—жан иясе, кеше.

¹⁰ Халә—хәлдә, хәзерге көндә.

¹¹ Тәбәгәсе—карамагы.

¹² Бәгыйд—ерак.

¹³ Мохриҗ—рәвеш, үзенчәлек.

¹⁴ Истигъмал итәләр—әйтәләр.

¹⁵ Таңгайга—теш казнасына.

¹⁶ Бәгыйнә—әлеге дә баягы.

идек. Дамилла Шиһабетдин әл-Мәрҗани галәр-Рахманда¹, «Тарихы Болгар»² дигән әсәрендә, нәкылиятемә³ ишарә бар.

Янә шул әснада⁴, Дусемхан, Кырымнан, Кырымның гаюр⁵ вә мох-тәбәр адәмләрдән Тимгән исемле кешене җәлеп итеп, ул да Кырымнан Бөстанга хәтле, бәлки Ханкирмәнгәчә дә, диләр, канал казып килгән. Халә дә ул канау бар (сукалап бозарга да кайсыдыр падишаһ тарафыннан мәнигъ ителгән). «Крымский даруга» дип атала. Тимер юллар йөр-мәз борын, безнең халык шул юл белән Кырымга күп йөрүчән булганнар. Баягы Тимгән шул җирдә истикамәт итеп⁶, аның угылы, Чаныш дигән, әүлады белә Бәләбәйгә күчкән. Халә Бәләбәйдә Чанышев фамилиясендә дворяннар бар. Монда Чанышев булса да, христиан динендә кенәзләр булып калганнар.

Бөстанның әүвәлге мәүкыйгы⁷ Цна суының җәнүб гарби⁸ тарафында Тимгәндә булса да, бәгъзе бер кыскалар⁹ сәбәпле, суның икенче тарафына күченеп, Бөстан исеме биргәннәр. Тимгәндә фәкатъ христиан дине кабул иткәннәре генә калып, халә дә Тимгән атала. Ләкин йирләре әле дә булса Бөстан милкендә—күбрәк кыйсеме¹⁰. «Чаныш» дип атала торган урманнары да бар. Ул һәм хәзерендә Бөстан милкендә».

Комментарий

Тарихыбызда моңа тартым риваятьләр аз тумаганнар. Андый гый-брәтле дә, мавыктыргыч та, кызыклы итеп язылган авыл тарихлары хәзер генә түгел, элегрәк дә майданга чыга торган булган. Ул ядкәрләрне фәнни яктан өйрәнү һәм бәяләү эшен үз чорларында Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхреддинов шактый тәнкыйди дәрәҗәдә алып барганнар. Чыннан да, аларның әдәби уйдырмага корылган хәбәрләрдән булулары бик мөмкин. Андый әсәрләрне мин «әйләнмәләр» («перевертоши») дип атау ягында. Алар махсус шулай язылганнар һәм киләчәккә юнәлтелгән сәяси максатларны күздә тотып тудырылганнар. Мәсәлән, шундый максатларда «Алтын бишек» риваяте барлыкка килгән һәм ул Тагай нәселенә Куқан жирендә (Кокандта) ханлык төзүендә ышандыргыч сәяси, идеологик пропаганда максатларында таяныч ителгән. Тарихта андый Куқан ханлыгы кебек

¹ Галәр-Рахман—Аллаһының рәхәмәте аңа булсын.

² «Мостафадел-әхбар фи әхвале Болгар вә Казан» китабы хақында сүз бара.

³ Нәкылиятемә—искәрткәннәрәмә.

⁴ Әснада—нигездә.

⁵ Гаюр—гайрәтле.

⁶ Истикамәт итеп—тормыш корып.

⁷ Мәүкыйгы—урыны.

⁸ Жәнүб гарби—көнбатыш ягы.

⁹ Кыскалар—кысулар.

¹⁰ Кыйсеме—өлеше.

барлыкка килгән һәм яшәгән эмирлекләр, хәтта империяләр аз түгел. Һәр илнең тарихында диярлек андый хәлләр булгалый торган. Әмма мулла кеше язган бу Дусмөхәммәт хан тарихын инкаръ итү урынлымы? Аның болай риваять итәргә тарихи нигезләре булганмы?

Дүсем, Дүси, Дүсәй, Дүсмәт, Дүсьево, Дусай, Дусым, Дуси, Дусмат, Дусеево, Дюсюмово кебек бер үк исемнең төрле вариантлары кулланылып ясалган авыл исемнәре азмы? Алар кайчандыр бер авыл булганнар, дими мөмкин түгел. Фаразый фикеребез белән уртаклашсак, кайберләре Минзәлә елгасы буендагы Дүсем авылыннан сөрелгән татарлар тарафыннан оештырылмадымы икән, дигән сорау да яши күнелдә. Хикмәте шунда, Минзәлә елгасы башындагы авылларда 1730 елларда Мостафа житәкчелегендә көчле баш күтәрүләр була, аның ахыры патша хөкүмәтенең аларны бастыруы, халкының баш бirmәс өлешен Балтыйк буйларына күчерү, жирләрен тартып алып, Карамалы авылы янында Александровка рус авылын оештырып, алар милкенә тапшыру белән тәмамлана.

Дүсем белән бәйле риваятьләргә картлардан аз ишетеп үстемме әллә. Алар иске заманнарда безнең як кешеләренең Петербург каласына арбалы атлар белән йөрүләрен, чама белән 50 чакрым саен бер Дүсем авылы булып, юлчыларның шунда тукталып ял алуларын, кунып чыгуларын көлкө вакыйгалар куша-куша сөйли иделәр. Ходай белсен, бәлки ул сүзләр чыннан да булган хәлләрнең матур бер риваятьләре генәдер? Әмма дә Ирекле тауларында жир жиләкләренең эре һәм мул булып, шуны жыеп, тартмаларда Петербург каласына илтүләре хакында сүзләргә һаман исемә ала торам. Өйтәләр иде, турыга барганда—Петербург энә генә, Киров шәһәрен узуга, манара башлары күренә башлый, дип. Шаяртканнар, билгеле.

Мулла Мөхәммәтжан Дәүликамов мәкаләсенә килгәндә, мәсәлән, 1884 елның 27 мартында Дәүликамовлар нәселеннән Мөхәммәтвали Дәүликамов Рээн (Рязань) губернасы Касыйм шәһәренә ахун итеп билгеләнә [<https://nominic.ru/Фамилия/Дауликамов>]. 1677 елгы дәүләт актларында искә алынган, Тула каласында хәрби хезмәттә булган Муниш Ардакомович та Дәүликамов фамилиясендә булган, Сас шәһәрәндә (Шацк) хәрби хезмәттә булган Иван Алейбибанов, Яков Досалеев, Сәфәр Иванов, Уразмамәт һәм Минуш Ердашев, Жәмәнәк Ахмамәтев, Исанчей Жәнбулатов та Дәүликамовлар нәселеннән икәннәр [Шунда ук]. Алар арасыннан, мәсәлән, Уразмәт, Өнәк, Дүсәй исемнәрен татар авыллары аталышлары белән бәйләгән танырга була. «Дәүликамов» фамилиясенә килгәндә, Мөхәммәтжан Дәүликамовның үз мәкаләсеннән аңлашылганча, алар Дәүләт хан нәселеннән икәннәр, бәлки әле Кырым ханнары Гәрәйләрдәндер?

Сүз, әлбәттә, Нур-Дәүләт хан турында бара, дияргә була. Ул Кырым ханы Хажигәрәйнең улы. 1466 елда этисе вафат булгач, энесе Миңле-

гэрэй белән тәхет өчен тарткалашып яши башлый. Сәясәтен Алтын Урда белән бәйлә тәзи, әмма үз иленең аксәякләре Кырымны мөстәкыйль ханлык итеп күрергә телиләр. Миңлегәрэй дә шул якка чыга һәм 1478 елда Кырым тәхетенә утыра. Нур-Дәүләт хан, Бакчасарайдан куылып, Польшага (Ләхстанга), туган йортына кайтып китә. Алга таба Мәскәү кенәзе Иван Васильевич белән бергә уртак сәясәт корә башлый. 1479-нчы елда Мәскәү ягына чыга һәм рус кенәзенә хезмәт итүгә күчә. 1480 елдагы хәрби сәясәттә үзен күрсәтә. Уградагы каршылыкта төп сәяси гамәлләрне ул башкара. Алтын Урданың башкаласы Сарай шәһәрән харап итү әшен житәкли. Шуннан соң, 1486 елда Касыймда хан итеп күтәрелә. Алга таба сәясәтен Алтын Урданың дәвамы Олы Урданы юк итү максатларына юнәлтә. Туктаусыз хәрби чыгышлар оештыра. 1490 елда улы Сатылганны үзә белән сугышка ала. Шул елны авырып китә һәм тәхетен улы Сатылганга калдыра. Ахырдә, 1503 елда, вафат була. Кырымда жирләнә [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Нур-Девлет>].

Улы Сатылган 1506 ел ахырыначә Касыймда идәрә итә. Олы Урданы юк итүдә, Казан ханлыгына яу йөртүдә катнаша [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Сатылган>]. Вафат булганыннан соң, аның урынына әнесе Жәнаый хан итеп күтәрелә [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Джанай>]. Бу ханнарның нәселләре тарих өчен билгесез. Дүсмөхәммәт исемле улы да юк, димәк.

Ә менә Дәүләтгәрэй ханга килгәндә, аның тормышы Касыйм белән бәйлә түгел. Ул да, балалары да – XVI гасырның икенчә яртысы Кырым ханнары. Дәүләтгәрэй 1551–1577 елларда Бакчасарайда хан булган, Казан һәм Әстерхан ханлыкларының Явыз Иван кулына күчүә белән бер генә килешмәгән, шунлыктан Мәскәү тарафына таба яуларны оештырган, Мәскәүне 1571 елда килеп алган һәм яндырган, әмма 1572 елдагы явы уңышсыз булып чыккан. Ул 1577 елда чумадан вафат [[https:// ru.otfer.wiki/wiki/Devlet_1_Giray](https://ru.otfer.wiki/wiki/Devlet_1_Giray)].

Аның урынына улы Мәхмәт (Мөхәммәт) хан итеп күтәрелә. Аның туганнары Гадел, Алып, Газый, Мөбарәк, Сәләмәт исемле булганнар. Мәхмәт хан 1587 елга кадәр хан була. Гәүдәгә олы һәм авыр икән, шунлыктан сигез ат жигелгән хан арбасында гына йөргән [https://ru.otfer.wiki/wiki/Mehmet_II_Giray]. Аның да Дүсмөхәммәт исемле улы юк.

Фатыйма ханбикәгә килгәндә, аны «Фатыйма солтан» дип йөрткәннәр, 1681 елда вафат була. Ул сәет Шакул (Шаһкол) нәселеннән, Ак-Мөхәммәт сәет кызы. Ире Арыслан хан 1679 елда вафат булганнан соң тәхеткә утыра һәм Касыйм белән идәрә итә, ханзадә Сәет-Борханның (Василийның) әнисе [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Фатима-Султан>].

Күренеп тора, риваятьнең тарихи шәжәрә фактлары берничек тә расланмыйлар. Менә шуңа күрә дә, тарихи фактлар белән аваздаш булма-

ганы өчен, бу мәкаләдәге хәбәрләрне «әйләнмә» дип атарга кирәк. Калган хәбәрләрне аерым-аерым тикшереп карагач, аларының исә дәрәжәләре кә туры килүе кызыклы тоелды. Ул телгә алынган исемдәге авылларның Иртештән Балтыйкка кадәр берничә урыннарда очраулары да әһәмиятле. Аларның тарихларын архив документлары нигезендә өйрәнү эшләре барса, кызыклы нәтижеләргә китерерләр дип ышанырга кирәк. Ука (Ока) елгасы буендагы Бөстан авылына килгәндә, ул рус язучысы И.С. Тургеневның ата-баба ягыннан туган яклары, татар кенәзләре авылларынан берсе икәнлеген искәртәргә мөмкин.

1670 елларда Темников ягында морза Дусай Булаев катнашында баш күтәрүләр була [Алишев: 1999. С.33]. «Дусмөхәммәт хан» дигәннәре менә шушы шәхес булырга мөмкин. Аның хакында ханнар белән бәйләнешләрне тудырып, татарлар сәясәт хәрәкәткә әзәрләнгән булып. Хыялый күзаллату максаты белән уйлап чыгарылган вакыйгалар язмага күчәреп, ахырдә мулла Мөхәммәтжан Дәүликамов кулына килеп кергән һәм ул аны чынбарлыкта булган хәлләрдән, дип бәяләгәнә дә игътибарга лаеклы. Югыйсә, ул «хан» исеменә бәйлә авыллар да чынлыкта ул кадәр күптөрле, күп урыннарда булмас иделәр.

Әдәбият:

1. Алишев С.Х. Тернистый путь борьбы за свободу (Социальная и национально-освободительная борьба татарского народа. II половина XVI–XIX вв.). Казань: «Фэн», 1999. – 158 с.
2. <https://nomic.ru/Фамилия/Дауликамов> (Мөрәжәгать итү датасы 20.05.2021).
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Нур-Девлет> (Мөрәжәгать итү датасы 20.05.2021).
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сатылган> (Мөрәжәгать итү датасы 20.05.2021).
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Джанай> (Мөрәжәгать итү датасы 20.05.2021).
6. [https:// ru.otfer.wiki /wiki/Devlet_1_Giray](https://ru.otfer.wiki/wiki/Devlet_1_Giray) (Мөрәжәгать итү датасы 11.05.2021).
7. https://ru.otfer.wiki/wiki/Mehmet_II_Giray (Мөрәжәгать итү датасы 11.05.2021).
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фатима-Султан> (Мөрәжәгать итү датасы 11.05.2021).

Олуг татар иле

Magna Tartaria

Мирза Бала

КАЗАН ТӨРЕКЛӘРЕНЕҢ МАТӘМЕ

Татарларның Төркиядә «Хәтер көне» уздырулары хакында «Миллият» газетасында 1952 елның 18 октябрендә мәкалә басылган. «Казан төрекләренең матәме» дип аталган язма «Көннең мәсьәләләре» дигән сәхифәдә урын алган. Мәкалә исеме астына, күзгә ташланьырлык итеп, шакмак эченә шундый җөмлә аерып куелган: «Төрөкләк өчен хактан да бер матәм саналырлык булган бу вакыйга белән, Ерак Көнчыгыштагы төп стратегик ноктабызны югалттык».

Авторы – Мирза Бала (1898–1959). Азәрбайҗанда туган, 1926 елдан башлап Төркиядә яшәгән журналист, тарихчы һәм сәясәтче. Төньяк Кавказ, Кырым, Идел-Урал һәм Төркестан турында йөзләгән мәкаләләр язган. Туган җирендә яшәгәндә төрле репрессияләргә карамастан, милли эшләргә әйдәп баручыларның берсе булган шәхес. Бу эшчәнлеген чит илләрдә яшәгәндә дә дәвам итә.

Язманың күп өлешен Казан ханлыгы, Алтын Урда дәүләте, Болгар дәүләте һәм Ислам кабул итүгә бәйле мәгълүматлар алып тора. Бездә сөйләнмәгән, өйрәнелмәгән тарих, чит ил басмасында 1950-нче елларда ук ачыктан-ачык тасвирланган. Шулай ук язма Төркиядә яшәүче татарларның ничек итеп «Хәтер көне» уздыруларын күзалларга ярдәм итә.

«Миллият» газетасы – 1926 елда Төркия Җөмһүриятенен беренче Президенты Ататөрөк рөхсәте белән нәшер ителә башлаган басма, бүгенге көндә дә чыга.

Төркиянең гыйльми вә әдәби нәшриятында күбрәк «шимал (төньяк) төрекләре» исеме илә телгә алынган, яңа география вә сәяси басып алулар нәтижәсендә «Идел-Урал төрекләре» дип йөртелгән, иске Казан ханлыгы төрекләре 1952 елның 14 октябрендә Истанбулның иске Әминөнү Халыкөе салонында бөек бер матәм мәрасимен (тантанасын) үткәрде.

Мәрасимдә, Истанбулда яшәгән казанлылардан башка, төркияле, азәри, төркөстанлы, кырымлы вә шимали кавказиялеләр белән бергә рус коллыгындагы төрөк булмаган милләтләрдән дәгъват ителгәннәр дә катнашты.

Моннан 400 ел әүвәл, Казан Төрөк Ханлығының руслар тарафыннан басып алынуына мөнәсәбәтле оештырылган бу мәрасим шәһитләргә хәтергә алу белән башланды. Аннары башта Гаяз Исхакый, һәм соңрак бик күп чыгыш ясаучылар, бөтен дөнья төрөкләре өчен, матәм булган бу милли фажиганең тарихын аңлаттылар. «Бөтендөнья төрөклегә өчен», дидек, чөнки «Казан ханлығы» бер төрөк дәүләте иде һәм аның басып алынуы белән, төрөкле Көнчыгыш Европаның стратегик бер ноктасында үскән иң мөһим кирмәнне югалта. Казан яулап алынганнан соң, руслар, бернинди каршылыксыз, Идел елгасы белән көньякка—Хазәр диңгезенә, Кара диңгездә Кавказиягә, көнчыгышка туры—Себергә һәм Төркестанга кадәр жәелә алды. Казан артыннан Әстерхан ханлығы юкка чыга, моннан соңрак 1864 елга кадәр сөргән мәшһүр Кавказ сугышлары башлана.

Казан ханлығы XIII һәм XIV гасырларда бөтен Көнчыгыш һәм Урта Аурупага хөкемлек иткән «Алтын Урда» дәүләте хәрабәләрендә корыла һәм бу дәүләттән күпкә иртә «Кама» яисә «Идел болгарлары» исеме белән мәгълүм булган бөөк «Болгар Төрөк Дәүләте»нең асылын тәшкил итә иде. Бөөк Хун Төрөк императорлыгы таралгач, милади IX гасырда бу жирләргә жирләшкән Болгар төрөкләре, үзләреннән күпкә элегрәк монда яшәгән хуннардан калган төрөк һәм угро-фин кавемнәрен дә хакимиятләре эченә алып бөөк вә мәдәни бер дәүләт корганнар. Милади IX гасыр ахырында Төркестан белән алып барылган сәүдә һәм мәдәни элементләр нәтижәсендә исламлаша башлаган болгарлар 922 елда, Багдаттан чакырылган махсус дин эһелләреннән торган делегация ярдәмендә, Исламиятне рәсми кабул итә һәм шул рәвешле Ислами мәдәният төркеменә кушыла.

Идел болгарларының, аларның көньягында булган Бөөк Хазәр Төрөк дәүләтенә, бер заманнар Чин (Кытай) диңгезеннән Хазәргә һәм Иделгә таянган «Күк төрөк» хақанлыгы белән булган сәяси вә мәдәни багланышлары, һәм бу хақанлыкның жимерелүе нәтижәсендә мөйданга килдекләре дә исбат ителгән бер хакийкәттер.

XIII гасыр башларында бөөк Чыңгыз императорлыгына катыштырылган болгарларның Алтын Урда дәүләте монголларына хас үзенчәлекләргә төрөкләштерүдәге рольләре дә мөһим булган. Шуңа күрә Алтын Урда дәүләте егылганнан соң корылган Казан ханлығы бу иске Болгар дәүләтенә яңадан төзелеше, димәк. Барыбер Казан Болгар дәүләтенә мәркәзен тәшкил иткән Бөөк Болгар урынында барлыкка килгән иде. Монгол хакимияте дәвереннән соң, бигрәк тә руслар тарафыннан «Татар» аты бирелгән бу жирлектә яшәүче төрөкләргә күршеләре—финнар бүгенгә кадәр «болгар» исеме белән атауны дәвам итәләр. Моннан 20 ел элек Гаяз Исхакый тарафыннан язылган «Идел-Урал» атлы әсәрдә дә ишарәт ясалган бу үрнәккә алга чыгарабыз.

Идел-Урал төрекләренен бик күп галимнәре дә кабул иткән кебек, «татар» тәкъбиренен ялгыш икәннән күрсәтергә телибез¹.

XV гасырга кадәр, Көнчыгыш Аурупаның иң мәдәни мәркәзләреннән берсен тәшкил иткән, Болгар жирендә корылган Казан ханлыгының руслар тарафыннан яулап алынуы бик күп тарихи вакыйгаларның һәм сәбәпләренен бер нәтижәсе иде. Болгар дәүләте дәверендә Көнчыгыш Аурупаның урта һәм төньяк өлешләре, Балтыйк диңгезенә кадәр, төрекләргә кардәш булган финнар кулында иде. Бүгенге Мәскәү тирәсе белән төньяктагы Великорусь Славян юк иде. Монголлар яулап алган дәвердә һәм бу яулап алу тәэсирендә урта Днепр жирләрен ташлап, төньякка чигенгән славяннар, бу жирләрдә күбәеп көч була башлаганнан соң, вазгыять үзгәрә.

Скандинавия, Балтыйк һәм Урта Аурупадан Болгарга килгән, монда Себер, Төркестан һәм Кавказия сәүдәгәрләре белән мал алыш-биреше ясаган сәүдә кәрваннарының юлы, я тулысы белән ябыла, я русларның контроле астына алына. Руслардан алынган ясак хисабына яшәгән Алтын Урда исә күчмә тормыш дәвереннән чыкканчы ук таркала башлый. Бу Көнчыгыш Аурупадагы балансны төрекләр өчен астын-өскә китерә. Һәм Казанны күп санлы руслар каршысында ялгыз калдыра. Ул заманның куәтле Госманлы дәүләте Урта Аурупада, Балканнарда, Ак диңгез тарафында һәм Иранда урнаша. Казан нугайлардан теләгән ярдәм, ярдәмнән күбрәк бер афәт хәленә әйләнә. Һәм мондый бер афәт каршысында Казан дәүләте житәкчеләре арасында Рус хакимиятен өстен күргәннәр дә була.

Ялгызы калган Казан, 115 ел эчендә Мәскәү принцы белән 15 мәртәбә сугыштырга мәжбүр була. Бу сугышларның ундүртендә жиңү яуласса да, соңгысын казана алмый. Казан шәһәре, туры мәгънәсендә, кылычтан кичерелә. Бөтен тарихи, мәдәни корылмалары һәм эсәрләре юкка чыгарыла. Боларның барысына карамастан, XIX гасырга кадәр кораллы көрәштән ваз кичмәгән Казан ханлыгы төрекләренен мондый куркыныч, фажигале бер язмышка тартыганның соң да нык торуын күрү – горуруланырлык бер күренеш.

XIX гасыр урталарыннан Казанны, Рус хакимияте астындагы төрекләр эчендә, Баку һәм Бакчасарай белән бергә, модерн төрек миллиятчелегенен өч мәркәзеннән бере буларак күрәбез.

Казан – бүген Советлар берлегенен 16 дәүләтеннән берсе булган «Русия Федерациясе» эчендәге 21гә якын «автоном» төрек жәмһүриятләреннән берсе булган «Татарстан»ның башкаласы. Һәм иртәгә, мөстәкыйль милли бер төрек дәүләтенен мәркәзе булырга кандидат.

Айзирәк Гәрәева-Акчура тәрҗемәсе

¹ Монда шул замандагы, дөреслеккә туры килмәгән караш бирелә (ред.).

ДОБРУЖА ТАТАРЛАРЫ ӘКИЯТЛӘРЕ

2010 елның августында бертуган сеңелем Флёра белән Румыниянең Күстәнжә (Констанца) шәһәрәндә яшәүче Муктат Сердин Казан шәһәрәненң Нур Ислам мәчетендә никахлаштылар. Шулай итеп миңа Румыниядә яшәүче милләттәшләребез – Добружа татарлары белән танышырга насыйп булды. Киявебез милли жанлы, мәданият, әдәбият белән дә кызыксына торган егет булып, тиз арада уртақ темалар да табылды. Мине беренче чиратта телебезнең уртақ булуы сөендерде. Өлбәттә, аермалар да юк түгел һәм бу табигый да. Аралаша, сөйләшә торгач, телләребезнең генә түгел, традицияләребез дә, фольклорыбыз да, гореф-гадәтләребез дә бер-берсенә якин икәнән белдем. Сердин, Румыния татарлары турында күбрәк мәғлүмат бирергә омтылып, Казанга килгән саен, китаплар китерде. Алар арасында Добружа татарлары фольклоры жыентыклары да бар. Фольклор әсәрләре тупланган дүрт китапны да – «Renrler»/«Төсләр» (жырлар, нәсерләр, әйтем-мәкальләр) «Boztorgay»/«Бүзтургай» (жырлар, уен-биюләр, такмак-табышмаклар), «Atalar sözi»/«Аталар сүзе» (канатлы сүзләр) һәм «Ayuw kulak batır»/«Аюколак батыр» (әкиятләр) – кызыксынып укып чыктым. Шушы китаплар Румыния татарлары фольклоры белән кызыксына башларга сәбәп булды.

Мин укып чыккан беренче китап «Ayuw kulak batır» исемле масаллар китабы 1991 елда Бухарест шәһәрәненң «Kriterion kitap üyi» нәшриятында дөнья күргән. «Масал» сүзе төрек һәм кырымтатар телендә әкиятне аңалата. Әлегә әкиятләр кырымтатар галимнәре доктор Нәдрәт Мәхмүт һәм профессор, доктор Әнвәр Мәхмүт тарафыннан Румыниянең Добружа өлкәсендә яшәүче татарлардан жыелган һәм басмага әзерләнгән.

Румыния татарлары турында Татарстанда аз беләләр. Язма чыганаклар Румыния татарларының, төгәлрәк әйткәндә, Добружа өлкәсендәге татарларның килеп чыгышын Кырым белән бәйли. Биредә яшәүче төрки халыкның күбесе чыгышлары белән, хәзерге кырымтатар әдәби теле формалашмаган чорда ук, туган якларын ташлап, Румыниягә Кырым ярым-утравыннан күчеп утырган һәм безнең Казан татар теленә якин булган нугай диалектында сөйләшкән, дигән фикер бар. Тарихчы, тәржемәче, дипломат, сәясәтче, Констанцадагы «Овидий» уку йортының вице-ректоры, Евразия тикшеренүләр үзәге директоры, доктор, профессор Тасин Жәмил (Tahsin Gemil) үзенә 2021 елда басылып чыккан «Татарлар» дигән хезмәтендә Румыниядә татарларның килеп чыгышын жентекләп тик-

шергән. Анда тел генә түгел, традицияләр, фольклор уртаклыгы Добружа татарлары формалашуы да Идел бue, ягъни Казан татарларының да өлеше булу турында язылган.

«Аууw kulak batır» жыентыгына Добружа татарларының 49 әкият кeргән. Алар «тылсымлы һәм тылсымсыз масаллар» һәм «хайваннарға даир масаллар» дигән бүлеклeргә урнаштырылган. Беренче бүлектә 35 әкият булса, икенчесендә 12 әкият урын алган. Масалларны укып чыкканнан соң, аларны кириллицаға күчереп, башкалар белән дә уртаклашу теләге туды. 2011 елда Күстәнжә шәһәрeндә басылып чыккан өч томлы «Dobruca kırımtatar ağızı sözlüğü» (Добружа кырымтатар аңлатмалы сүзлеге) ярдәмендә әкиятләрне татар телендә басмага әзерләдем. Хәзерге вакытта китап үзенең сәгатен көтә.

Жыентыктагы масалларның күбесенең сюжеты безнең әкиятләр белән уртак. Шулай да ул якка гына хас масаллар да бар. Бу төрек халкы белән тыгыз бәйләнешләр, румын фольклорының йогынтысы, көнкүреш шартларының үзгә булуы һ.б. сәбәпләр белән аңлатыла.

Туганнар жыйелган жирдә. Добружа татарлары

Добружа татарлары теленә кире кайтсак, беренче чиратта кардәш телләрнең барысы өчен дә уртак сүзләр лексиканың иң борынгы катлавын тәшкил итүен истә тотарга кирәк. Лексикада борынгы катламга туганлык, кеше әгъзалары, фауна, флора, көнкүреш лексикасының һәр төркеме (йорт кирәк-яраклары, гореф-гадәт, эш кораллары, көндәлек тормыш кирәк-яраклары, савыт-саба, киём-салым, азык-төлек, йорт хайваннары, күчеп йөрү чаралары һ.б) атамалары, саннар, фигылләр

Һ.б. керә. Әлеге лексика Добружа татарлары әкиятләрендә дә еш очрый. Шулай да кайбер сүзләр шактый үзгәреш кичереп, аларның беренчел яңгырашы онытылган, кайбер очракларда аларны аңлау да авырлаша. Добружа татарлары телендә онытылган сүзләр, архаизмнар күп саклана, бу масалларда да чагыла. Шуны да әйтеп китү урынлы, төрле авылларда язып алынган әкиятләрнең теле бер-берсеннән аерылып тора. Арада безнең сөйләм телебезгә бик якын текстлар да очрый, хәзерге татар әдәби телендәге сүзләр дә кулланыла. Мәсәлән, төрле урыннарда язып алынган текстларда бер үк мәгънәне белдергән синоним сүзләр саклана: *ару*–*яхшы*, *мәктүб*–*хат*, *шашып калу*–*аптырап калу*, *гажәпкә калу*, *дүлбәр*–*чибәр*, *инсан*–*кеше*, *башын жәлләд итү*–*башын кистерү*, *ага*–*абый*, *баба*–*ата*, *апакай*–*катын*, *конышу*–*әйтү*, *инсан*–*кеше*, *аркадаш*–*дус*, *исәнлектә кал*–*сау бул*, *баг*–*бакча*, *багчы*–*бакчачы*, *картый*–*карчык*, *зөлфөкар*–*кылыч*, *саба*–*иртә* һ.б. Күргәнебезчә, бу сүзләрнең күбесе, татар әдәби телендә мәгълүм булып, архаизмнарны, ягъни искергән сүзләрне тәшкил итәләр. Архаизмнар буларак, алар безнең сүзлекләрдә теркәлгән, әдәби текстларда саклана, аерым регионнарда, бигрәк тә өлкәннәр телендә соңгы чорга кадәр очрап тора. Татар халык әкиятләрендә дә бу сүзләр еш очрый. Безнең татар теленә хас булмаган сүзләр *ата*, *эти* мәгънәсендә кулланылган *баба*, *ир хатыны*, гомумән *хатын-кыз* мәгънәсендә *апакай* сүзе һ.б. да очрый. Башка телләр кебек румын татарлары теле дә еллар узду белән үзгәргән, кайбер сүзләр төшеп калган, яңалары барлыкка килгән. Бу әкият текстларында ачык күренә. Анда төрек алынмалары зур урын алып тора, шулай ук европа телләре, рус теле аша кергән сүзләр дә очрый (*вагон*, *доктор*, *фэзтон*, *аккордеон*, *патнус* (*поднос*), *пон*, папыр урынына *пароход* һ.б.).

Әкиятләрне тәржемә итеп, дөресрәге казан татарлары теленә яраклаштырып кириллицага күчәргәндә, көтелмәгән нәтижәгә килдем. Алдарак әйтеп узганча, Добружа татарларының килеп чыгышы Кырым белән бәйләнештә карала. Фольклор әсәрләренең телен анализлау исә Румыния татарларының формалашуында Идел бие татарлары да роль уйнаган, дигән фикергә этәрә. Безнең телгә якын масаллар сөйләүчеләрнең нәсел жепләре Идел буена килеп тоташырга, аерым авылларга Казан ягыннан киткән татарлар нигез салырга мөмкин.

Бу гипотеза киләчәктә галимнәрнең яңа эзләнүләренә этәргеч булып дип өметләнәбез.

БАЛАЛАГАН КАЗАН

Фәкыйрь бер агайның сигез жанлык гаиләсе бар икән. Ул гаиләнен ризык пешерә торган бер казанчыгы бар икән.

Бер көн фәкыйрьнең өенә күршесе керә. Учак өстендә асылып торган казанчыкны күреп:

– Бу казанчыкта пешкән ризык һәрбергезгә житәме? – дип сорый.

Фәкыйрьнең апакае¹:

– Житмәсә нишлик, башка казаныбыз юк! – дип жавап бирә.

Күрше өеннән зур бер казан кертә. Бу казанны фәкыйрьнең апакаена биреп, аларның кечкенә казанын ала да берничә көннән кайтарып бирәчәген әйтә.

Күрше икенче көнне мулланың өенә бара, хәл-әхвәлен сорый, шуннан китәргә әзерләнә:

– Мулла әфәнде, – ди бу, – мин сезләрне ашка чакырырга килдем. Иртәгә, бәйрәм көнне безгә кунакка рәхим итегез.

Мулла:

– Барыр идем, әмма иртәгә казыйга чакырулымын, – дип жавап бирә.

Күршенең көткәне шушы жавап икән.

– Алайса нишлим, сезгә әзерләгән сармаларны² өегезгә китеримме? – ди бу. Сарманы салып китерергә миңа бер зур казан бирегез, – ди.

Мулла, бик куанып, апакаена кычкыра:

– Әй, теге зур казанны бир, иртәгә иртән китерәчәкләр, – ди.

Фәкыйрьнең күршесе казанны алып, өенә китә. Мулланың апакае иренең өстенә ташланып:

– Карт поп, казанны китермәсәләр нишләребез? – дип хәсрәтләнә башлый.

Мулла, ашаячак сармаларны күз алдына китереп, иреннәрен ялап ала да:

– Курыкма, апакай, иртәгә иртән казаныбыз салма белән тулып кайтачак, – ди. – Тәмле итеп ашарбыз, – ди.

Икенче көнне иртән мулла табын башына утырып сармаларны көтә. Ләкин ул көнне казанны да, сармаларны да китермиләр. Шуннан дүрт-биш көн үтә, янә китермиләр. Алтынчы көнне фәкыйрьнең күршесе ярты казан сарма һәм кечкенә бер казанчык алып килә. Мулла, эчендә сарма булган казанны ала, әмма теге кечкенә казанга карамый да. Фәкыйрьнең күршесе моңа аптырап:

– Моңы да алыгыз, мулла әфәнде, бу казанчык сезнең казанның баласыдыр, – ди. – Сезнең казаныгызның йөкле булуыннан һич хәбәрәм юк иде, сарма тутырып китерәсе көнне менә шушы казанчыкны тудырды. Дүрт көн урыннан тормый ятты. Шуннан тагын бер көн рәхәтләнәм, диде. Мин каршы килмәдем. Бүген хәле берәз әйбәтләнде, шуңа алып килдем, – ди.

¹ Апакай – ир хатыны.

² Сарма-тулма – кырым татарларының милли ризыгы.

Мулла, күрше агайның тилелегенә куанып, ике казанны да ала. Фәкыйрьнең күршесе исә саубуллаша да өенә кайтып китә.

Тагын бераз вакыт үтә. Беркөн фәкыйрьнең күршесе янә мулланың өендә пәйда була.

– Мулла әфәнде, – ди ул. – Иртәгә иртән бер кузы суймакчымын, казаныгызны бирегез, сезгә бераз кыздырылган ит китерермен.

Мулла бу юлы бер сүз әйтми асылып торган казанны алып бирә. Фәкыйрьнең күршесе киткәннән соң, мулла апакаена әйләнә дә:

– Бу тиле безгә тагын бер казан алып киләчәк, – дип куана.

Мулла икенче бер казанда пешереп торган арада, күрше агай фәкыйрьнең өенә килә дә:

– Мин сезгә кечкенә казанчык урынына менә бу зур казанны китердем, – дип, фәкыйрьнең апакаена мулланың казанын бирә. Инде минем казанымны бирегез, – ди бу.

Фәкыйрьнең апакае күршесенең игелегенә бик куана һәм теге казанны кайтарып бирә.

Мулла исә, кыздырылган ит һәм туачак казанны көтеп, күзләрен юлдан алмый икән. Ләкин, бер көн карый – казан юк, ун көн карый – казан янә юк. Тагын берничә көн үтә, шуннан теге агай килеп җитә. Килә, әмма буш кул белән килә, казансыз, елый-елый килә.

Мулла, шашып¹:

– Сиңа ни булды, берәрегез авырыймы, үлдеме? – дип сорый.

Фәкыйрьнең күршесе күз яшыләрен туктаусыз агызып:

– Әй, мулла әфәнде, сез сорамагыз да мин әйтмимен, – дип такмаклап елый. – Мескен авыруыннан дәвалана алмады, азапланды, азапланды да, бүген үлдә дә китте.

– Кем үлдә?

– Кем үлсен, казаныгыз үлдә. Ул күптән авыру икән. Мескен бик азапланды. Бүген барып докторны да чакырдым – чара тапмады. Әй, нишлик, һәрберебезнең соңгы юлыбыз – кара туфрак. Алла рәхмәт итсен!

Мулла, ачуыннан карбыздай кызарып, күрше агайның өстенә ташлана:

– Әй, тинтәк, син нинди масал² сөйлисез миңа, жансыз нәрсә үләмени?

Фәкыйрьнең күршесе:

– Ник үлмәсен, – дип җавап бирә. – Казан балалаганда ару иде, үлгән дә ярамыймы? Әйдә, бик борчылмагыз, кем белә, бүген бәлки асылып торган казаннарыгыздан берсе тагын балалар.

¹ *Шашып* – аптырап, гажәпләнәп.

² *Масал* – әкият.

АЮКОЛАК БАТЫР

Бер заманда бар икән, бер заманда юк икән. Жил исмәсә—чүп башы селкенмәс, булмаган булса—әйтелмәс, диләр. Бик иске заманнарда, кешеләр әле киез чатырлар кырып, тәрәзәләрен тире белән тартып ясаганда, бер хан бар икән. Бу ханның бик ару, бик чибәр бер кызы бар икән. Бу кыз унбиш-уналты яшләрәнә житкәч, хан аңа аерым бер чатыр кордырып, шунда яткыза башлаган.

Көннәрнең берендә, каш карасыдай караңгы төшөп, һәр кеше йокыга талганда, ай туып урталыкны яктыртканда, бер аю, таудан чыгып, экрен-экрен генә бу кызның яткан чатырның тәрәзәсенә килә. Бу тире тәрәзәнең бер төймә күзе кадәр бер тишеге була. Аю кечкенә генә бу тишектән бер күзе белән карый да эчтә йоклап яткан бу кызның айның ундүртедәй йөзен күрөп, аңа шул жирдә үк гашыйк була. Аягының тырнаклары белән тире тәрәзәне ертып ала да, кыз йоклап яткан чатырга кереп, аны ал аяклары белән кочаклап тауның ерак бер жирендәге мәгарәгә алып китә.

Хан торып, кызның югалганын күрү белән халкын чакыртып аны эзләргә жибәрә. Үзе дә атына менеп дүрт якны әйләнсә дә, кызны таба алмыйлар. Атналар, айлар үтә. Хан, кызын табачагына өметен өзөп, чатырларын боздырып, башка якка күчә.

Кил заман, кит заман. Кыз чарасызлыктан, аю белән яши башлый. Көннәрнең берендә бу кызның аюдан бер улы була. Бу улы биш-алты яшьне тутырып, акыл керә башлаганда, нәнәсенә¹ туктаусыз елаганын күрөп:

— Нәнишегем?² Ни өчен син гел елыйсың?—дип сорый.

Нәнәсә дә аңа:

— Ничек еламыйм, балам!—дип аңлата башлый. —Минем дә анам-бабам бар иде, мин аларны сагынып елыймын. Мин бер ханның кызы идем. Бер төнне чатырда йоклап ятканда аю бабаң³ минем чатырыма кереп, кочаклап алып монда китерде. Башта качып китәргә уем бар иде. Ничә тапкыр качсам да, аю бабаң, аркамнан⁴ житеп кире алып кайтты. Беркөн шулай үзе ау ауларга киткәндә башымны алып кача башлаган идем. Артымнан житте дә кочаклап алып күтәрәп шушы зиндандай кара караңгы мәгарәнең эченә ташлады. Ул көннән бирле, үзе ауга киткәндә мәгарәнең тишеген зур таш белән каплап китә башлады. Мин ничә кәррә бу ташны алып атып чыгып качарга теләсәм дә, аны урыныннан кыймылдата ал-

¹ Нәнә—әни, ана.

² Нәнишегем—әни сүзенә иркәләп әйткән варианты.

³ Баба—ата, әти.

⁴ Аркамнан—биредә артымнан мәгънәсендә.

мадым. Артык тәкатем дә калмады. Менә шул заманнан бирле мин бары сәгатьләрнең түгел, көннәрнең, төннәрнең, атналарның гына түгел, айларның, елларның исәбен онытып, кояш йөзен күрми, шушы караңгы мәгарә эчендә елый-елый яшимен. Ана-бабаларымны бик сагындым. Әнә шуның өчен елыймын, балам.

– Син аңа ник елуйсың, нәнишегем? Менә мин ул ташны аударып, мәгарәнең тишеген ачармын. Син әзерлән! Бергәләп китеп, мин дә карт бабам белән карт нәнәмне күрим, – ди дә Аюколак батыр, шуннан янә, – нәнәм, син үзең белән бергә юлга бер тарак, бер көзгә, бер кайчы ал, – ди.

– Ә аларны ни эшләтәчәксең? – дип сорый анасы.

– Алар безгә бик кирәк булачак, – дип җавап бирә улы.

Шуннан мәгарәнең тишеге янына бара да жылкәсе белән бер кәррә этеп тишәктәге зур ташны аударып жибәрә дә:

– Әйдә, нәнәм, тиз бул, бабам кайтканчы моннан чыгып качыйк, – дип нәнәсенәң кулыннан тотып, тышка чыгара. Уннарча еллар яктылык күрмәгән нәнәсенәң күзләренә бердән караңгылык төшә, күрми башлый. Улы кулыннан тотып, җитәкләп, тау эченнән чыгып нәнәсе күрсәткән якка китәләр. Бер мәлдән соң нәнәсенәң күзләре дә кояшка ияләшә, күрә башлый. Артына бер караса аюның тузынып-давыллап килеп ятканын күрә дә улына бабасының куа килгәннен әйтә. Шулвакыт улы анасына:

– Нәнәм, ат таракны артыңа, – дип әйтә.

Таракны ату белән артларында кара урман үсеп чыга. Аю шул кара урманда адашып кала. Алар янә китә, китәләр, шактый җирләр гизәләр. Бер мәлдән соң артларына карасалар, аюның урманнан чыгып, янә дә тузынып-давыллап килгәннен күрәләр¹.

– Нәнәм, ат көзгәне, – ди. Көзгәне ату белән артлары дәрә-дирә була. Аю янә күздән юк була.

Алар янә китә, китәләр, шактый җирләр гизәләр. Бер мәлдән соң артларына карасалар, аюның судан чыгып, янә дә тузынып-давыллап килгәннен күрәләр. Шулвакыт улы нәнәсенә:

– Нәнәм, ат кайчыны артыңа, – дип әйтә. Нәнәсе кайчыны ату белән артларында җир ярылып, бер ерынты барлыкка килә.

Теле бер карыш чыгып, тузан-давыл эчендә күзләре каралган аю бу ерынтыны күрми, дөбер-шатыр бу ерынтыга егылып төшә. Әнә шулай итеп, болар аюдан котылалар.

Шуннан янә китәләр. Тагын күп җирләр гизәләр, бер туктап, бер барып, арып-талып, соңында шул ханның чатырына барып җитәләр. Хан,

¹ Әкиятнең бу абзацы юк иде, эчтәлектән чыгып, татар әкиятләренә таянып тәржемәче тарафыннан өстәлде.

шунда ук үзенек кызын таний, бик куана. Шуннан аю колаклы балага карый да:

– Бу тагын ни, кызым, бу кем баласы? Уннарча еллар юк булып тордың, кай жирләрде йөрдең? Өстең-башыңда ни бу? – дип сорый.

Кызы башыннан кичкәннәрне сөйли башлый. Ул сөйли торсын, улы шулвакытта:

– Нәнәй, мин берез балалар белән уйнарга чыгыйм, – ди.

– Бик ару, улым, бар уйна, – ди нәнәсе.

Аюколак батыр чыга да балалар белән уйный башлый. Кулындагы тырнаклары аю тырнагыдай булганга, балаларның кайсы жиреннән тотса, ертып-ертып ала, кайсы жиренә төртсә, тишә.

Бер көн шулай үтә, ике көн шулай үтә. Көннәрнең берендә жәмәгать ханга шикаять белән килә.

– Әй, хөрмәтле падишабыз! Синең оныгың Аюколак батыр безнең балалар белән уйнарга чыга да балаларыбызның тоткан жиреннән парчалай¹, төрткән жирен тишә дә балаларыбызга зыян китерә, – диләр.

Хан нишләсен? Жәмәгать хакын хаклый. Көннәрнең берендә Аюколак батыр үзе дә ханга килә:

– Картбабай!² Син соңгы вакытта миңа кырын карый башладың. Мин сине аңламыймын. Нишләп алай итәсең? Мин болай булса, бу авылдан чыгып китәм, – ди.

– Я, кая китмәкчесең, улым? – ди көенеп хан.

– Син һич кайгырма, картбабай. Мин ачлыктан да, сусызлыктан да үлмәм. Кайда булса да яшәрмен, – ди Аюколак батыр.

– Алай булса, китсәң китәрсәң инде, улым. Үзең дә күрәсең, авылдагы балалар белән уйный алмыйсың. Жәмәгать тә бик зарлана башлады. Болай ялгыз башыңны жибәрергә дә бик көенәм, улым, – ди картбабасы.

Аюколак батыр иртәгесе көнне таң белән иртүк тора да анасы, картанасы, картбабасы белән сабуллашып, бер таякка ашамлык салган торбасын³ асып чыгып китә.

Азмы китә, күпме китә, бермәлдән бер тауның кырыена житә. Алдына караса, ни күрсен? Бер пәһлеван, бер колагын өстенә, бер колагын астына салып, тавышсыз-тынсыз сузылып жирдә ятып тора.

– Әй, пәһлеван! Нишлисең? Син кемсең? – дип сорый Аюколак батыр.

– Нишлим, Аюколак батыр, энә синең килгәнеңне тыңлап ятамын. Минем атым Жиртыңлар. Бу жирдә кем йөрсә дә, мин колагым белән

¹ Парчалау – ерткалау.

² Картбабай – дәү әти.

³ Торба – капчык.

жирне тыңлап, аның кем икәннен йөрешеннән, каләбе¹ нинди икәннен сөйләшкәнненнән аңлайм. Мине үзең аркадашлыкка алырсыңмы?² Бәлки бер кирәгең ярамын, – ди.

– Бик ару, алырмын! – ди Аюколак батыр.

Икәве аркадаш булалар да юлга чыгалар. Китә, китә, китәләр, азмы китәләр, күпме китәләр, бермәлне сабаннар үзләре генә жирне ертып-актарып йөргәннен күрәләр. Аларның артыннан бер пәһлеван актарылган туфракны йотып бара икән. Болар, пәһлеванның янына килеп:

– Сәламаләйкем, Жирйотар, – диләр моңа.

– Аләйкем сәлам, Аюколак батыр! – дип җавап бирә ул да.

– Ә син минем Аюколак батыр икәннемне кайдан беләсең? – дип сорый Аюколак батыр.

– Син дә минем Жирйотар икәннемне кайдан белдең? – дип җавап бирә теге пәһлеван.

Шуннан Аюколак батыр Жирйотарны да аркадашлыкка ала, өчәүләшеп юлга чыгалар.

Янә дә китә, китәләр. Азмы китәләр, күпме китәләр, бермәлдән бер күлнең кырыена җитәләр. Бер карасалар, күлнең суы кими башлый. «Ай-ай! Бу күлнең суы ник кими икән?» дип торганда күлнең бер кырыена сузылып яткан бер пәһлеванның «уффф!» итеп, күлдәге бөтен суны суырып, йотып торганын күрәләр. Аюколак батыр аңа якын барып:

– Сәламаләйкем, Суйотар, – ди.

– Аләйкем сәлам, хуш килдең, Аюколак батыр, – ди.

– Ә, син минем Аюколак батыр икәннемне кайдан белдең? – ди бу пәһлеван.

Аюколак батыр моны да аркадашлыкка ала да дүртәүләшеп юлга чыгалар. Китә, китәләр, янә дә азмы китәләр, күпме китәләр, бермәлдән юлда бер хан баласына очрыйлар. Бу егет атына менеп ау аулап йөри икән.

– Сәламаләйкем, морзам, – диләр болар аңа.

– Аләйкем сәлам! Сөз дүрт тилеканлы³ дүртәүләшеп нишләп йөрисез? – дип сорый ханның улы.

– Без нишләп йөрик, морзам? Мәнә, хезмәт эзләп йөрибез. Синәң дә бит хезмәт эзләп йөргәннен күренә. Ишетәсеңме, безнең белән аркадаш бул да, бергәләп аркадаш булып хезмәт эзлик, – ди Аюколак батыр.

– Безнең хәлебездән килмәгән нәрсә юктыр. Әйт, морзам, синәң дәр-тең⁴ нидер? – дип һәрберсе бер авыздан сорыйлар.

¹ Каләб – күңел.

² Аркадашлыкка алу – иптәшлеккә алу.

³ Тилеканлы – кызу канлы яшь мәгънәсендә.

⁴ Дәрт – биредә борчу мәгънәсендә.

– Мин бер кызга гашыйк булып йөримен, – дип аңлата башлый морза. Фэлэн жирдэ, фэлэнче падишаның бер кызы бар. Мин аны ничэ тапкыр соратсам да, бабасы разый түгел: «Минем кызымны алачак кеше пәһлеван, батыр булсын», – дип кире кайтарды. Шул падишаның теләкләрен жиренэ житкереп, аның кызын миңа алып бирсәгез, мин сезнең белән аркадаш булырмын, – ди морза.

– Булыр, ярар, эшләрбез, – диләр болар беравыздан.

Инде болар бишэве, бишәүләшеп аркадаш булып, падишаның кызын сорарга китэләр. Падишага баралар да мәсьәләне аңлаталар. Падиша аларга:

– Әлбәттә, булыр, – ди, әмма шундый бер шарт куя. – Мин кырык буйвол суйдырырмын, кырык мич икмәк пешертермен. Бу кырык буйвол ите белән кырык мич икмәкне ашап бетерсәгез кызымны сезнең морзага бирермен, – ди.

– Боер, – диләр болар. Шуннан падиша:

– Сезгә бу шартымны жиренэ житкерер өчен ун көн вакыт бирермен. Әгәр жиренэ житкермәсәгез, башыгыз жәллад¹, – ди.

– Боер, падишам! Боер, кабул итәбез, – ди Жирйотар.

Өнә, шулай итеп, кырык буйвол суела, итләре кайнатылып, кырык мич икмәк пешереп, алларына куела. Жирйотар китергән казанни, икмәкне бердән йотып жибәрә. Моны күргән падиша шашып кала да курка башлый. Кызын бирмәс өчен, кара уйга бата. Жиртыңлар жирне тыңлап ята. Падишаның боларны үтерергә теләгәнән аңлый.

Падишаның куйган шартын жиренэ житкергән Аюколак батыр белән аркадашлары аңа бара да:

– Әй, хөрмәтле падишабыз! Куйган шартларыңны үтәдек. Син безгә әманәтеңне – вәгъдә иткән кызыгыңны бир, – диләр.

Падиша, җаһилләнеп, аларны мактаган булып:

– Алайса, минем бер тагын бер шартым бар. Минем кайнар бер бүлмәм бар. Сез анда кереп төн буе рәхәтләнәгез. Иртәгесе көнгә кызымны әзерләп бетерермен дә китәрсез, – ди.

Алдан падишаның нинди уйда булганын аңлаган Жиртыңлар, бу турыда аркадашлары белән сөйләшкән икән. Болар падишаның бу шартына «ык», димичә разый булалар.

Беркөн кич була, караңгы төшә. Падишаның хезмәткәрләре шул кайнар бүлмәгә тыгар өчен ике атна бүлмәнең астына пич ягалар. Боларны бүлмәгә тыгып, өсләреннән биклиләр. Суйотар бүлмәгә керү белән күлдән суырган суны бердән өреп жибәрә дә бүлмә эчен салкынлата, бүлмә эче суынып китә. Болар һәрберсе беравыздан:

¹ Башыгыз жәллад – биредә, башыгыз киселә.

– Падишам! Тиз, безгә юрган бир, бик туңабыз, – дип кычкыра башлылар.

Иртә була. Болар торалар да падишага барып:

– Падишам! Без рәхәтләндек, бүлмәнең эче бераз салкын булса да синең бу кушканыңны жиренә житкердек. Инде син безгә вәгъдә иткән кызыңны бир дә без китик, – диләр.

Падиша, янә дә башка бер кимчелек эзләп, боларга:

– Минем ике данә пәһлеваным бар. Сөз шулар белән көрәшеп, аларны җиңсәгез, мин сөзгә кызымны бирермен, – ди.

Җиртыңлар падишаның фикерен аңлый да:

– Әй, аркадашларым! Падишаның ике пәһлеван дигәнә ике диюдер. Безне алар белән көрәштерергә тели, – ди.

– Сөз аңа борчылмагыз. Мин аларга хакларын¹ бирермен, – ди Аюколак батыр.

Болар падишаның бу боерыгына да разый булалар.

Менә шулай итеп, бер урманның уртасыннан күкрәкләрен киереп, азаматтай ике дию чыга. Аюколак батыр да чыга. Пәһлеван дигән ике диюне берьюлы берәр кулы белән изеп ташлый. Шуннан падишаның каршысына килеп:

– Я, падишам! Башка тагын бер әмерегез булса, әйтегез. Булмаса, безгә әманәтеңне бир дә китик, – ди.

Падиша куркудан, чарасызлыгыннан аларга кызын биреп җибәрә.

Аюколак батыр белән аркадашлары кызын алып, теге падишаның улы морзага тапшыралар. Кырык көн, кырык төн туй иткәннән соң, морза куанычыннан боларның дүртесен дә мәмләкәтнең дүрт ягындагы дүрт вәлиятенә бәй итеп җибәрә, боларны үзенә иң якын аркадашлары итә. Һәрберсе татлы-татлы яшиләр, могадына ирешәләр.

¹ Хакларын – тиешлесен.

ТАТАРЫ В ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ ЛИТВЫ С XIV ПО XXI ВВ.: КРАТКИЙ ОБЗОР КОНФЕРЕНЦИЙ И ИЗДАНИЙ В СВЯЗИ С ГОДОМ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ЛИТОВСКИХ ТАТАР

2021 г. в Литве был объявлен Годом истории и культуры литовских татар, о чем было принято постановление Сейма Литовской Республики:

«— Принимая во внимание, что в 2021 г. исполняется 700 лет с момента заключения союза великого князя литовского Гедиминаса с татарами, и стремясь напомнить об общей борьбе литовцев и татар против крестоносцев;

— Учитывая, что татары оставили значительный след в истории Литвы, участвовали во всех войнах и восстаниях, боролись за свободу и независимость Литвы;

— Подчеркнув, что литовская татарская община внесла значительный вклад в восстановление литовской государственности, истории и культуры, связала свою жизнь с Литвой и является частью ее истории;

— Желая отметить 700-летний юбилей истории и культуры литовских татар, стремится заинтересовать литовскую общественность прошлым своего государства, его историей и культурой, постановляет: Объявить 2021 г. Годом истории и культуры литовских татар».

Отдельным указом Правительства Литвы был утверждён план научных, культурных и научно-популярных мероприятий, цель которых – представить особенности культурной, религиозной и традиционной жизни литовских татар и их соотечественников в Беларуси и Польше. Объявление года одной из проживающих в Литве исторических народностей стало традиционным: 2020 г. был объявлен Годом истории и культуры литовских евреев, а 2022 г. – Годом литовских караимов. Такое обращение к истории и культуре одной из интегральных общин Литвы позволяет обратиться к историческому прошлому конкретного народа, его вкладу в общую историю и культуру страны проживания, а также обсудить сегодняшнее положение и перспективы развития в новых условиях.

Одним из утвержденных Правительством Литвы мероприятий является международная научная конференция *«Татары в истории и культуре Литвы с XIV по XXI вв.: перспективы новых исследований»*, которая прошла 9–11 сентября 2021 г. в Вильнюсском университете. Объявленная конференция позволила ученым из разных стран поделиться своими от-

Галина Мишкинене. ТАТАРЫ В ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ ЛИТВЫ С XIV ПО XXI вв.: КРАТКИЙ ОБЗОР КОНФЕРЕНЦИЙ И ИЗДАНИЙ В СВЯЗИ С ГОДОМ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ЛИТОВСКИХ ТАТАР

крытиями об исторической тюркской диаспоре, рассеянной среди христианских народов Восточной Европы.

Выходцы из Золотой Орды и Крымского ханства – литовские татары уже более 620 лет проживают на территории трех государств – Беларуси, Литвы и Польши, на исторических землях Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ). В историографии сложилась традиция относить время поселения татар в ВКЛ к концу XIV в. и связывать с именем Великого князя Литовского Витовта (1392–1430). Однако контакты ВКЛ с Золотой Ордой известны со времени правления князя Ольгерда (1303–1377) [Łowmiański: 1983]. Согласно исследованиям украинских историков, еще до заключения соглашения между ханом Тохтамышем и Великим князем Литовским Витовтом, был подписан договор между Ольгердом и Мамаем в 1361 г. [Копораскі: 2010. С. 25]. После смерти хана Джанибека (1357 г.) в Золотой Орде развернулась острая политическая борьба за власть, которой воспользовались литовские князья в интересах своей внешней политики, привлекая татар в борьбе с Москвой. В 1387 г. Тохтамыш, стремясь к власти в Золотой Орде, выступил против Тамерлана и был разбит в битве на долине Кундурчи (1391 г.). После поражения в очередной битве (1395 г.) Тохтамыш был вынужден скрываться в Крыму, а затем прибыл в ВКЛ к князю Витовту, с которым был заключен (обновлен) договор, предполагавший помощь Тохтамышу в борьбе за престол взамен за отказ от претензий на русские земли [Sobczak: 1984. С. 20]. К июлю 1397 г. в ВКЛ уже было немало татар-переселенцев, что подтверждается посольской инструкцией от 8 июля 1397 г. [Ibid. С. 20].

После восстановления независимости в Литве в 1991 г. стали регистрироваться татарские организации, возобновил свою работу Муфтият, открылись мечети, а при них и воскресные школы. Возросшая культурная и религиозная активность татарских общин привели не только к возрождению старых традиций и обычаев, но и к новым исследованиям в области исторического и культурного наследия литовских татар. В консолидации общин и возрождения интереса к своему прошлому активную роль стали играть международные конференции, организованные Вильнюсским университетом при активном участии Татарской общины Вильнюсского округа (председатель общины Г. Мишкинене). Начиная с 1997 г., когда на государственном уровне было торжественно отмечено 600-летие со дня поселения татар и караимов в Литве, было организовано 7 международных научных конференций и 1 международный семинар для пост-докторантов из Тубинского университета.

Среди проведенных в Литве международных конференций и семинаров, посвященных истории, религии и культуре литовских татар следует отметить:

«Татары и караимы в Литве: прошлое и настоящее» (26–27 июня 1997 г.);

«К юбилею 610-летия поселения татар и караимов в Великом княжестве Литовском» (13–15 сентября 2007 г.);

«История и культура тюрок в Литве», посвященная 615-летней годовщине поселения татар и караимов в Великом княжестве Литовском (29–31 мая 2013 г.);

«Рукописи литовских татар – национальное достояние», посвященная 100-летию со дня открытия китаба Иваном Луцкевичем (19–20 мая 2015 г.);

«Татары-мусульмане Великого княжества Литовского: прошлое, настоящее, будущее». К 620-летию истории, религии и культуры татар в Беларуси, Литве и Польше (27–28 июня 2017 г.);

«Сопряжение истории и культуры». К 50-летию монографии А.К. Антоновича «Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система» (1–2 июня 2018 г.);

«Развитие турецко-литовских отношений» (26–30 мая 2019 г.).

«Культурное наследие тюркских народов Литвы: восточные документы в фондах Вильнюсского университета» (19–22 мая 2016 г.).

Доклады, сделанные на конференциях в 2007, 2013, 2017 и 2019 гг. легли в основу сборников статей [2008, 2014, 2020, 2021]¹.

Необходимо подчеркнуть, что на каждой конференции одна из секций обязательно посвящается наиболее разработанной в настоящий момент области исследований татарской культуры – рукописному наследию, его связям с тюркскими и славянскими языками, исламскими и христианскими текстами, иначе говоря – *китабистике*², которая активно развивается, в частности, в Вильнюсском университете. Характерной особенностью рукописных памятников литовских татар является то, что тексты на (старо) белорусском и (старо)польском языках записывались арабской графикой.

Новые исследования татарских рукописей связаны с анализом текстов, написанных на старом османском языке, с описанием вновь обна-

¹ *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicijoje: totoriai ir karaimai.* (Sud. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė), Specialusis «Lietuvos istorijos studijos» leidinys, t. VI. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008; *Turkų istorija ir kultūra Lietuvoje.* (Sud. T. Bairašauskaitė, G. Miškinienė), Specialusis «Lietuvos istorijos studijos» leidinys, t. XI, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014; *Tatarzy i Słowiańszczyzna.* (Ed. J. Kulwicka-Kamińska, Cz-Łapicz, G. Miškinienė), Litteraria 1(33), 2020; Lietuvos ir Turkijos istorinės, kultūrinės ir literatūrinės sąsajos. Totorių ir karaimų įnašas. (Sud. G. Miškinienė) (spaudoje).

² Термин китабистика происходит от слова китаб (араб. книга) – одной из важнейшей жанровой разновидности рукописного творчества литовских татар. Основные этапы развития китабистики и ее основных направлений рассмотрены в статьях Г. Мишкинене и И. Кульвицкой-Каминской [Мишкинене: 2018. С. 19–38; Kulwicka-Kamińska: 2018. С. 61–80].

Галина Мишкинене. ТАТАРЫ В ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ ЛИТВЫ С XIV ПО XXI вв.: КРАТКИЙ ОБЗОР КОНФЕРЕНЦИЙ И ИЗДАНИЙ В СВЯЗИ С ГОДОМ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ЛИТОВСКИХ ТАТАР

ружених рукописей, хранящихся как в государственных хранилищах, так и в частных собраниях, с углубленным изучением текста одного из старейших тефсиров (1723 г.). Опубликованные каталоги [1997, 2000, 2003, 2005, 2011, 2015, 2020]¹ арабографичных рукописей литовских татар позволили перейти к систематическим текстологическим исследованиям столь важного культурного наследия не только для изучения истории и этнографии литовских татар, но и для изучения взаимодействия с соседними народами, в первую очередь, белорусами, поляками, литовцами, в той среде, в которой литовские татары сосуществовали на протяжении многих столетий. Изучение китабов приносит новое знание о формах языкового взаимодействия с диалектами польского и белорусского языков.

В работе международной конференции «*Татары в истории и культуре Литвы с XIV по XXI вв.: перспективы новых исследований*» (9–11 сентября 2021 г.) приняли участие ученые из Литвы, Беларуси, Болгарии, Польши, Украины, Татарстана, Турции и Испании. На секциях были представлены широкий спектр новейших исследований в области истории, культуры и религии литовских татар.

Литература

1. Мишкинене Г., 2018: Исследования в области китабистики: с момента зарождения вплоть до 1968 г., *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*. T. 1. Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki. Biblioteka Azji i Pacyfiku. 61–80.
2. Konopacki A., 2010: *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
3. Kulwicka-Kamińska J., 2018: Tendencje rozwojowe kitabistyki. *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*. T. 1. Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki. Biblioteka Azji i Pacyfiku. 19–38.

¹ *Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татараў: каталог выставы*. Уклад: Л. Доўнар [і інш.], Мінск, 1997; *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: каталог*. Укладальнікі: І. Ганчарова, А. Цітавец, М. Тарэлка, Мінск, 2003; A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa, 2000; Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская, *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*, Вильнюс, 2005; *Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны. Каталог*. Складальнікі: М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец, Мінск, 2011; *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*. Складальнік: М. У. Тарэлка, Мінск, 2015; *Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі*. Складальнік: М. У. Тарэлка, Мінск, 2020.

4. Łowmiański H., 1983: Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
5. Sobczak J., 1984: Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe.
6. Tiurkų istorija..., 2014: Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje. (Sud. T. Bairašauskaitė, G. Miškinienė), Specialusis «Lietuvos istorijos studijos» leidinys, T. XI, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

КШАТРИЙ В НАУКЕ: Д.М. ИСХАКОВУ – 70 ЛЕТ

В декабре 2021 г. исполняется 70 лет известному историку и этнографу, доктору исторических наук, редактору журнала «Туган жир. Родной край» Дамиру Мавляевевичу Исхакову. В свое время сатирик Михаил Жванецкий в преддверии своего аналогичного юбилея иронично назвал этот возраст «вершиной склона лет». В отношении уважаемого Дамира Мавляевевича сложно применить вторую часть выражения, остановимся на том, что это, действительно, значимая вершина, пик научной деятельности, на котором он, надеемся, еще будет находиться долго.

Имя Д.М. Исхакова широко известно в ученом мире как одного из ведущих тюркологов страны. Он родился и вырос в пос. Шемордан Сабинского района ТАССР, расположенном в 100 км от Казани. Поселок был русско-татарским по составу населения, поэтому Д. Исхаков с детства находился в интернациональной среде: друзья детства у него были как татары, так и русские. Предки со стороны матери – Розы Габдрахмановны (урожденной Камаловой) были имамами из с. Мишабаш и Явлаштау Сабинского района, а со стороны отца, Мавляви Исхаковича Исхакова – состоятельными крестьянами из с. Тарлау Кукморского района. Несмотря на советское время, в семье сохранялись прочные и давние традиции приверженности к своим этническим корням. Видимо поэтому Д. Исхаков окончил именно татарскую школу, хотя Шеморданская средняя школа в 1960-е гг. состояла из самостоятельных татарской и русской частей.

С детских лет увлеченный историей, Д. Исхаков решил учиться на историко-филологическом факультете Казанского университета им. В.И. Ульянова-Ленина. Годы учебы в университете (с 1969 по 1974), в котором работали блестящие преподаватели, определили научное будущее Д. Исхакова, увлекшегося в студенческие годы археологией и этнографией. После первого курса во время обязательной для историков археологической практики студент познакомился с известным археологом профессором А.Х. Халиковым и стал посещать археологический кружок. А.Х. Халиков стал его первым научным руководителем по подготовке курсовых работ. Талант молодого исследователя был сразу замечен профессором, который стал руководителем его дипломной работы, посвя-

щенной истории поселений нукратских татар. В годы учебы Д. Исаков принимал участие в археологических экспедициях в Болгары, Биляры, копал Тетюшский и Токталачукский могильники, а также поработал в ряде этнографических экспедиций. Так, в 1971 г. он ездил в составе отряда этнографов из ИЯЛИ КФ АН СССР в Кукморский и Мамадышский районы ТАССР, в 1972–1973 гг. – в Слободской район Кировской области, Удмуртскую АССР, а также в Пестречинский и Рыбно-Слободские районы ТАССР.

После окончания учебы в университете Д.М. Исаков был направлен в с. Старая Икшурма Сабинского района, где в течение трех лет работал сельским учителем.

В 1977 г. Д. Исаков поступает в аспирантуру Института этнографии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Руководителем кандидатской диссертации «Расселение и численность татар в Среднем Поволжье и Приуралье в XVIII–XIX вв.», которую он защитил в 1981 г., стал доктор географических наук С.И. Брук, являвшийся заместителем директора этого известного научного учреждения.

С 1981 г. Д.М. Исаков работает в сфере академической науки (вначале в ИЯЛИ, в т.ч. в 1987–1993 гг. – зав. отделом этнологии/этнографии), затем – в Институте истории АН РТ (старшим, ведущим, главным научным сотрудником, руководителем Центра этнологического мониторинга).

В 2000 г. Д.М. Исаков по совокупности изданных работ защитил докторскую диссертацию по специальности «этнология, этнография и антропология» на тему «Этническое развитие волго-уральских татар в XV – нач. XX вв.».

Сложно найти направление в татароведении, где не оставил бы свой весомый след наш юбиляр. Он является автором 32 научных монографий, книг и брошюр (включая и изданные в соавторстве), большого числа разделов коллективных трудов, свыше 300 статей, опубликованных в научных сборниках (в том числе в Финляндии, Венгрии, Германии, Франции, Турции, Монголии и США), более 250 статей, изданных в периодических изданиях. Материалы и теоретические положения, содержащиеся в трудах Д.М. Исакова, были использованы при подготовке энциклопедий (Народы России. М., 1994; Народы и религии мира. М., 2000; Татарская энциклопедия Т. I–V.), сводных работ по татарам (Татары. М.: Наука, 2001; Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность. Казань, 2006; История татар с древнейших времен. Т. II, III, IV, V, VI, Казань, 2006, 2009, 2013, 2014; Атлас Tatarica. К.-М.-СПб., 2005; Tatar History and Civilization. Istanbul, 2010; Татары: появление и развитие. От Азии до Европы. Тегеран, 2012 (на перс. яз.); История и

культура татар Западной Сибири. Монография/Казань: И-тут истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015; История татар Западного Приуралья». Т. I. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016; История и культура татар-кряшен (XVI–XX вв.): Колл. монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017; Татары. 2-е изд., доп. и переработанное. М.: «Наука», 2017 и др.).

В 2008–2009 гг. Дамир Мавляевеич принимал участие в качестве редактора и одного из авторов в подготовке учебника по «Истории татарского народа (с древнейших времен до конца XVII в.)», а также был редактором ряда научных сборников, в т.ч., сборника научных работ «Искер–столица Сибирского ханства» (2010), краеведческого пособия «История и культура сибирских татар с древнейших времен» (2014) и др.

Определяя в целом значение научных достижений ученого, можно констатировать, что Д.М. Исхаков внес существенный вклад в разработку новых методологических принципов исследования этнополитической истории татар. Им было создано научное направление по изучению исторической демографии татар, определены основные особенности становления золотоордынского тюрко-татарского этноса и позднезолотоордынских татарских этнических общностей, выделены основные этапы становления татарской нации, проведено описание современного татарского национального движения, а также сделан анализ отдельных аспектов политического развития Республики Татарстан и татарской нации на рубеже XX–XXI вв.

Одной из основных тем, разрабатывавшихся Д.М. Исхаковым в последние годы, является клановая структура татар, тесно связанная с проблемой формирования золотоордынского этноса. В концептуальных работах последних лет (§ 4. Образование Золотой Орды и формирование средневекового татарского этноса//История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ; изд-во «Артефакт». 2015; Термин «татары-монголы/монголо-татары»: понятие политическое или этническое? Опыт источникового и концептуального анализа//Золотоордынское обозрение/Golden Horde Review. 2016. Т. 4, № 2), ученым предложены новые подходы к данному вопросу, а также к понятию «монголо-татары», объяснена татарская составляющая выражения. Показано, что в нем было собственно монгольское и отдельно тюркское составные. Д.М. Исхаков считает, что тюрки играли важную роль в создании империи Чингис-хана. Углубившись в раннюю историю тюрков, Д.М. Исхаков определяет важную роль татар в Кимакском каганате. По его мнению, когда Джучи захватил Алтай, затем бассейн Иртыша, где обитали кимаки (от них восточные кыпчаки),

существенную роль в государстве стал играть алтайско-восточно-кыпчакский компонент.

Другим значимым направлением исследований Д.М.Исхакова последнего времени является изучение татарского фольклора. Поиск исторических реалий в эпическом творчестве народа привел его к анализу содержания дастанов «Идегей», «Туляк и Сусылу», «Чура батыр», «Ак Кобек» и др.

Следует отметить, что эта тема, через которую исследователь ведет поиск содержания понятия «татары», а также социально-политического устройства Золотой Орды, во многом связана с предыдущей. Именно изучение дастанов помогло определить, что были два крыла кланов: западные – куманские, восточные – кимако-кыпчакские. Так, в сюжетах дастана «Туляк и Сусылу», кроме золотоордынского, возникает и домонгольский элемент – половцы. В дальнейшем исследование сюжетов, связанных с Бачман султаном, привело к написанию монографии «История рода Яушевых в Средневековый период и кимакская проблема» (Воронеж-Казань: ООО «Фаворит», 2018).

Еще одной интересной находкой исследователя стало доказательство того, что династия Османов происходят от кыпчаков. Этому вопросу посвящен ряд его статей о племени «кай» (История племени Кай и вопрос о происхождении династии Османов // Туган жир. Родной край. 2020. № 1, 2, 3/4).

Д.М.Исхаковым также был поднят по-новому и вопрос о правящей элите кыпчаков. Он, в отличие от П. Голдена, считает, что это были восточные тюрки, даже частично, отнюдь не элита монгольского происхождения.

Таковы, кажется, основные формальные вехи пути ученого. Но за этими скупыми фактами научной биографии стоит огромный труд неординарного исследователя, который во многих направлениях истории татарского народа стал первопроходцем и проложил дорогу для будущих изысканий многих исследователей, открыл новые горизонты для дальнейшего развития татарской истории и в целом тюркологии, будь то изучение джадидизма, роли сеййидов в истории развития ислама в тюрко-татарских государствах, подходы к периодизации истории татарского этноса и т.д.

Однако, не менее, чем ученый, Дамир Исхаков известен как идеолог татарского национального движения. Сам Дамир Мавлявеевич считает, что, занимаясь изучением этнографии своего народа, трудно не стать «националистом». Думается, что высшее предназначение ученого-историка – служить родному народу, формировать и укреплять его национальное самосознание. Именно служением своему народу была определена

деятельность Д.М. Исхакова многие годы как теоретика татарского национализма в лучшем смысле этого понятия.

В конце 1980-х гг. начинается общественная и политическая деятельность Д.М. Исхакова, связанная с национальным движением. Он был одним из инициаторов создания в 1989 г., организатором и руководителем Татарского общественного центра (ТОЦ), затем Всемирного Конгресса татар (ВКТ). В настоящее время Дамир Мавлявеевич является членом Милли Шура Всемирного Конгресса татар, руководителем его Комиссии по информации и анализу. В рамках ВКТ он длительное время занимался разработкой проблем современного функционирования татарской нации, опубликовав массу статей публицистического характера по этой непростой теме.

Дамир Мавлявеевич принимал самое активное участие в разработке ряда концептуальных и программных документов для правительства РТ, среди которых «Концепция государственной национальной политики РТ» (2007 г.), «Государственная программа развития профессионального образования в РТ на 2008–2012 гг.», «Стратегия развития образования в РТ на 2011–2020-е гг.», «Концепция этнокультурного образования с привлечением потенциала головного высшего учебного заведения ПФО-К(П)ФУ» (2010 г.), концептуальная часть «Программы сохранения идентичности татарского народа» (2012); Научная экспертиза межэтнических и межконфессиональных отношений в Приволжском федеральном округе (Экспертный доклад. Москва–Ижевск–Оренбург) (2013); предложения от Республики Татарстан на концепцию нового учебно-методического комплекса по Отечественной истории (2013) и др. Д.М. Исхаков многократно выступал экспертом Госсовета РТ по проблемам, связанным с этнонациональной сферой.

Вместе с единомышленниками он организовал интеллектуальный клуб «Татар шакмагы/Татарский квадрат». Важное место в деятельности Д.М. Исхакова в течение последних лет занимает татарское краеведческое движение и работа в качестве главного редактора журнала «Туган жир. Родной край».

Сам Дамир Мавлявеевич часто называет себя воином. Поэтому завершить хочется словами Кастанеды, как нельзя более подходящими Д.М. Исхакову: «Дух воина не привязан ни к потаканию, ни к жалобам, как не привязан он ни к победам, ни к поражениям. Единственная привязанность воина – битва, и каждая битва, которую он ведет, – его последняя битва на этой земле. Поэтому исход ее для него практически не имеет значения. В этой последней битве воин позволяет своему духу течь свободно и ясно. И когда он ведет эту битву, он знает, что воля его безупречна».

Путь воина—один из самых достойных мужчины. Хочется пожелать Дамиру Мавлявеевичу, выбравшему именно этот путь, чтобы он был долгим и светлым, а впереди было еще много битв и побед.

Зайтуна Тычинских, кандидат исторических наук

* * *

ВЫСОКОЕ СЛОВО О ЮБИЛЯРЕ

В сакральной традиции 70 лет имеет особое значение. 72 года по этой традиции это одна космическая секунда. Мгновение. В нашей же реальности срок целой жизни. Интересно, правда? Для мироздания мгновение, для нас—вечность, заключенная в человеческую жизнь. Каждый человек как личность, является Вселенной. В древнегреческом было два слова, означающих жизнь—«биос» и «зоо». Откуда ведут свои корни понятия «биография» и «зоология». И вот каждый сам определяет: его жизнь—это зоология, простое физиологическое существование, или—биография, наполненная содержанием, живым повествованием истории.

Здесь я хотел бы отметить некоторые биографические вехи моего старшего друга, известного татарского интеллектуала и историка Дамира Исхакова, который празднует свой 70-летний юбилей. Его жизнь образует тот самый «биос», биографию, которую стоит и нужно изучать. Люди, живущие в режиме «биос», делают историю, вносят осмысленность в текущую действительность. Этот факт и выделяет их из обывательской массы. Миг жизни они умело превращают в вечность.

Дамир Мавлявеевич уникальная, нетривиальная личность. Формально он принадлежит к сообществу академических ученых. Написал массу книг, был и является одним из идеологов татарского национального движения. Но в моем субъективном восприятии он шире этих рамок. Как сказал Достоевский, «широк человек, я бы сузил». Кстати, пишу эти строки после нашего совместного посещения Санкт-Петербурга, куда мы совершили деловую поездку и встречались с местной татарской интеллектуальной общественностью. И в ходе нашей прогулки по исторической части города наткнулись на два здания, где жил и творил Федор Михайлович. Так вот, Дамир Мавлявеевич, в отличие от прославленного писателя, напротив, при активном общении способен расширить человека, обогатить его кругозор. Это особенно ощущаешь при таком совместном историческом экскурсе, во время погружения в глубины логоса, смыслового поля.

За три последних года мы с ним объездили пару десятков регионов нашей страны—от Алтая до западной окраины РФ, вышеупомянутого Санкт-Петербурга. Миссия, с которой мы исколесили десятки тысяч

верст, – создать / поддержать / взрастить думающий татарский класс, интеллектуальную элиту нашей нации. Эти очаги, как мы думаем, должны стать точками нового татарского Ренессанса. Ровно по этой причине мы выступили инициаторами создания интеллектуального клуба «Татарский квадрат / Татар шакмагы», филиалы которого учреждены в нескольких регионах компактного проживания наших соплеменников. Перед Великой французской революцией конца XVIII в. насчитывалось несколько сотен таких интеллектуальных клубов. Назывались они масонскими. В них кипела бурная жизнь, они смогли предложить зарождающемуся постфеодалному французскому обществу новую стратегию развития. Без преувеличения, их стараниями был рожден новый цивилизационный концепт. Да и само слово «цивилизация» пришло к нам именно в ту эпоху. Обновленная Франция предложила тогда миру новый концепт, выразившийся в известной триаде: «свобода, равенство, братство». Современность с ее гражданскими правами и общечеловеческими ценностями была оформлена теми самыми завсегдатаями масонских интеллектуальных клубов.

Наша задача не менее амбициозная – создать политическую татарскую нацию, вывести ее на магистральный исторический путь, вновь сделать татар ведущей силой Евразии, как это было несколько столетий назад. Но до того данный проект надо сформулировать, обосновать. Ведь сначала идет слово, а за ним дело (действие). Сочетание интеллекта и воли на выходе дают мощный эффект. Как говорил наш общий с Дамиром Исхаковым друг и наставник, Гейдар Джемаль: пассионарии ума и тела. Это редкий симбиоз. Исхаков, бесспорно, принадлежит к их числу. Он большой ученый и мыслитель, но что не менее важно, организатор и деятельный человек, не затерявшийся в тени груды написанных книг. По этой причине в начале статьи я и написал, что он выше простой маркировки «академический ученый».

Дамир Мавлявеевич интегрирует в себе несколько ипостасей. Он ученый, общественный деятель и политик. На последних выборах в Государственную Думу он вошел в федеральный список Российской партии свободы и справедливости, лидером которой является большой друг татарского народа Максим Шевченко. Мы вместе участвовали в избирательной кампании. Дамир Мавлявеевич в качестве кандидата в депутаты, я в статусе политического инженера. Как говорил мудрый змей Каа из произведения Киплинга «Книга джунглей», «это была славная охота». Конечно же всем запомнился диспут Д. Исхакова с лидером ЛДПР Жириновским в эфире федерального канала, когда Дамир Мавлявеевич просто уничтожил старожилу российской политической сцены. Куда бы мы не приезжали, татары неизменно благодарили его за то выступление. Слово порой способно ломать порядок вещей и выразить невыразимое.

О юбиларе можно говорить и писать много. Но все равно останется ощущение недосказанности, неполноты. Слишком широк Д. Исхаков, чтобы объять его в какие-то рамки и конструкции. Поэтому я выразил свое ощущение о нем в стихотворной форме еще в 2019 г. Поэтическое слово апеллирует другими категориями и то, что нельзя сказать обыденным образом, формулируется стихотворной мелодикой.

Д. Исхакову в знак дружбы и торжества мысли

Между мифом и явью
Носит буря ошметки снов.
Между светом и тенью
Триумф воплощённых слов.
Ломают в тишине порядок мира,
Пальцем в небо тычет взгляд.
Где бы найти такого эликсира,
Чтобы пройти магический обряд.
Между будущим и настоящим
Ты стоишь скрестив чела.
Гордый прищур во след сопящим –
Мысль опять воскрешена.
Тело не сломит духа,
Всадник ищет своего скакуна.
Наша жизнь вечная проруха,
В неистовство заключена.

Руслан Айсин, политолог

* * *

ЗА ВАШУ И НАШУ СВОБОДУ!

Сегодня, чествуя Дамира Исхакова, мы прежде всего обращаемся к нему с благодарностью за то, что Дамир-абый не устаёт напоминать нам о многозначной сложности и одновременно предельной ясности окружающей нас российской реальности.

Сложность – в том, что для наших народов не существует проторенных путей пройденного европейскими народами этно-политического национализма. Ясность – в том, что иного выбора, кроме решительной борьбы за национальные права и историческую субъектность, как общего будущего, у наших народов, тоже не существует.

В творческой и политической биографии Дамира Исхакова мы ясно видим прообраз этого будущего—союз равноправных и самобытных народов, строящих справедливое общество свободных людей.

Отстаивание Дамиром Исхаковым политической и культурной актуальности национальных языков народов России, адекватной интерпретации общей и национальной истории каждого из наших народов, политического статуса столь разнообразных регионов нашего единого государства—это борьба за человеческое достоинство, за деколонизацию наших народов, за здравый смысл. Это защита нашего общего великого прошлого, укрепление общих позиций в мутные времена настоящего, прозрение и прояснение контуров нашего общего будущего.

Дамир Исхаков всю свою жизнь бесстрашно противостоит духовному невежеству, политическому шовинизму и псевдонаучной конъюнктурщине.

Мы благодарны Дамиру Мавлявеевичу за то, что он не устаёт поднимать нас в дорогу и в самые тяжелые минуты уныния не перестаёт вселять в нас веру в победу, которая будет за нами—свободными народами будущей единой и многообразной, нерушимой, как «слово пацана» и крепкой, как братские узы, Российской Федерации.

Спасибо, Дамир-абый!

Максим Шевченко

* * *

ТЫНГЫ БЕЛМӘС ШӘХЕС

Тормышыбызның кайсы гына өлкәсен алып карасак та, ул эшен беләп, яратып һәм намуслы рәвештә башкарган кешеләргә—профессионалларга таянып алга бара. Дамир абый Исхаковны мин нәкъ шундый кеше буларак беләм.

Татар халкы, гомумән Россия, төрки халыклар тарихы, халык хәтерендә исемнәре сакланган мәшһүр кешеләр, татар төбәкләре буенча нинди генә мәгълүмат кирәк булса да, бер шикләнмичә Дамир абыйга мөрәжәгать итәргә мөмкин. Ул, мәсьәләне аңлатып кына калмый, нинди хезмәтләргә мөрәжәгать итәсен дә, бу тема белән кемнәр шөгыльләнүен дә әйтеп бирә. Мин Дамир Мәүләвиевичка үз сорауларым белән генә түгел, стажировкага килгән төрек, казакъ аспирантлары белән дә барганым булды.

Дамир абый белән аралашу, икебез дә себер татарларының рухи мирасына, мәдәниятенә гашыйк кешеләр буларак, Себер юлында, 2005 елда Тубыл шәһәрәндә узган конференциядә, башланган иде. Хәзер дә беренче сүзәбез себер татарлары, чит регионнарда яшәүче милләтләшләрәбез

турында, яңалыкларыбыз белән, яңа табышларыбыз белән уртаклашып яшибез.

Дамир Мәүләвиевичның соңгы елларда гына 5 китабы, йөзләгән фәнни мәкаләләре дөнья күрде. Аларны бер уртак тема берләштерә—бу татар халкының тарихи үткәне һәм бүгенгесе. Шул арада ул күп санлы конференцияләрдә чыгыш ясарга, «түгәрәк өстәл»ләрдә фикер алышуда катнашырга, каядыр барып милләттәшләр белән очрашулар оештырырга, телевидение һәм YouTube блогерлары тапшыруларында катнашырга да өлгәрә.

Киң эрудицияле галим, тирән белемле тарихчы, үз кыйбласына беркайчан да хыянәт итмәгән шәхес, шул ук вакытта гади булып кала белгән Дамир Мәүләви улы Исаков үз янына галимнәрне генә түгел, төрле өлкәләрдә эшләүчеләрне жәлеп итә. Сорауларына җавап эзләп, Казан яки Татарстан халкы гына түгел, әллә кайлардан киләләр аның янына.

Хәзерге вакытта үзе оештырып жибергән «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире булып эшләгән Дамир абый кабинетында беркайчан да кеше өзелми. Галимне кешеләргә карата намуслы һәм сизгер мөнәсәбәте, игелекле мөгалләмәсе өчен дә бик хөрмәт ителәр. Журналының үз кыйбласын булдырып, галимнәрне, төбәк тарихын өйрәнүчеләрне, тарих белән кызыксынучы журналистларны туплап, ул консультацияләр, дәрәҗә юнәлеш биреп бара. Бай эчтәлекле, төрле фикерләр аңгыраш алган, халкыбыз тарихының тузан каплаган мизгелләрен дә, онытылып калган шәхесләрен дә, төрле кыйтгаларда гомер итүче милләттәшләрәбез көнүзгәсә жәмәгатьчелеккә җиткереп баручы басма бу.

70 яшьлек юбилеегыз белән котлыйм, Дамир абый! Сөзгә сәламәтлек, Зәйтүнә апа белән тигез озын гомер теләм. Әлбәттә, иҗат уңышлары һәм иҗат шатлыгы да теләп, яңа монографияләрегезне көтеп калабыз.

Илсәяр Закирова, филология фәннәре докторы

* * *

ШӘКЕРТЛӘР КӨТЛӘУЛАРЫ

Дамир Мәүләвиевич минем тормышымда зур роль уйнаган шәхесләрнең берсе булды. Ул мине фән дөньясына дәрәҗә күзлектән карарга өйрәтте, тормышка карашымны формалаштыруда мөһим юнәлешләрен күрсәтте.

Хөрмәтле Остазыма барысы өчен дә зур рәхмәтемне белдерәм, алдагы гомерендә яшьләргә калдырасы мирасын туплап бетерергә көч теләм. Зур һәм мәгънәле проектларыгызның нәтижәсен күрергә язсын!

Ләйсән Хәлилова, гыйльми дәрәҗә дәгъва итүче

* * *

ГАЛИМ ДӘ, КӨРӘШЧЕ ДӘ

Декабрь аенда минем укытучым, фәнни житәкчем, тарих фәннәре докторы Дамир Мәүләви улы Исхаковка 70 яшь тула. Әлбәттә, моңа ышанып та булмый, еллар үтсә дә, аның күзендә шул ук нур һәм татар хади-менә хас булган күз карашы.

Дамир Мәүләви улы Исхаков бөтен татар дөньясына танылган зур галим дә, күпкырлы шәхес тә, милләтпәрвәр дә, Рәсәйнең төрле төбәкләрендә яшәүче татарларның проблемаларын күтәреп чыгып, аларны чишәргә ярдәм итүче дә, ә укучылары өчен – алдынгы, алыштыргысыз, зур тәҗрибәле Укытучы да.

Мин 2002–2010 елларда Дамир абый житәкчелегендә ТФАнең Тарих институтында аспирантура үттем, кандидатлык диссертациямне якладым. Шул вакыттан алып гел Дамир абый белән фикерләшеп, аралашып яшим. Минем өчен ул укытучы гына түгел, дусларча акыллы киңәш бирүче дә, юатучы да, юнәлеш күрсәтүче дә. Дамир абый турында бик күп мактау сүзләре әйтеп була. Әмма мин аның бик күпләргә хас булмаган сәләтләренә, аңа гына хас булган үзенчәлекләренә тукталасым килә.

Әгәр дә бер сүз белән анын турында әйтсәң, ул сүз һичшиксез «көрәшче» булып иде. Анда безнең татар каһарманнары рухы яши сыман. Ул бөтен көчен безнең милләт язмышын кайгыртуга һәм, иң мөһиме, татарларның милли үзаңын үстерүгә көч куя. Аның сүзе үткен, аңлаешлы, ул кешеләрнең күңеленә үтеп керә ала. Бу инде аңа гына хас булган кешелеклелек һәм юмартлылык сыйфатлары белән дә бәйледер.

Дамир абыйның тагын бер әһәмиятле сыйфаты турында әйтсә килә: ул – оптимист кеше, бервакытта да төшенкелеккә бирелми, үз эшен әкрәнгә булса да дәвам итә белә.

Хөрмәтле Дамир Мәүләви улы, сезне бу олы юбилеегыз белән ихлас күңелдән котлыйм! Йөзегездә нур сүрелмәсен, күңелегез тыныч, кәефләрегез күтәренке булсын, якыннарыгызның жылысын тоеп, озын гомер итегез! Яныгызда гел саф күңелле фикердәшләр булсын! Мин сезгә бик рәхмәтлемен!

*Гөлүсә Зиннәтуллина, тарих фәннәре кандидаты,
Төмән шәһәре*

БИБЛИОГРАФИЯ ЮБИЛЯРА ЗА ПОСЛЕДНИЕ 10 ЛЕТ**I. МОНОГРАФИИ, КНИГИ, БРОШЮРЫ****2011 г.**

1. Татары Пензенского края /Г.А. Белорыбкин, И.Л. Измайлов, Д.М. Исаков. Пенза, 2011. – 300 с.

2013 г.

2. Между Булгаром и Казанью: этнополитические процессы в Булгарском/Казанском вилайете в 60–70-х гг. XIV–40-х гг. XV вв. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. – 68 с.

2014 г.

3. Историческая демография татар. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2014. – 440 с.

2016 г.

4. Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. I. Среднетюркская эпоха (X–начало XV вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 324 с.

2018 г.

5. История рода Яушевых в Средневековый период и кимакская проблема. Воронеж-Казань: ООО «Фаворит», 2018. – 116 с.

II. РАЗДЕЛЫ В КОЛЛЕКТИВНЫХ ТРУДАХ**2012 г.**

1–3. Разделы: Складывание татарской нации. (С. 47–72); Об исторических этапах формирования татарской нации. (С. 257–275). Татарское национальное движение 1980–1990-х гг. (С. 169–203)/Д. Исаков, Л. Сагитова и др.//Татары: появление и развитие. От Азии до Европы. Пер. докт. Бахрама Новази. Тегеран, 2012 (на перс. яз.).

2013 г.

4–5. Раздел I. Социально-демографическое развитие татар. Гл. I. Татары в Поволжье и Приуралье. § 1. Динамика численности и расселение татар в Поволжье и Приуралье. (С. 48–54); § 2. Социальная структура татар в Волго-Уральском регионе в конце XIX в. (С. 55–58)//История татар с древнейших времен. Т. VI. Формирование татарской нации XIX–начало XX в. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013.

2014 г.

6–11. Раздел I. Формирование позднесолотоордынских государств. Гл. 1. Борьба за передел золото-ордынского политического наследия. § 1. Предпосылки и особенности дезинтеграции Улуса Джучи /И. Измайлов, Д. Исаков, В. Трепавлов. (С. 78–82); Раздел III. Татарский мир XV–XVIII вв. Гл. 3. Ис-лам на постордынском пространстве. § 1. Исламские институты в татарских государствах (С. 440–480); Гл. 4. Политико-правовая культура. § 1. Культура государственной жизни. (С. 488–496); Раздел IV. Формирование тюрко-татарских этносов. Гл. 1. Этнополитические и демографические процессы XV–XVI вв. (С. 736–758); Гл. 8. Казанские татары (С. 790–795); Гл. 9. Мещерские татары (С. 796–804)//История татар с древнейших времен. Т. IV. Татарские государства XV–XVIII вв. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014.

12–15. Раздел I. Присоединение татарских государств к Московскому царству. Гл. 3. Покорение Сибирского ханства и начало колонизации Сибири / Д.М. Исаков, З.А. Тычинских (С. 120–140); Раздел II. Татарский народ в составе Русского государства во второй половине XVI–XVII вв. Гл. 1. Государственная политика колонизации Волго-Уральского региона и Сибири во второй половине XVI–XVII вв. § 5. Формирование политики управления сибирскими татарами и Сибирью в конце XVI–XVII вв. / Д.М. Исаков, З.А. Тычинских (С. 202–214); Гл. 2. Экономическая, социальная и этнотерриториальная структура татарского общества и его эволюция. § 1. Этнотерриториальные и этнокультурные группы татар и их взаимодействие. / Д.М. Исаков, З.А. Тычинских (С. 215–217); Раздел III. Татарский народ в составе Российской империи в XVIII в. Гл. 1. Демографические процессы в Волго-Уральском регионе и Сибири. § 1. Численность и основные направления расселения татар в России (С. 294–311) // История татар с древнейших времен. Т. V. Татарский народ в составе Российского государства (вторая половина XVI–XVIII вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2014.

2015 г.

16–23. Гл. 1, § 4. Формирование этносословной структуры. (С. 44–51); Гл. 2, § 3. Великое монгольское государство. От монголов к татаро-монголам. (С. 107–122); § 4. Образование Золотой Орды и формирование средневекового татарского этноса. (С. 122–157); § 8. Взаимосвязи тюрко-татарских государств Западной Сибири и других регионов. (С. 195–205); § 10. Присоединение Сибирского ханства и начало колонизации Сибири. (С. 241–259); § 15. Историческое развитие татар в XVIII–начале XX вв. (С. 294–313); Гл. 5, § 3. Распространение ислама в Сибири и его локальные особенности. (С. 494–507); Гл. 6, § 3. Этнополитические процессы и формирование национальных общественных объединений. (С. 593–603) // История и культура татар Западной Сибири. Монография / Гл. ред. З.А. Тычинских, отв. ред. Г.Ф. Габдрахманова. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ; изд-во «Артефакт». 2015.

2016 г.

24. Гл. IV, § 4. «Иштякская общность Приуралья в средневековье // История татар Западного При-уралья». Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллект. монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 278–295.

2017 г.

25. Гл. 3, § 2. Этнотерриториальные группы кряшен // История и культура татар-кряшен (XVI–XX вв.): Коллективная монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2017. С. 211–234.

26–30. Ч. I. Гл. 2. Этнографическая структура татар. (С. 23–38); Ч. II. Гл. 5. Этнополитическая история татар в VI–первой четверти XV вв. Предыстория основных этнических компонентов татар (VI–середина XIII вв.) / Д.М. Исаков, И.Л. Измайлов. (С. 70–94); Гл. 6. Этнополитические и этно-культурные процессы XV–XX вв. Демографическое развитие татарских этнополитических общностей в XV–XVIII вв. (С. 197–208); Становление татарской нации XVIII–начала XX вв. (С. 208–222); Демографическое развитие и расселение татар в XVIII–XX вв. (С. 241–253) // Татары. 2-е изд., доп. и переработанное. / Отв. ред.: Г.Ф. Габдрахманова, В.В. Трепавлов, Р.К. Уразманова. М.: «Наука», 2017.

III. СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ, ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ**2011 г.**

1. Еще раз о «ясачных чувашах» Казанского «царства» второй половины XV–XVII вв. // Чувашский язык и этнос в истории Евразийской цивилизации: Матер. международн. тюрк. конф. / ред.-сост. А.В. Кузнецов. Чебоксары: ЧГИГН, 2011. С. 21–29.

2. К вопросу о социальной структуре татарской нации в конце XIX века // Этно-логические исследования в Татарстане. Вып. V. Казань: Изд-во «ЯЗ»; Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 153–159.

3. Дастан «Туляк и Сусылу»: к вопросу о золотоордынских сюжетах // Труды института истории, языка и литературы УНЦ РАН. Вып. V. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. С. 162–175.

4. «Сибирская земля» и «Сибирский князь» в последних десятилетиях XV в. / Эт-ническая исто-рия и культура тюркских народов Евразии: Сб. науч. трудов. Омск: «Полиграфист», 2011. С. 16–19.

2012 г.

5. О дате принятия ислама в Улусе Джучи при хане Узбеке // Урал-Алтай: через века в будущее. Материалы V Всероссийской тюркологической конференции, посвященной 80-летию Института исто-рии, языка, литературы УНЦ РАН «Урал-Ал-тай: через века в будущее». Уфа, 21–22 июня 2012 г. Уфа, 2012. С. 167–170.

6. О дате принятия ислама в Улусе Джучи при хане Узбеке // Этнос. Общество. Цивилизация. III Кузеевские чтения. Сб. мат. Всероссийской научной конференции. Уфа, 28 сентября 2012 г. Уфа: ГУП РБ Уфим. полиграфкомбинат, 2012. С. 176–178.

7. Из этнической истории татар восточных районов Татарстана до начала XX в. // Ютазинский регион: проблемы истории и культуры. Материалы региональной на-учно-практической конференции «Ютазинский регион»: проблемы истории и куль-туры (с. Байряка и Ютазинский район в системе культур и цивилизаций юго-восточ-ного Татарстана и Волго-Уральского региона). Пгт. Уруссу – с. Байряка, 17–18 мая 2012 г. / Сер. «Восток-Запад: диалог культур и цивилизаций». Вып. 11. Под ред. А.А. Бурханова. Научное издание. Казань, 2012. С. 67–80.

8. Керәшен татарлары // Татар энциклопедиясе. Т. 3. К–Л. Казань: Татар энцикло-педиясе институты, 2012. Б. 324–344.

9. Казан татарлары // Татар энциклопедиясе. Т. 3. К–Л. Казань: Татар энциклопе-диясе институты, 2012. Б. 131–132.

10. О недостаточно исследованных аспектах генеологии сибирских сеййи-дов // Сулеймановские чтения (пятнадцатые). Всероссийская научно-практическая конференция «Социально-демографическое и культурное состояние сибирских та-тар» (Тюмень, 17–18 мая 2012 г.). Материалы и доклады. Тюмень: Изд-во Тюменско-го гос. ун-та, 2012. С. 85–88.

11. Исламские институты Западной Сибири и их роль в формировании сибир-ско-татарской этнической общности // «Занкиевские чтения». Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции по теме «Национальное образо-вание и культура в полиэтническом пространстве», посвященной 95-летию заслу-женного учителя РФ, писателя, лауреата премии им. Г. Тукая РТ Якуба Камалееви-ча Занкиева (Тобольск, 6–7 апреля 2012 г.). Тобольск: ТГСПА им. Д.И. Менделеева, 2012. С. 155–157.

12. Об одном заблуждении «последнего евразийца» (Л.Н.Гумилев и проблема исламизации Улуса Джучи)//Этнологические исследования в Татарстане. Вып. VI. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. С. 36–43.

13. Тюркские исторические предания о кипчаках (кимаках) Оренбуржья//Степи Северной Евразии. Материалы VI международного симпозиума и VIII международной школы-семинара «Геоэкологические проблемы степных регионов»/Под науч. ред. гл.-корр. РАН А.А. Чибилева. Оренбург: ИПК ООО «Оренбург Газпромсервис», 2012. С. 319–321.

14. Созидатель//Кузеев Раиль Гумерович. Ученый. Творец. Гражданин. Сб. ст./Сост. И.Г.Петров; Отв. ред. А.Б.Юнусова. Уфа: ГУП РБ УПК, 2012. С. 165–166.

15. Вопросы каталогизации объектов нематериального культурного наследия//Проблемы сохранения нематериального этнокультурного наследия в современных условиях. Сб. докл. Международного семинара. Казань: «Ихлас», 2012. С. 30–31.

16. Юлдуз Галимзянович Мухаметшин – ученый и человек (1937–2006 гг.)./Халиков Н.А., Исхаков Д.М.//Этнологические исследования в Татарстане. Вып. VI. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. С. 6–12.

17. Рецензия на книгу: Kolodziejczyk D. «The Crimean Khanate and Poland Lithuania. Internaticnal Diplomacy on the European Periphery (15 th–18 th Century)». Brill, Leiden, Boston, 2011.–1098 pp.//Золотоордынская цивилизация. Вып. 5. Казань: ООО «Фолиант»; Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ. 2012. С. 415–417.

18. Еще раз о личностях исламизаторов Улуса Джучи//Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. Вып. 5. Казань: ООО «Фолиант»; Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ. 2012. С. 149–152.

2013 г.

19. О недостаточно исследованных аспектах истории института сеййидов в Казанском ханстве//Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 4. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. С. 69–71.

20. Проблема «окончательной» исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке//Ислам и власть в Золотой Орде. Сб. ст./Под ред. И.М.Миргалеева, Э.Г.Сайфетдиновой. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. С. 129–153.

21. К проблеме ясных чувашей Среднего Поволжья середины XVI–XVII вв.; Выступления и дискуссии//Хозяйствующие субъекты аграрного сектора России: история, экономика, право: сб. материалов IV Всероссийской (XII Межрегиональной) конференции историков-аграрников Среднего Поволжья (Казань, 10–11 октября 2012 г.). Казань: Ин-т Татарской энциклопедии АН РТ, ТБУ «Республиканский центр мониторинга качества образования» (ред.-изд. отдел), 2012. С. 442–448.

22. Татарские кланы Улуса Джучи: происхождение и место в системе власти//От Онона к Темзе. Чингисиды и их западные соседи: к 70-летию М.Г.Крамаровского [сборник]. Ред.-сост.: В.П.Степаненко, В.Г.Юрченко. М.: Изд. дом Марджани, 2013. С. 178–203.

23. Татары//Татарстан. Иллюстрированная энциклопедия./Гл. ред. АА.Мазгаров; Автор концепции и отв. ред.: Г.С.Сабирзянов. Казань: ГУ «Ин-т татарской энциклопедии АН РТ», 2013. С. 688–702.

24. Юлдуз Галимзянович Мухаметшин и его вклад в этнографическую науку//Многонациональный регион как культурно-исторический феномен: VI «Бусыгинские чтения». Материалы Международной научно-практической конференции,

посвященной 100-летию со дня рождения профессора Евгения Прокопьевича Бусыгина и 125-летию кафедры этнологии в Казанском университете. Казань: «Отечество», 2013. С. 128–131.

25. К вопросу о численности сибирских татар в Тюменском и Сибирском ханствах // «Занкиевские чтения». Сборник материалов VI Всероссийской с международным участием научно-практич. конференции по теме «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве», посв. памяти Я.К. Занкиева (Тобольск, 5 апреля 2013 г.). Тобольск: ТГСПА им. Д.И. Менделеева, 2013. С. 161–162.

26. О важности изучения «святых мест» в тюрко-татарских регионах Российской Федерации // Историческая судьба Искера: материалы Всероссийской научно-практической конференции «Историческая судьба Искера» (7–8 июня 2013 г., Тобольск). / под ред. З.А. Тычинских. Тобольск: «Принт-Экспресс», 2013. С. 5–13.

27. О понятии «нация» в связи с этнокультурной дифференциацией татарской общности // Культурологические чтения «Культурное наследие тюркских народов Сибири: вчера, сегодня, завтра» в рамках V Международного фестиваля дружбы тюркских народов «Сибирская чайхана». 23 ноября 2012 г. Новосибирск: Сибирское кн. изд-во, 2013. С. 18–28.

28. Шибанидский «след» в Булгарском вилайете: к проблеме клановых основ в Улусе Джучи в XIV–XV вв. // Сулеймановские чтения. Сб. статей XVI Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 75-летию поэта Булата Сулейманова. Тюмень, 21–29 мая 2013 г. Тюмень: Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2013. С. 79–86.

29. Методологические и источниковедческие аспекты проблемы формирования идентичности сословных башкир // Этническая идентичность в Башкортостане в зеркале Всероссийской переписи населения 2010 г. Материалы «Круглого стола», состоявшегося 25 октября 2013 г. / Под ред. д.и.н. Ф.Г. Сафина; сост. к.и.н. И.В. Кучумов. Уфа: ИП Галиуллин Д.А., 2013. С. 52–61.

30. Проблема генезиса института сеидов в позднесолотоордынских тюрко-татарских государствах // Этнологические исследования в Татарстане. Вып. VII. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 3–11.

31. О некоторых аспектах конфессиональной ситуации в Улусе Джучи в начальный период правления Узбека // Золотоордынская цивилизация. № 6. 2013. Казань, 2013. С. 98–105.

32. О шибанидском «следе» в Булгарском вилайете Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение / Golden Horde Review. 2013. № 2. С. 128–145.

33. В поисках истоков и смыслов изображения двуглавых птиц (орлов) на золотоордынских монетах // Нумизматика Золотой Орды. Посв. памяти В.А. Давыдович. 2013. № 2. С. 120–127.

34. Становление урбанистической культуры волго-уральских татар в XVII–начале XX вв. // X Конгресс этнографов и антропологов России: Тез докл. М.: ИЭА РАН, 2013. С. 101.

2014 г.

35. Взаимоотношения Московского царства и Сибирского юрта в 1550-х – начале 1580-х гг. / Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских // Присоединение Сибири к России: новые данные: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2014. С. 204–215.

36. Золотоордынская этнология татар: 1. Этнический и исторический «золотой трон» («алтын тәхет»)//Золотоордынское обозрение/Golden Horde Review. 2014. № 3 (5). С. 175–190.

37. «Золотой трон» («алтын тәхет») средневековых тюрко-татарских источников и его исторические корни//Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) (Уфа, 20 июня 2014 г.). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014. С. 204–207.

38. К вопросу о западных пределах Улуса Шибана и его потомков//История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Курган, 17–18 апреля 2014 г. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2014. С. 28–31.

39. Крымские сейиды//Крымское историческое обозрение/Crimean Historical Review. № 1. 2014. С. 21–40.

40. Утемиш-хаджи и Абдулгаффар Кырыми об исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке//«Ак-туальные проблемы изучения и сохранения исламского наследия Крыма»/Материалы международной научно-практической конференции, посвященный 700-летию мечети хана Узбека. 14–18 октября 2014 г. Сб. тезисов. Симферополь, 2014. С. 27–32.

41. Утемиш-хаджи и Абдулгаффар Кырыми об исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке//Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы изучения и сохранения исламского наследия Крыма»/Материалы международной научно-практической конференции, посвященный 700-летию мечети хана Узбека. 14–18 октября 2014 г. Сб. тезисов. Симферополь, 2014. С. 37–44.

42. Комментарий к одному месту из сочинения Кадыр-Али бека «Джамигут-таварих»//Сулеймановские чтения (Семнадцатые): Всероссийская научно-практическая конференция «Культурное и этническое многообразие татарского мира» (Тюмень, 30–31 мая 2014 г.): Труды и материалы./Под общей ред. Х.Ч. Алишиной. Тюмень, «Печатник», 2014. С. 234–235.

43. The Problems of Research of Clan Structure of the Golden Horde/Ishakof D.M., Izmailov I.L., Ablyazov K.A.//International Conference «Changing Patterns of Power in Historical and Modern Central and Inner Asia». 7–9 August Programme and Book of Abstracts. Ulaanbaatar: Ulaanbaatar univ., 2014. PP. 37–38.

2015 г.

44. Расселение и численность татар в Волго-Уральской историко-этнографической области в XVIII–XIX вв.//Материалы международной научно-практической конференции «История Волго-Уральского региона». Idel-Ural Tarihi Sempozyumu. Анкара, 10–12 октября 2011 г. Т. 2. Доклады на русском языке. Отв. ред. И. Камалов (Кемалоглу). Ankara, 2015. С. 231–261.

45. Роль этнополитических процессов и национальных общественных объединений /З.А. Тычинских, Д.М. Исхаков//Этническая идентичность татар в региональных контекстах/Отв. ред. Г.Ф. Габдрахманова, Г.И. Макарова. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 146–164.

46. Проблема власти в историческом сочинении татар «Дефтер-и Чингиз-наме»//International Sempozyum on Culture of Governance in the Central and Western Asia/Uluslarasi Orta ve Bati Asy’ada Gönetimekültürü Sempozyumu. 21–23 Ekim/Istanbul Medeniyet üniversitesi Edebiyat facültesi.Tarih Bölümü, 1915. С. 13–15.

47. Этнический состав Улуса Джучи//Сибирский сборник: сборник ст. Вып. III/Отв. ред. Д.Н.Маслюженко, З.А.Тычинских. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015. С.33–40.

48. О возрождении татарского краеведения//Татарские населенные пункты и махалли: история и проблемы возрождения. Сб. науч. ст./Под ред. Д.А.Шагавиева и М.Р.Гайнановой. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2015. С. 125–129.

49. The Problems of Genesis of Seyyids'Institutes in the Post Golden Horde Turko/Tatar States//Золото-ордынское обозрение. Golden Horde Review. 2015. №3. PP.54–61.

50. К вопросу об этнической принадлежности «остяков» Приуральско-Зауральской зоны в XVI–XVII вв.//Наш след в истории. Без тарихта эзлебез. Барда: МАУ Редакция «Таң»/«Рассвет», 2015. С.44–51.

51. К новой методологии трактовки этнической ситуации среди тюркских народов Волго-Уральского и Зауральского регионов во второй половине XVI–XVII вв.//XI Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов. Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г./Отв. ред.: В.А.Тишков, А.В.Головнев. Москва; Екатеринбург: ИЭА РАН, ИИ и УрО РАН, 2015. С. 284.

52. Центральноазиатский и алтайский этнический компонент в составе татар и их предков /Д.М.Исхаков, З.А.Тычинских//Идель-Алтай: история и традиционная культура народов Евразии. Материалы III Международного форума, посвященного 90-летию доктора филологических наук, профессора С.С.Суразакова/БНУ «НИИ алтаистики им. С.С.Суразакова»; редкол. Н.В.Екеев (отв. ред.), Э.В.Енчинов, А.А.Конунов, П.О.Тодышева, А.Е.Чумакаев, Т.Ш.Шутина. Горно-Алтайск: ООО «Горно-Алтайская типография», 2015. С. 6–9.

53. К вопросу об этнической принадлежности татар домонгольского времени//Кыргыз жана Кара-хандар каганаттары. Куктуу билим жана мамлекет: Кара-хандар доорунун залкар ойгылу жана акыны Жусуп Баласагындин 1000 жылдыгына арналган IV эл арлык илимий–тажрыйбалык жыйындагы баяндамалаудан; 2015 жылдан аяк оона (сентябрь) айының 18–19 у./Редкол.: Т.К.Чоротегин (торага), ж.б. Бишкек, «Махprint» басмасы, 2015. С. 238–240.

54. Мансур-ага//Временем призванный: воспоминания о Мансуре Хасанове [сост. Б.М.Хасанов]. Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. С. 288–292.

55. Историко-культурное значение и туристический потенциал «святых мест» татар России (на примере Волго-Уральского и Западно-Сибирского регионов)//Историческая судьба Искера: материалы Всероссийской научно-практической конференции «Историческая судьба Искера» (7 августа 2015 г., Тобольск)/Под ред. Л.А.Шамсутдиновой. Тобольск: «Тобольская типография» ОАО «ТИД», 2015. С. 83–86.

2016 г.

56. Проблемы этнической истории татар Закамья (прошлое и настоящее)//Проблемы истории и культуры Уральского региона и Евразии. Вып. 5. Проблемы региональной истории и музейно-краеведческой работы в Татарстане. Науч. ст./Под ред. А.А.Бурханова. Казань, 2016. С. 24–27.

57. Татар халкының этник тарихын янадан барлау//Казан утлары. 2016. № 7. ББ. 159–175.

58. Татарское краеведение: проблемы возрождения, цели, задачи и источники//Төбәк тарихын өйрәнүне яңарту юлында/На пути к возрождению татарского краеведения. Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. С. 38–45.

59. О феномене уменьшения татарского населения в ходе последних переписей//Халкым минем. № 12 (67). Декабрь, 2016 ел.

60. Об одном переписном феномене, содержащемся в итоговых данных Всероссийских переписей 2002 и 2010 гг.//Позитивный опыт регулирования этносоциальных и этнокультурных процессов в регионах Российской Федерации. Материалы Второй Всероссийской научно-практической конференции. Казань, 17–18 ноября 2016 г. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 287–292.

61. Крымский тумен и Укек по письменным источникам: к проблеме социально-политического устройства Золотой Орды//Историко-археологические памятники Золотой Орды на территории Саратовского Поволжья: Укек: прошлое, настоящее и будущее: сборник материалов Международной научно-практической конференции (4–6 июня 2015 г., Саратов)/Под. ред. К.А. Аблязова, Э.Г. Кульпина-Губайдуллина, Ф.А. Рашитова. Саратов: Научная книга, 2016. С. 45–50.

62. 1552 ел: Хәтерләр яңару//Казан утлары. № 10. 2016. Б. 100.

63. О значении одного документа из труда А.Н. Курата «Türkiye ve Idel Boyu» (A.N. Kurat'ın «Türkiye ve Idel Boyu» Adli Eserinin Ekende Yer Alan 1635 Tarihe Beldenin Önem)//Akdes Nimet Kurat'ın hayati fe eserleri sempozyumu bildirileri. Материалы научного симпозиума «Жизнь и деятельность Акдеса Нимета Курата». Hazirlayan Ilyas Kemalolu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016. S. 279–293.

64. Вопрос о столичном статусе Искера (в связи с отдельными публикациями последнего времени)//Историческая судьба Искера: материалы X Всероссийской научно-практической конференции «Историческая судьба Искера» (5 августа 2016 г., Тобольск)/под ред. Л.А. Шамсутдиновой. Тобольск, 2016. С. 86–90.

65. Историко-культурное значение и туристический потенциал «святых мест» татар России (на примере Волго-Уральского и Западно-Сибирского регионов)//Төбәк тарихын яңарту юлында. На пути к возрождению татарского краеведения. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2016. С. 65–69.

66. Термин «татары-монголы/монголо-татары»: понятие политическое или этническое? Опыт источникового и концептуального анализа//Золотоордынское обозрение/Golden Horde Review. 2016. Т. 4, № 2. С. 420–442.

67. Статус Арских князей в Вятской земле Московского великого княжества в первой половине XVI в.//Средневековые тюрко-татарские государства/Medieval Turkic–Tatar States. 2016. № 8. С. 167–174.

68. Вопрос о столичном статусе Искера (в связи с отдельными публикациями последнего времени) /Д.М. Исаков, З.А. Тычинских//Историческая судьба Искера: материалы X всероссийской научно-практической конференции «Историческая судьба Искера». (5 августа 2016 г., Тобольск)/под ред. Л.А. Шамсутдиновой. Тобольск, 2016. С. 86–90.

2017 г.

69–70. Некоторые вопросы этнической истории восточных регионов Татарстана до начала XX в. (С. 62–72); Методологические и источниковедческие аспекты проблемы сословных башкир (XVI–XIX вв.). (С. 79–82)//Исчезнувшие и исторические села: изучение, сохранение и возрождение./Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической, историко-краеведческой конференции «Человек и природа в Восточном Татарстане. Проблемы изучения, сохранения и

возрождения исчезнувших и исторических сел» (Азнакаево, 23–24 мая 2017 г.). Научное издание. / Науч. ред. и сост. – А.А. Бурханов. Казань–Азнакаево. 2017.

72–73. Югалган бэйрэм (124–125 бб.); Милли дастаннарыбызда, тарихи риваятьләребездә төбәк тарихы (34–38 бб.); Три документа по истории каринских (нукратских) татар (С. 113–121) // Туган жир. Родной край. Төбәк тарихы буенча басма. Краеведческое издание. Вып. 1. Казань: ТРФА Ш. Мәржани исемендәге Тарих институты, 2017.

74. «Вначале было слово»: введение к дискуссии // Средневековые тюрко-татарские государства / Medieval Turkic-Tatar States. 2017. № 9. С. 190–191.

75. Арские князья в Казанском ханстве по малоизвестным и неизвестным источникам // Золотоордынская цивилизация. 2017. № 10. С. 390–397.

76. Арские князья на службе у московских государей: походы в Сибирь // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции (Курган, 21–22 апреля 2017 г.) / Отв. ред. Д.Н. Маслюженко, С.Ф. Татауров. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2017. С. 49–52.

77. Институт сейидов в поздnezолотоордынских тюрко-татарских юртах как историческое наследие Золотой Орды / Д.М. Исхаков, К.А. Габбасова // XIII «Файзахановские чтения». Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы международной научно-практической конференции. СПб, 4–6 мая 2016 г. / редкол.: Д.В. Мухаметдинов (пред.), В.В. Тишкин (отв. ред.) и др. М.: ООО Издательский дом «Медина», 2017. С. 446–456.

78. Идентификация идентичности: обсуждение татарского случая // XII Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов / Ижевск, 3–6 июля 2017 г. / Отв. ред.: А.Е. Загребин, М.Ю. Мартынова. Москва; Ижевск: ИЭА РАН, УИИЯЛУРО РАН, 2017. С. 185.

79. К вопросу о политическом статусе Искера / Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских // Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области: материалы научно-практической конференции. Тюмень-Тобольск, 21–23 сентября 2017 г. / Отв. ред.: А.Г. Еманов, М-во обр. и науки РФ, Тюменский гос. ун-т. Тюмень: Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2017. С. 20–25.

80. Поход Джучи 1207 года на Алтай и его значение для изучения этнической истории Золотой Орды // Народы Евразии: История. Культура. Языки. Материалы научно-практической конференции с международным участием. / БНУ «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова»; редкол. Н.В. Екеев (отв. ред.), М.С. Дедина, Э.В. Енчинов, А.А. Конунов, П.О. Тодышева, А.Е. Чумаков. Горно-Алтайск: «Горно-Алтайская типография», 2017. С. 51–59.

81. Роль тюрко-татарского составного в становлении государствообразующего «народа» Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5. № 2. С. 290–324.

82. Понятие «татары»: композит или содержательная категория? // Тобольск научный. – 2017: Материалы XIV Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященный Году экологии (Тобольск, 16–17 ноября 2017 г.). Тобольск: ООО «Аксиома», 2017. С. 159–163.

83. К вопросу о туристическом потенциале святых мест тюрко-татарского населения Российской Федерации // Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области: материалы научно-практической конференции, Тюмень,

Тобольск, 22–23 сентября 2017 г. / Отв. ред. А.Г. Еманов, Мин. обр. и науки РФ, Тюменский гос. ун-т. Тюмень: Изд-во Тюменского ун-та, 2017. С. 39–45.

84. К вопросу о происхождении понятий Ибер-Себер, Себер/Сибирь//XX Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция, посв. 100-летию Я.К. Занкиева «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве: региональный компонент». 28–29 апреля 2017 г., Тобольск. Тобольск: Тобольский пед ин-т им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюм. ГУ, 2017. С. 172–176.

85. К вопросу о происхождении понятия золотоордынского времени Ибер-Себер//«Улы дала». III-ші ғылыми форумның материалдары. Papers presented to the III st Forum of sostal sciencs «The Qreat Steppe». Материалы III Форума гуманитарных наук «Великая степь». Том 1. Астана: «Ғылым», 2017. С. 219–227.

86. Выступление//Татарская деревня в местах компактного проживания татар в Среднем Поволжье: история и современность/Материалы «круглого стола», проведенного в Ин-те татар. энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань, 27.10.2017). Научный справочник. Отв. ред. Л.М. Айнутдинова, Б.Л. Хамидуллин. Казань: ОП «Ин-т тат. энцикл. и регионоведения АН РТ», 2017. С. 24–28, 82–83.

87. Численность и расселение татар на правом берегу р. Волги во второй половине XVI–XVII вв. //Туган жир. Родной край. Төбәк тарихы буенча басма. Краеведческое издание. Вып. 1. Казань: ТРФА Ш.Мәржани исемендәге тарих институты, 2017. С. 58–73.

2018 г.

88. «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренә бер урынына комментарий//Туган жир. Родной край. 2018. № 2. Б. 25–28

89. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Беренче язма: «Түләк һәм Сусылу» дастанында милли тарих//Туган жир. Родной край. 2018. № 3. 14–27 бб.

90. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре//Туган жир. Родной край. 2018. № 4. 19–29 бб.

91. Интронизация Ураз-Мухаммеда в Касимовском ханстве в 1600 г.: неисследованные аспекты//Тюркологический сборник/Ин-т восточных рукописей (Азиатский музей) РАН., 1970.–2015–2016: Тюркский мир Евразии/ред. кол. Т.Д. Скрынникова (пред.), Т.И. Султанов, И.В. Зайцев. М.: Наука-Вост. лит. 2018. С. 101–117.

2019 г.

92. «Остяки» Среднего Приуралья во второй половине XVI–XVII вв, Проблема этнической принадлежности//Иштяки: приуральско-сибирское пограничье. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 32–44.

93. Неизученные аспекты дастана «Идегей»: отражение в эпосе социально-политического устройства Золотой Орды//Алтайское языкознание: проблемы и исследования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Алтайское языкознание: проблемы и исследования», посвященной 150-летию первой «Грамматики алтайского языка» (г. Горно-Алтайск, 18–22 июня 2019 г.). Горно-Алтайск, 2019. С. 323–331.

94. Дастан «Идегей»: к вопросу о выявлении исторических реалий в эпическом произведении (часть 1)//Сибирский сборник: сборник научных статей/под ред. З.А. Тычинских. Вып. 4. Тобольск: ООО «Компания «Содействие», 2019. С. 328–340.

95. Княжна ногайская, царица казанская и касимовская Сююн-бике: историческое и мифическое // Казанская царица Сююнбике в истории народов России: Сборник статей / Под общ. ред. Б.Р.Рахимзянова. М.: «Квадрига», 2019. С. 25–64.

96. «Идегэй» дастанында Алтын Урда, Ак Урда һәм Бүз Урда төшөнчәләре // Золотая Орда: история, государственность, культурное наследие. Нур-Султан: «Гылым» басмасы, 2019. Б. 44–55.

97. О терминах «ак урда», «алтын урда» и «бүз урда» в эпосе «Идегей»: содержательный аспект понятий // Героический эпос и сказительское искусство народов Евразии: сохранение, изучение и популяризация. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 100-летию со дня рождения сказательницы Натальей Черняевой (Горно-Алтайск, 10–13 сентября 2019 г.). Горно-Алтайск: БНУ РА НИИ алтаистики им. С.С.Суразакова, 2019. С. 249–258.

98. Отражение историко-этнологических реалий в эпосе «Идегей» о 9 «батырах» // XIII Конгресс антропологов и этнологов России. Сборник материалов. 2–6 июля. Казань. 2019 г. / Отв. ред.: М.Ю. Мартынова. Москва; Казань: ИЭЛА РАН, АН РТ, 2019. С. 109–110.

99. Рец.: На книгу Юлая Шамилоглу «Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде» // Тюркологические исследования. 2019. Т. 2. № 1. С. 146–149.

100. Средневековая иштякская общность Приуралья и Зауралья: источниковедческий и конкретно-исторический анализ // Археология Евразийских степей. 2019. № 6. С. 160–176.

101. Клан албыр/олберлы и его место в кимакско-кипчакском мире (к вопросу об этнических истоках группы) / Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских // Сибирские татары. Материалы Всероссийского (с международным участием) симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири: сибирские татары», посв. 100-летию д.и.н. Фоата Тач.-Ахметовича Валеева и 20-летию I Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (10–12 декабря 2018 г.). Тобольск, 2019. С. 101–114.

102. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Өченче язма: «Чура батыр» дастаны һәм «киләчәк буыннарны кисәтү» // Туган жир. Родной край. 2019. № 3. 12–38 бб.

103. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Чура батыр» дастаны һәм «киләчәк буыннарны кисәтү» (ахыры) // Туган жир. Родной край. 2019. № 4. 13–33 бб.

104. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегэй» дастанының серләре // Туган жир. Родной край. 2019. № 1. 49–63 бб.

105. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегэй» дастанының серләре // Туган жир. Родной край. 2019. № 2. 58–68 бб.

106. Интронизация Ураз-Мухаммеда в Касимовском ханстве в 1600 г.: неисследованные аспекты // Материалы информационно-познавательного форума «Духовное наследие сасовских (цненских) татар». Рязань: ИП Жуков В.Ю., 2019. С. 15–28.

2020 г.

107. Золотоордынские татары «белой кости» в дастане «Идегей» (Ч. II) // Сибирский сборник. Вып. 5. / Редколлегия: З.А. Тычинских (Гл. ред.), Н.П. Турова, Е.П. Загвоздин. Тобольск: ИП Жмуров С.В., 2020. С. 87–115.

108. Урбанизация, татарские слободы и становление урбанистической культуры волго-уральских татар в XVIII–начале XX вв. // Татарские населенные пункты: история, современность и перспективы развития (городская слобода и сельское население). Материалы Всероссийского форума татарских краеведов (Тобольск, 12–13 сентября 2019 г.). Научное изд. // Серия «Восток-Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Вып. 20. Под. ред. А.А. Бурханова. Казань: «Отечество», 2020. С. 206–216.

109–113. Первое наступление в СССР в 1920-х гг. против татарской советской политической элиты: причины и последствия (С. 14–22); Постановление ЦК ВКП (б) от 9 августа 1944 г.: крупнейшая идеологическая диверсия против татар в Советский период (С. 65–73); Модель Татарстана и национализм татар. (С. 121–142); Астраханские татары (С. 246–248); Численность и особенности размещения татар на территории РФ по данным Всероссийской переписей 2002, 2010 гг. (С. 278–281) // Туган жир. Родной край. 2020. Специальный выпуск, I.

114. История племени Кай и вопрос о происхождении династии Османов // Туган жир. Родной край. 2020. № 1. С. 34–50.

115. История племени Кай и вопрос о происхождении династии Османов // Туган жир. Родной край. 2020. № 2. С. 52–68.

116. История племени Кай и вопрос о происхождении династии Османов // Туган жир. Родной край. 2020. № 3/4. С. 70–86.

117. Имеется ли связь между понятиями «шибер», «сыпыр», «Себер/Сибирь»? // Туган жир. Родной край. 2021. № 1. С. 19–34.

IV. ПУБЛИКАЦИИ В ПОПУЛЯРНЫХ ИЗДАНИЯХ

2011 г.

1. Будущее татар: путь в мгле // Звезда Поволжья. 24–30.03, 31.03–6.04, 7–13.04, 14–20.04.2011.

2. Чья держава Улус Джучи? // Татарский мир / Татар дөнъясы. № 4. 2011.

3. Симпозиум в Турции // Звезда Поволжья. 20–26.10, 2011.

4. Историк // Звезда Поволжья. 9–15, 16–22, 23–29.12; 30.12.2010–12.1.2011.

5. Путинизм бесперспективен / Искандеров И. [Исхаков Д.] // Звезда Поволжья. 22–28.12.2011.

2012 г.

6. Неизбежность реформ // Звезда Поволжья. 27.10, 3–9.11, 24–30.11, 1–7.12, 8–14.12, 12–18.01.2012.

7. «Туляк и Сусылу» // Халкым минем. № 6 (14), июль 2012 ел.

8. Татары как проект // Халкым минем. № 10 (18), ноябрь 2012 ел.

9. Российские атрибуты власти: тюрко-татарские слагаемые // Халкым минем. № 8 (10), сентябрь 2012.

10. «Стратегия» без стратегии // Звезда Поволжья. 25–31.10.2012.

11. Татарны санау // Чын мирас. № 10–11 / ноябрь 2012. 30–37 бб.

12. Открытые письма Президенту РТ Минниханову Р.Н. // Звезда Поволжья. 19–25.01.2012.

13. Туфан ага // Звезда Поволжья. 11–16.05.2012.

14. Путь к политической нации // Звезда Поволжья. 24–30.05, 31.05–6.06, 28.06–4.07, 19–25.07, 26.07–1.08.2012.

15. Корни экстремизма // Звезда Поволжья. 23–29.08, 13–19.09.2012.

16. Соңгы сугыш (Бөек сәед Кол Шәриф турында тарихи эссе)//Чын мирас. № 8–9, октябрь, 2012. –142–147 бб.
17. Татары: уход в Иноземье//Звезда Поволжья. 20–26.12.2012, 27.12.2012–9.01.2013.
18. Татарские корни российского герба//Халкым минем. № 11 (19). Декабрь 2012.
19. Л. Гумилеву – 100 лет//Звезда Поволжья. 15–21.11.2012.

2013 г.

20. Россиядә демократия юк//Акчарлак. 25.04.2013.
21. Татары как проект//Халкым минем. № 10 (18), ноябрь 2012 ел.
22. Концепт «традиционного ислама»//Звезда Поволжья. 21–27.02, 28.02–6.03, 7–13.03, 14–20.03, 21–27.03. 2013.
23. Возврат к средневековью//Звезда Поволжья. 17–23.01. 2013.
24. Мертвая зыбь//Звезда Поволжья. 24–30.01, 31.01–6.02, 7–13, 14–20.02. 2013.
25. Между Булгаром и Казанью//Халкым минем. № 2 (21), № 3 (22), № 4 (23), № 5 (24), № 6 (25), № 7 (26), № 11 (30). 2013.
26. Бөек Ауразияченең бер ялгышы//Казан утлары. № 3, 2013. 151–154 бб.
27. Между Булгаром и Казанью. Введение//Звезда Поволжья. 28.03–3.04. 2013.
28. Наворотил, наворотил?/Арслан Челубей [Дамир Исаков]//Звезда Поволжья. 8–15.05. 2013
29. Изге чишмәме, изгеләр чишмәсеме?//Халкым минем. № 8 (27). Август 2013 ел.
30. Реформа//Звезда Поволжья. 4–10.06, 11–17.06, 18–24.06, 25–31.06, 7–14.07. 2013.
31. Единый учебник//Звезда Поволжья. 22–28.08. 2013.
32. Между Булгаром и Казанью (Продолжение. Начало в №№ 2–9.2013 г.).//Халкым минем. 11 (30), ноябрь 2013 ел.

2014 г.

33. Крещеные татары//Звезда Поволжья». 20–26.02, 27.02–5.03, 6–12.03, 20–26.03. 2014.
34. Крым-Казань//Звезда Поволжья. 17–23.04, 24–30.04, 8–14.05, 15–21.05, 22–28.05, 29.05–4.06, 11–18.06, 19–25.06, 26.06–2.07, 3–9.07, 10–16.07. 2014.
35. Крым-Казань: из истории средневековых связей//Халкым минем. № 5 (36), май 2014; № 6 (37), май 2014; № 7 (38), май 2014; № 8 (39), август 2014; № 9 (40), август 2014.
36. Д. Исаков, Л. Фасхутдинова. Золотное шитье у татар//Халкым минем. № 3 (34), март 2014 ел.
37. Бесцветные татары//Звезда Поволжья. № 31.07–13.08. 2014.
38. Памяти соратника//Звезда Поволжья. № 20–26.03. 2014.
39. «Алтын тәхет» артыннан//Халкым минем. № 2 (33), февраль 2014 ел.
40. Возрождение татарского краеведения//Халкым минем. № 1 (32), гыйнвар 2014 ел.

2015 г.

41. Без белмәгән сугыш...//Халкым минем. № 5 (48), май 2015 ел.
42. Үкәк һәм аның киләчәге//Халкым минем. № 6 (49), июнь 2015 ел.
43. Под вечным синим небом Алтая//Халкым минем. № 7 (50), июнь 2015 ел.
44. Слово о Юсуфе Баласагуни//Халкым минем. № 10 (53), октябрь 2015 ел.
45. Татарларда традицион ислам//Халкым минем. № 1 (44), гыйнвар 2015 ел; 4 (47), апрель 2015 ел.
46. Княжна ногайская, царица казанская//Халкым минем. № 12 (55), июнь 2015 ел.
47. Татар мәсьәләсе//Халкым минем. № 11 (54), ноябрь 2015 ел.

БИБЛИОГРАФИЯ ЮБИЛЯРА ЗА ПОСЛЕДНИЕ 10 ЛЕТ

2016 г.

48. Нужен ли нам собственный университет? // Халкым минем. № 8 (63), август 2016 ел.
49. Национальные праздники татарского народа // Халкым минем. № 6 (61), июнь 2016 ел.
50. Из этнической истории татар Закамья // Халкым минем. № 4 (59), апрель 2016 ел.
51. «Сөембикә бәете» яки милләт анасын тудыру // Халкым минем. № 2 (57), февраль 2016 ел.
52. Татары Приуралья: этнические истоки // Халкым минем. № 1 (56), гыйнвар 2016 ел.
53. Сәййед ата кем ул? // Халкым минем. № 3 (58), март 2016 ел.
54. Старая Кулатка // Халкым минем. № 5 (60), май 2016 ел.

2017 г

55. «Безгә фикер тартышлары житми» // Халкым минем. № 1 (68), гыйнвар 2017 ел.
56. Югалган авыл бәйрәмнәре // Халкым минем, № 2 (69), февраль 2017 ел.
57. Кереш. К. Әмири. Кайпан жыены. Халкым минем. № 6 (73), июнь 2017 ел.

2019 г.

58. Крәшеннәр // Мәдәни жомга. 2019. №№ 19, 20, 21.

2020 г.

59. Историк от Всевышнего: 60 лет Искандеру Измаилову // Туган жир. Родной край. 2020. Специальный выпуск, I. С. 307–308.

2021 г.

60. Материалы ревизских обследований территории Уфимской по данным III и IV ревизий // Туган жир. Родной край. 2021. № 2. С. 171–179.
61. О недостаточно изученных аспектах средневековой истории так называемых «башкир» северо-западного Приуралья (К вопросу о кимакско-алтайском компоненте в этногенезе татароязычного населения этого ареала) // Туган жир. Родной край. 2021. № 2. С. 8–19.
62. Исторические материалы по территории мецкерских уездов // Туган жир. Родной край. 2021. № 3. С. 163–168.
63. Историческая справка о приуральских татарах-мишарях // Туган жир. Родной край. 2021. № 3. С. 169–171.
64. Мишәр этник тарихына кереш // Туган жир. Родной край. 2021. № 3. Б. 10–13.
65. По следам одного татарского дастана: в поисках исторических реалий в эпическом произведении «Ак күбәк» // Туган жир. Родной край. 2021. № 4. (в печати).

V. НАУЧНЫЕ ДОКЛАДЫ. КОНФЕРЕНЦИИ. РЕДАКТИРОВАНИЕ

1. Доклады

Международные

2011 г.

1. Одно из важных наблюдений Ибн Баттуты по внутреннему устройству Золотой Орды // II Международная научная конференция «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посв. памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г.

2012 г.

2. К проблеме «окончательной» исламизации Улуса Джучи//Международный научный семинар «Ислам и конфессиональная ситуация в Золотой Орде». Казань, 15 марта 2012 г.

3. О недостаточно исследованных аспектах истории института сейидов в Казанском ханстве//Международная научная конференция «Социально-политический строй средневековых тюрко-татарских государств». Казань, 16–17 марта 2012 г.

4. Татарские исторические предания о кипчакских (кимакских) Оренбуржья//Международный симпозиум «Степи Северной Евразии». Оренбург, 18–23 июня 2012 г.

2013 г.

5. О некоторых аспектах конфессиональной ситуации в Улусе Джучи в начальный период правления Узбек хана//Международный Золотоордынский форум. Казань, 19–21 марта 2013 г.

6. A.N.Kurat'in «Türkiye ve İdel Bouy» adli Çalışmasındaki 1635 Tarihle Belgenin Hakkında//Akdes Nimet Kuratın'nin Hayati ve Eserleri Sempoziomu. Ankara (25–26 nisan, 2013).

7. The Sayyids of Central Eurasia in the Early modern period//14 th Annual Conference «Central Eurasia Studies Society». Октябрь 3–6, Висконсинский университет–Мэдисона. Мэдисон-Висконсин, США, 2013.

8. Д.М. Исхаков, Н.А. Халиков Юлдуз Галимзянович Мухаметшин и его вклад этнографическую науку//Международная научно-практическая конференция «VI Бусыгинские чтения». «Многонациональный регион как культурно-исторический феномен». Казань, 2–3 ноября 2013 г.

9. О шибанидском «следе» в Булгарском вилайете Улуса Джучи /З.А. Тычинских, Д.М. Исхаков//Международный Золотоордынский форум. Казань, 19–21 марта 2013 г.

10. В поисках этнокультурных истоков и смыслов изображения двуглавых птиц (орлов) на золото-ордынских монетах//Международный Золотоордынский форум. Казань, 19–21 марта 2013 г.

2014 г.

11. О создании общества татарских краеведов//Международная научно-практическая конференция «Татарские населенные пункты и махалли: история и проблемы возрождения». Казань, 23–24 июня 2014 г.

12. Muslims in Russia, Past and Present. Internationale Sempoziom (Panel) «The History and Cultures of Muslim Peoples around the Black sea», Бухарест, 4–5 ноября 2014 г. (University of Bucharest).

13. Жәдитчелек, милли коммунистлар һәм Мирсәет Солтангалиев//Международная научная конференция «Тюркский мир: наследие великих людей» (27–28 октября 2014 г., Астана, Казахстан).

14. Утемиш-хаджи и Абдулгaffар Кырыми об исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке//Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы изучения и сохранения исламского наследия Крыма», посвященная 700-летию хана Узбека. Симферополь. 14–18 октября 2014 г.

15. The Problemas of Research of Clfn structure of the Golden Horde/D. Iskhakov, I. Ismailov, C.Abliazov.//International conference «Changing Patterns of Power in Historical and Modern Central and In-ner Asia». Mongolia, 7–8 august 2014.

16. И. Гаспринский на фоне тюрко-татарского просвительства // Международная научно-практическая конференция «Наследие Исмаила Гаспринского и татарский мир» (значение идейного наследия в контексте вызовов современности)». 29–30 октября 2014 г., Казань.

17. Проблемы этнической истории татарского народа в Восточном Татарстане и Западном Башкортостане (прошлое и настоящее) // Первая международная научно-практическая конференция «Человек и природа в Восточном Татарстане». Азнакаевский регион: проблемы истории и культуры». Азнакаево, 22–23 мая 2014 г.

18. «Золотой трон» («алтын тахет») средневековых тюрко-татарских источников // Международная научно-практическая конференция «Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения». К 80-летию профессора М.А. Усманова. Казань, 27–28 мая 2014 г.

19. «Золотой трон: истоки явления» // Международная научно-практическая конференция «Средневековые тюрко-татарские государства и их соседи в системе международных отношений (XV–XVIII вв.)». Казань, 14–15 марта 2014 г.

2015 г.

20. Татар халкының этник структурасын саклап калу мәсьәләләре // БТК Башкарма комитеты бюросының Яшел Үзән шәһәрәндәге күчмә утырышы. 3 апрель 2015 ел.

21. Проблема власти в историческом сочинении татар «Дефтере-Чингиз-наме» // International Semposium on Culture of Governance in Central and Western Asia / Uluslararası: Orta ve Batı Asya'da Yönetim kültürü Sempozyumu. Istanbul 21–23 Ekim 2015.

22. К вопросу об этнической принадлежности татар домонгольского времени // VI Международная конференция на тему «Кыргызский и Караханидский каганаты: Благодатное знание и государство». 18–19 октября 2015 г., Бишкек.

23. Центральнo-азиатский и алтайский компонент в составе татар и их предков / Исхаков Д.М., Тычинских З.А. // III Международный форум «Идел-Алтай: история и традиционная культура народов Евразии», посвященный 90-летию докт. филол. наук, проф. С.С. Суразакова, 90-летию народного сказителя-кайчы А.Г. Калкина: 14–18 июля 2015 г., Горно-Алтайск.

24. Термин «татаро-монголы»: этническое или политическое понятие? Историко-и содержательный аспекты // IV Международный Золотоордынский форум. Казань, 17–18 марта 2015 г.

25. Крымский тумен Укек по письменным источникам. К проблеме социально-политического устройства Золотой Орды // Международная научно-практическая конференция «Историко-археологическое наследие Золотой Орды на территории Саратовского Поволжья: Укек – прошлое, настоящее и будущее». Саратов, 3–6 июня 2015 г.

26. К новой методологии трактовки этнической ситуации среди тюркских народов Волго-Уральского и Зауральского регионов во второй половине XVI–XVII вв. // XI Конгресс антропологов и этнологов России «Контакты и взаимодействие культур». Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г.

2016 г.

27. Татаро-башкирский дастан «Туляк и Сусылу»: кимакский след // XIII Международная тюркологическая конференция «Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, культуры, истории и религии» и Международный научный

симпозиум «Россия и тюрко-мусульманский мир: историко-культурные связи». Елабуга, 22 апреля 2016 г.

28. Институт сеййидов в позднезолотоордынских тюрко-татарских юртах как историческое наследие Золотой Орды /Д.М.Исхаков, К.А.Габбасова//Международная научно-практическая конференция XIII «Фаизхановские чтения». «Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии». Россия, Санкт-Петербург, 4–6 мая 2016 г.

29. Татаро-башкирский дастан «Туляк и Сусылу»: кимакский след//VIII Международная тюркологическая конференция «Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, литературы, истории и религии» и Международный научный симпозиум «Россия и тюрко-мусульманский мир: историко-культурные связи». Казань, 22 апреля 2016 г.

30. К вопросу о так называемых «святых местах» у татар Российской Федерации//IV Международный научно-практический симпозиум «Исламоведческие достижения, проблемы, перспективы» (10–11 июня 2016 г., Казань, Россия).

31. К вопросу об иштяках Приуралья и Зауралья в средневековых (в связи с историко-культурным наследием)//Международная научно-практическая конференция «Перекресток культур: межкультурный диалог и сотрудничество на евразийских пространствах». Уфа, 28 мая 2016 г.

32. Традиционен ли татарский ислам?//VI Международный форум «Ислам в мультикультурном мире: межконфессиональное согласие и преодоление радикализма». Казань, 17–18 декабря 2016 г.

2017 г.

33. Малоизвестные и известные источники об Арских князьях в Казанском ханстве XV–середине XVI вв. //V Международный Золотоордынский форум «История Золотой Орды и татарских ханств». Казань, 15–18 марта 2017 г.

34. К вопросу о происхождении понятия золотоордынского времени Ибер-Себер//II Международный форум гуманитарных наук «Великая степь». II International Humanities Forum «Great Steppe». Астана, 26 мая 2017 г.

35. О некоторых недостаточно исследованных аспектах проблемы исламизации Улуса-Джучи (Золотой Орды).//Международная научно-богословская конференция «Духовный шелковый путь: Созидание. Интеграция». Казань, 3–5 сентября 2017 г.

2018 г.

36. Kimek-Tatar meselesine dair//I Uluslararası «Türk kültüre ve Tarihi sempoziumu»/Istanbul, Yeditepe universitesi, Türkiye, 19–21 nisan 2018.

2019 г.

37. Золотая Орда в памяти современного татарского общества; «Идегей» и тема 9 батыров в нем//«Алтын Орда. Тарих пен тағылым» Халықарлық дөңгелек үстелінің Нур-Султан қ. бағдарламасы. 17 Казан 2019 ж. Международный «круглый стол» «Золотая Орда: история и историческая память». 17 октября 2019 г., Нурсултан.

Всероссийские

2011 г.

1. О преодолении в Татарстане булгарской академической парадигмы//Всероссийская научно-практическая конференция «История академических исследований

БИБЛИОГРАФИЯ ЮБИЛЯРА ЗА ПОСЛЕДНИЕ 10 ЛЕТ

территории страны и создание ре-гиональных научных центров РАН (к 60-летию УНЦ РАН)». Уфа, 31 мая–2 июня 2011г.

2012 г.

2. Ислам у татар Прикамья в средние века. Историко-этнографические данные// Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Ислам в Волго-Камье и Приуралье»: ранние страницы истории. Пермь, 16 марта 2012г.

3. О недостаточно исследованных аспектах генеалогии сибирских сейидов// Сулеймановские чтения. XV Всероссийская научно-практическая конференция «Социально-демографическое положение сибирских татар». Тюмень, 17–18 мая 2012г.

4. О дате принятия ислама в Улусе Джучи// Всероссийская тюркологическая конференция, посв. 80-летию Института истории, языка и литературы УНЦРАН «Урал-Алтай: через века в будущее». Уфа, 21–22 июня 2012г.

5. О дате принятия ислама в Улусе Джучи// Всероссийская научная конференция «Этнос. Общество. Цивилизация: III Кузеевские чтения». Уфа, 28 сентября 2012г.

6. К проблеме «ясачных чувашей» Среднего Поволжья середины XVI–XVII вв.// IV Всероссийская (XII Межрегиональная) конференция историков-аграрников Среднего Поволжья «Хозяйствующие субъекты в аграрном секторе России: История, экономика, право». Казань, РТ. 10–12 октября 2012г.

2013 г.

7. К вопросу о численности сибирских татар в Тюменском и Сибирском ханствах// «Занкиевские чтения». Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве». 5 апреля 2013г., Тобольск.

8. О шибанидском «следе» в Булгарском вилайете Улуса Джучи / Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских// XVI Всероссийская научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения». Тюмень, 28–29 мая 2013г.

9. Становление урбанистической культуры волго-уральских татар в XVII–начале XX вв.// X конгресс этнологов и антропологов России. Москва, 2–5 июля 2013г.

2014 г.

10. «Золотой трон» («алтын тэхет») средневековых тюрко-татарских источников и его корни// Всероссийская научно-практическая конференция (с международным участием) «Ахнаф Харисов и актуальные проблемы башкирской филологии (к 100-летию со дня рождения)». Уфа, 20 июня 2014г.

11. К вопросу о западных пределах Улуса Джучи и его потомков// II Всероссийская конференция «История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири». Курган, 17–18 апреля 2014г.

12. Комментарий к одному месту из сочинения Кадыр-Гали бека «Джамигут-таварих» («Сборник летописей») // XVII Всероссийская научно-практическая конференция «Культурное и этническое многообразие тюркского мира», посв. Году культуры в России и 70-летию со дня образования Тюменской области. 30–31 мая 2014г., Тюмень.

2015 г.

13. Историко-культурное значение и туристический потенциал «святых мест» татар России (Волго-Уральский регион и Западная Сибирь) // Всероссийская научно-практическая конференция «Историческая судьба Искера». 7 августа 2015г., Тобольск.

14. Из истории государственности татарского народа: от славного прошлого к будущему // Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая (с международным участием) конференция «Проблемы истории и культуры Татарстана». Казань, 3 декабря 2015 г.

15. О двух малоизвестных посланиях отца Сююмбике по поводу своей дочери // Всероссийская научная конференция «Сююмбике – выдающаяся женщина и правительница (к истории связей татарских государств в XVI в.)». 11 ноября 2015 г., г. Касимов.

2016 г.

16. К вопросу о концепциях этнического становления сибирских татар (постановка проблемы) // XIX Всероссийская научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения» на тему «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях». Тюмень, 20 мая 2016 г.

17. Вопрос о столичном статусе Искера (в связи с некоторыми публикациями последнего времени) / Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских // Всероссийская научно-практическая конференция «Историческая судьба Искера». 5 августа 2016 г., Тобольск.

18. Статус Арских князей в Вятской земле Московского великого княжества в первой половине XVI в. // Ad magnem: тюркское казачество и служилые татары Османской империи, Крымского ханства, Польско-Литовского государства и России. Казань, 29–30 ноября 2016 г.

19. Об одном переписном феномене, содержащемся в итоговых данных Всероссийских переписей 2002 и 2010 гг. // Вторая Всероссийская научно-практическая конференция «Позитивный опыт регулирования этносоциальных и этнокультурных процессов в регионах РФ». Казань, 17–18 ноября 2016 г.

2017 г.

20. К вопросу о туристическом потенциале «святых мест» тюрко-татарского населения Российской Федерации // Всероссийская научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области» (Тюмень, Тобольск, 22–23 сентября 2017 г.).

21. Арские князья на службе у московских государей: походы в Сибирь // III Всероссийская (с международным участием) научная конференция «История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири». Курган, 21–22 апреля 2017 г.

22. К вопросу о происхождении понятий Ибер-Себер, Себер/Сибирь // XX Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения», посв. 100-летию Я.К. Занкиева «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве: региональный компонент». 28–29 апреля 2017 г., Тобольск.

23. Поход Джучи на Алтай 1207 г. и его значение для этноистории Золотой Орды // Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Народы Евразии: История. Культура. Языки». Горно-Алтайск, 10–14 июля 2017 г.

24. Милли дастаннарыбызда, тарихи риваятьләребездә төбәк тарихы // I Всероссийский форум татарских краеведов. 24–25 марта 2017 года, Казань.

25. Идентификация идентичности: обсуждение татарского случая // XII Конгресс антропологов и этнологов России «Миссия антропологии и этнологии: научные традиции и современные вызовы». Ижевск, 3–6 июля 2017 г.

26. Понятие «татары»: композит или содержательная категория?//XIV Всероссийская (с междуна-родным участием) научно-практическая конференция «Тобольск научный—2017», посвященная Году экологии. Тобольск, 16–17 ноября 2017 г.

2018 г.

27. Незученные аспекты труда «Джамигут ат-таварих» Сибирского выходца Кадыйр Али-бека из клана джалаир//Всероссийская научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие сибирских татар и коренных народов евразийского пространства: истоки и современность. «Сузге-тора». Международный фестиваль-конкурс историко-культурного наследия сибирских татар и коренных народов Евразийского пространства». 19 мая 2018 г., Тобольск.

28. Некоторые проблемы определения этнической принадлежности тюркского населения Саяно-Алтайского нагорья и прилегающих территорий Южной Сибири (по материалам переписей XIX–первых десятилетий XX вв.)//Всероссийская научно-практическая конференция «Алтай-Западная Сибирь в XIX–начале XX вв.: население, хозяйство, культура», посв. 16-летию со дня рождения этнографа, экономиста и общественного деятеля С.П. Швецова. Горно-Алтайск, 15–18 мая 2018 г.

2019 г.

29. О клановой принадлежности Чуры (Шуры) Нарыкова—главного героя дастана «Чура батыр»//IV Форум гуманитарных наук «Великая степь». The Great Steppe IV Humanities Forum. Nur-Sultan. June 24, 2019.

30. Отражение историко-этнологических реалий в эпосе «Идегей»: сюжет о 9 «батырах»//XIII конгресс антропологов и этнологов России. 2–6 июля 2019 г., Казань.

2020 г.

31. О недостаточно изученных аспектах средневековой истории так называемых «башкир» севера-запада Приуралья (к вопросу о кимакско-алтайском компоненте в этногенезе татароязычного населения зоны)//V Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция. Азнакаево РТ, 19–20 августа 2020 г., с. Тюменяк РБ, 20–21 августа 2020 г.

2021 г.

32. О западных границах расселения сибирских татар и Сибирского ханства /М.М. Исхаков, З.А. Тычинских.//XIV Конгресс этнологов и антропологов. Томск, 6–9 июня 2021 г.

33. IV-е совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей (Москва, 9–12 июня 1923 г.): недостаточно изученные аспекты//Всероссийская научно-практическая конференция «Народы Алтая в социокультурном пространстве России на рубеже эпох», посв. 30-летию образования Республики Алтай и 265-летию добровольного вхождения алтайского народа в состав Российского государства. Горно-Алтайск. 14–18 июня 2021 г.

34. Об одной исторической загадке, связанной с поволжско-сибирскими контактами начала XV века//XXIV Всероссийская научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения-2021» по теме: «Перспективы сохранения и развития языка, культуры и исторического наследия сибирских татар в рамках исполнения Указа Президента РФ В.В. Путина о национальных проектах 2019–2024 гг.». Тюмень, 28 мая 2021 г.

Региональные**2012 г.**

1. Из этнической истории татар восточных районов Татарстана до начала XX в. // Региональная научно-практическая конференция «Ютазинский район: проблемы истории и культуры (с. Байряка и Ютазинский р-н в системе культур и цивилизаций Юго-восточного Татарстана и Волго-Уральского региона)». Пгт. Урус-су—с. Байряка РТ, 17–18 мая 2012 г.

2. Татарский джадидизм в современной перспективе // V Казанский евразийский форум «Геополитическая трансформация регионов и стран Евразии: поиск цивилизационной идентичности в условиях международной интеграции». Казань, 2–3 июня 2012 г.

3. О понятии «нация» в связи с этнокультурной дифференциацией татарской этнической общности // Культурологические чтения «Культурное наследие тюркских народов Сибири: вчера, сегодня, завтра» в рамках V международного фестиваля дружбы тюркских народов «Сибирская чайхана». 23 ноября, Новосибирск РФ, 2012.

2013 г.

4. «О важности изучения «святых мест» в тюрко-татарских регионах» // Научно-практическая конференция «Историческая судьба Искера» в рамках Международного фестиваля историко-культурного наследия «Искер-джиен». Тобольск, 7 июня 2013 г.

5. Единый учебник Отечественной истории: узконациональный или Евразийский? // VI Казанский евразийский научный форум «Евразийская интеграция в XXI в.: Потенциал. Проекты. Противоречия. Угрозы». 16–17 сентября 2013 г., Казань, Россия.

2014 г.

6. К вопросу об этнической принадлежности «остяков» Приуральско-Зауральской зоны XVI–XVII вв. // Научно-практическая конференция «Роль местных краеведов, писателей и поэтов в сохранении и развитии татарской культуры в Прикамье». 28 ноября 2014 г., с. Барда Пермского края.

7. Проблема современного этнокультурного развития татарского народа // Межрегиональная научно-практическая конференция «Проблемы сохранения и развития татарского этноса в Республике Мари Эл». 3 апреля 2014 г., Йошкар-Ола.

8. Сохранение историко-культурного наследия и национально-культурной самобытности татар РФ // Республиканская конференция краеведов в рамках проведения республиканского конкурса «Сохраняя память народа». 10 апреля 2014 г., Уфа.

9. Проблема современного этнокультурного развития татарского народа // Межрегиональная научно-практическая конференция «Проблемы сохранения и развития татарского этноса в Республике Мари Эл», Йошкар-Ола, 3 апреля 2014 г.

10. Численность и расселение татар на правом берегу Волги во второй половине 16–17 вв. // Межрегиональная научно-практическая конференция «Роль темниковских татарских мурз в истории государства Российского», г. Темников, 22 ноября 2014 г.

2015 г.

11. К новой методологии трактовки этнической ситуации среди тюркских народов Волго-Уральского и Зауральского регионов во второй половине XVI–XVII вв. // XI Конгресс антропологов и этнологов России «Контакты и взаимодействие культур». Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г.

2017 г.

12. Некоторые дискуссионные проблемы истории юго-восточных и восточных регионов Татарстана и вопросы изучения истории татарских сел // Первая региональная научно-практическая и историко-краеведческая конференция «Историко-культурное наследие Черемшанского региона и юго-восточного Татарстана: изучение, сохранение и использование». Село Черемшан, 20 октября 2017 г.

2018 г.

13. «Галимжан Ибраһимовның «Зур Башкортостан» мәсьәләсенә карашларының үзенчәлекләре». // Научно-практическая конференция «наследие Галимджана Ибрагимова», посв. 100-летию образования РБ, 230-летию учреждения ЦДУМ и приуроченной к 80-летию трагической смерти Г.Ибрагимова. 24 марта 2018 г., Уфа.

14. Описание интронизации казахского султана Ураз-Мухаммеда на Касимовском троне в 1600 г. у Кадыр-Али бека: проблемы исследования // Информационно-просветительский форум «Духовное наследие сасовских (цененских татар)». Сасово Рязанской области, 16 февраля 2018 г.

Прочие

2011 г.

1. О некоторых золотоордынских реалиях в тюрко-татарском дастане «Туляк и Сусылу» // Итоговая конференция Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. Казань, 14 февраля 2011 г.

2. К проблеме изучения социальной структуры татар в Российской империи конца XIX века // Итоговая конференция Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. Казань, 21 февраля 2012 г.

2013 г.

3. Между Булгаром и Казанью: историко-этнологические материалы о смене престольного центра Булгарско/Казанского княжества // Итоговая научная конференция Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. 18–19 февраля 2013 г.

2014 г.

4. Историческая этнография татар: по следам «золотого трона» // Итоговая конференция Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. 13 февраля 2014 г.

5. О понятии «нация» // Итоговая научная конференция Института истории им. Ш. Марджани АН РТ за 2014 г. 24 февраля 2015 г.

2016 г.

6. К вопросу о формировании средневековых татар Приуралья (проблема иштяков) // Итоговая научная конференция 2015 г. Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. 16 февраля 2016 г.

2017 г.

7. Некоторые дискуссионные проблемы истории юго-восточных и восточных регионов Татарстана и вопросы изучения истории татарских сел // Первая региональная научно-практическая и историко-краеведческая конференция «Историко-культурное наследие Черемшанского региона и юго-восточного Татарстана: изучение, сохранение и использование». Село Черемшан, 20 октября 2017 г.

2. Редактирование. Рецензии. Отзывы

1. Редактирование

1. Монография Г.И. Зиннатуллиной «Народные медицинские знания сибирских татар (тоболо-иртышская группа)». Казань: Изд-во «Яз», 2013. – 140 с.

2. Учебное пособие «История и культура сибирских татар (с древнейших времен до начала XX в.): Краеведческое пособие для студентов и учащихся старших классов общеобразовательных школ». Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ; Изд-во «Артифакт», 2014. – 440 с.

3. Книги Д.М. Исакова «Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. 1. Среднетюркский период (X – начало XV вв.)». Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2016. – 324 с.

4. История и культура сибирских татар (с древнейших времен до начала XXI в.). Краеведческое пособие для студентов и учащихся старших классов общеобразовательных школ. /Редкол. – научн. ред. д.и.н. Д.М. Исаков, зам. науч. ред. к.и.н. З.А. Тычинских. Казань: Инс-т истории им. Ш. Марджани АН РТ; Изд-во «Артифакт», 2014. – 440 с.

5. На пути к «Стратегии развития татарской нации». Дискуссии татарских интеллектуалов /Д.М. Исаков – отв. редактор, Р.В. Айсин – зам. ответ. редактора. Казань: Изд-во «Грумант». 2020. – 398 с.

6. Редактирование брошюры: Гарифуллин И.З. Татары Башкортостана: история и современность. Казань, 2021. – 76 с.

2. Рецензии, отзывы

7. На автореферат докторской диссертации Р.Р. Садикова «Религиозные верования и обрядность закамских удмуртов (сохранение и преемственность)». Ижевск, 2011. – 55 с.

8. На автореферат докторской диссертации А.Г. Галлямовой «Татарская АССР во второй половине 1940-х – середине 1980-х годов: трансформационные процессы в социально-экономической и культурно-идеологической сферах». Казань, 2011. – 47 с.

9. Отзыв официального оппонента на кандидатскую диссертацию Ф.Я. Уразаева «Механизм сохранения этнокультурной идентичности татарского народа (конец XX – начало XXI вв.)». Казань, 2011. – 266 с.

10. Рецензия на рукопись книги Р.А. Бушкова «Казанская кухня». Казань, 2011. – 123 с.

11. Рецензия на монографию С.Ф. Татаурова «Сибирское ханство: военно-политические аспекты истории». Омск: Омский фил. Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2011. – 292 с.

12. На рукопись книги И. Шигапова «Кем соң без, Төмәнәк бабай? (1650–1950)». Казань, 2012. – 355 с.

13. На рукопись З.А. Тычинских и С.Р. Муратовой «Сибирские татары: история и культура: учеб. пособие для учащихся ср. образовательных школ с этнокультурным региональным компонентом». Тобольск: ТГСПА им. Д.И. Менделеева, 2013. – 182 с.

14. На монографию Ю.В. Селезнева «Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV вв.». Воронеж: Центрально-Черноземное кн. изд-во, 2013. – 470 с.

15. На книгу Р.Ф. Фахрутдинова «Татар тарихы. Tatar History. История татар». Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. – 221 с.

16. Рецензия на статью Джаведа Мадахи Машизи «Обереговая роль пищи в системе верований мусульман (пример таджиков Казани)» (2013 г.).

17. Рецензия на статью И.М. Миргалиева «Сколько лет золотоордынской цивилизации?» (2014 г.)

18. На статью аспиранта И.З. Гарифуллина «Особенности проведения переписных кампаний 1979, 1989 годов в Башкортостане» (2014 г.).

19. На рукопись книги А.М. Малова «Ностальгия по родным краям». Казань, 2014. – 247 с.

20. На рукопись книги Л. Шарафиевой «Ак бабай сукмакларыннан. Олы Кибәче авылы: үткәне, бүгенгесе». Казан, 2014. – 191 б.

21. Отзыв на представленную к защите на соискание ученой степени кандидата исторических наук диссертацию А.С. Сальманова «Башкирское племенное объединение табын: вопросы формирования» (Уфа, 2017). – 293 с.

22. Отзыв на рукопись книги Р.С. Валеева «Автономное плавание. Хроника жизни российских татар на стыке двух веков». Казань, 2018. – 199 с.

23. Отзыв на рукопись книги И. Сафина «Самара муллалары». (Самара, 2020).

VI. ИНТЕРВЬЮ

1. Радикаль чыгышлар исламны сәясәтләштерүдән килә (әңгәмә)// Безнең гәжит. 2.03.2011.

2. Бөөк сәет Колшәриф Нәкыйбел-әшраф (әңгәмә)// Халкым минем. № 8 октябрь, 2011.

3. Идел-Урал тарихы (әңгәмә)// Ватаным Татарстан. 26.10.2011.

4. Демократия булмаса, татарга үсү мөмкинлеге юк (әңгәмә)// Ватаным Татарстан. 16.12.2011.

5. Татар нигә кимегән? Жәнисәп нәтижәләре тагын борчылырга мәжбүр итте (әңгәмә)// Ватаным Татарстан. 23.12.2011.

6. Демократия юк икән, безгә рәт булмаячак (әңгәмә)// Ирек мәйданы. № 1 гыйнвар 2012.

7. Татар ни өчен кими, ягъни жәнисәп нәтижәләренә ышаныргамы, юкмы?// Кәеф ничек. № 2. 18–24.01. 2012.

8. Татарстанда яңа инкыйлаб дулкыны башланьрга мөмкин (әңгәмә)// Безнең гәжит. 01.02.2012.

9. Фәнни нигезләребез нык булу кирәк// Дин вә мәгыйшәт. № 19 2012.

10. Болай яшәп булмый (интервью)// Ватаным Татарстан. 4.02.2012.

11. Кайда безнең алтын божрабыз?// Ватаным Татарстан. 8.06.2012.

12. Сезнең безгә кирәгегез юк (Д. Исаков белән әңгәмә)// Акчарлак. 17.10.2013.

13. Расправа// Звезда Поволжья. 4–10.06, 11–17.06, 20–26.06, 25–31.06, 14–17.07. 2013.

14. «Акыллы мөфти халык белән эшләргә тиеш»// Акчарлак. 14.03.2013.

15. Ике башлы каракош – Алтын Урда тамгасы// Ватаным Татарстан. 5.04.2013

16. Кырым: Үткәне. Бүгенгесе. Киләчәге (әңгәмә)// Акчарлак. 13 март 2014. № 11.

17. Милләтнең фәһемле булуы мөһим (Д. Исаков белән әңгәмә)// Мәдәни жомга. 21.02.2014.

18. Ватан тарихы языла (Д. Исаков белән әңгәмә)//Гаилә һәм мәктәп. №3 (8) март 2014.
19. Ил казнасы начарая бара (әңгәмә)// Акчарлак. 24 декабрь 2015.
20. Бу бит мәктәп, төрмә түгел!//Ирек мәйданы. 18 июнь 2015 ел.
21. Хөкүмәт сәясәтен үзгәртәргә тиеш//Ирек мәйданы. 5 март 2015 ел.
22. Халыкка таянсалар, карап тору жиңелрәк//Ирек мәйданы. 23 июль 2015.
23. Без—зур бер татар милләте//Ватаным Татарстан. 27 февраль 2015 ел.
24. Тарихи каршылыкларны куертмыйча гына//Халкым минем. №2 (45), февраль 2015.
25. Бердәмлеккә яһүдләрдән өйрәнәсе иде//Ирек мәйданы. 12 май 2016.
26. Бу илдә халык ачылыктан үлә алмый// Акчарлак. №40. Октябрь 2016 ел.
27. «Карга күзен карга чукуымый»//Ирек мәйданы. №9. Март. 2016 ел.
28. «Офыкларны ерагайтасы иде» (Д. Исаков белән Р. Минһаж әңгәмәсе)//Безнең мирас. 2017. №8 август. 56–60 бб.
29. Тарих һәм заман (тарих фәннәре докторы Дамир Исаков белән Рәфик Юныс әңгәмәсе)//Казан утлары. 2017. №1. 174–179 бб.
30. Колачлырак фикерләү күренми (Д. Исаков белән әңгәмә)//Ватаным Татарстан. 27.01.2017.
31. Татарлар бер халык түгел, диючеләргә ышаныргамы?//Безнең гәжит. 25 гыйнвар 2017 ел.
32. Дамир Исаков: «Татарстан дәүләтчеләге Олуг Мөхәммәдтән башлана» (әңгәмә)//Мәдәни жомга. 2019 ел 28 июнь. №25.
33. «Акчаны банкта сакларга ярамый» (Дамир Исаков белән әңгәмә)// Акчарлак. 2.03.2017.
34. Татар дуңгыз урынына ат, сарык, сыер асрасын (Д. Исаков белән әңгәмә)//Ирек мәйданы. 9.02.2017.
35. Татар ике арада калды (әңгәмә)//Ирек мәйданы. 30.03.2017.
36. Татарларны исәпкә алмау мөмкин түгел (әңгәмә)//Ирек мәйданы. 29 июнь 2017.
37. «Татарстан житәкчеләре куркудан туктарга тиеш»//Ирек мәйданы. 30.08.2017.
38. «Татарларга демократия кирәк» (Д. Исаков белән әңгәмә)//Ирек мәйданы. 12.10.2017.
39. «Татар телен үстерү мөһим» (Д. Исаков белән әңгәмә)//Ирек мәйданы. 16.11.2017.
40. Күпләрдә бернигә дә гамь калмады//Ирек мәйданы. 10.03.2017.
41. «Татарлар демократиясез яши алмый» (Д. Исаков белән сөйләшү)//Ирек мәйданы. 20.12.2017.
42. Дамир Исаков белән әңгәмә: «Россия халкының биштән бере хәерчелектә яши»// Акчарлак. 20.12.2018.
43. «Татарларга активрак булырга кирәк» (Галим Д.Исаков белән сөйләшү)//Ирек мәйданы. 6.12.2018.
44. «Татарлар белән башкортны якынайткасы тырышалар» (әңгәмә)//Ирек мәйданы. 18.04.2019.
45. «Татарлар Шмаковка орден бирергә тиешләр»//Идел. 2019, 1 август.
46. «Демократия һәм күп партиялелек кирәк»//Идел. 2019. 8 август.

47. «Милли хәрәкәт халыкны уята алды»//Ирек мәйданы. 28.02.2019.
48. «Сүз ирегән кысу халыкка да, хакимияткә дә начар»//Ирек мәйданы. 21.03.2019.
49. «Дошманга да яхшылык теләргә кирәк» (әңгәмә)// Акчарлак. 2019, 1 август.
50. «Конечно, “северо-западные башкиры” – это политический проект» (Интервью с Дамиром Исаковым)// Бизнес Online. 28.02.2019.
51. Туган тел ул – милләтнең теле (Д. Исаков белән әңгәмә)//Шәһри Казан. 19 гыйнвар 2020 ел.
52. Татары – имперская нация KazanFirst.//4.03.2020. У татар все-таки меньше коллективного са-моощущения, чем у башкир//Kazanfirst.ru 9.02.2020.
53. Телне көчләп тагып булмый (Д. Исаков белән әңгәмә)//Ватаным Татарстан. 13 март 2020.
54. «Демократия булмаса, алга китешкә өмет юк»//Ирек мәйданы. 20 август 2020.
55. «Татарлыгыңны көн саен исбатлап торырга кирәк»//Ватаным Татарстан. 19 июнь 2020.
56. «Татарлар үзләре кинофильм төшерергә тиеш иде»//Ирек мәйданы. 23.04.20.
57. «Без заманча технологияләргә кулланьрга тиеш»//Ирек мәйданы. 3 июнь 2021.
58. «Татарам пора стать политической нацией. А то мы спрятались за татарстанскую элиту...» Бизнес Online. 12.07.2021.
59. «Ахмак кешеләр һаман коммунистларга тавыш биреп утыра...». Күренекле галим, тарихчы Дамир Исаков белән әңгәмә// Акчарлак. 29.09.2021.

VII. «КРУГЛЫЕ СТОЛЫ»

1. Участие в работе «Круглого стола» на тему «Этногенез и этническая история народов Евразии», проходившего в рамках Международного научного конгресса «Наследие Л.Н. Гумилева и судьбы Евразии: история, современность, перспективы» (Санкт-Петербург, 1–3 октября 2012 г.).
2. «Түгәрәк өстәл»дә – тулы бер гасыр. Галимнәр Д. Исаков, А. Юзиев, Р. Мөхәмәтдинов, М. Габидуллин, «Казан утлары» журналы баш мөхәррире И. Ибраһимов катнашында//Казан утлары, 2014, №2. 133–146 бб.
3. Чигенүме, жиңелүме? (Р. Хәким, Р. Вәлиев, Ф. Сафиуллин, Д. Исаков катнашында «түгәрәк өстәл»). Р. Юныс эзерләде//Казан утлары, 2015. №10. 126–142 бб.
4. Авыл тарихы – милләт тарихы!//Безнең мирас. №9 (56) сентябрь 2016. 29–37 бб.
5. Тел яшереп утырмыйк («Түгәрәк өстәл»)//Ватаным Татарстан. 24.06.2016.
6. Хак тарихны кайтару юлында. «Түгәрәк өстәл»//Казан утлары. 2017. №10. 120–133 бб.

VIII. ПУБЛИКАЦИИ В ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ

1. Гуманитарии в республике превращаются в исчезающую величину//Бизнес Online. 4.07.2014.
2. Положение, которое сложилось в КФУ в последние годы, не уникально (Ч.1)//Бизнес Online. 2.07. 2016. Без изменения самой концепции КФУ невозможно двигаться дальше (Ч.2)//Бизнес Online. 5.07.2016. У Минобрнауки нет никаких оценок потребностей в кадрах для нацшкол (Ч.3)//Бизнес Online. 15.07.2016. Речь

идет о форме тотального сопротивления курсу руководства (Ч.4)//Бизнес Online. 17.07.2016. <https://www.business-gazeta.ru>.

3. «Без демократии российская нация—это чисто ассимиляторский проект» (интервью)//Реальное время. 23.01.2017.

4. Дамир Исхаков: «Россия должна быть кровно заинтересована включить в свое историческое поле наследие Золотой Орды» (интервью)//Реальное время, 24 мая 2017г. <https://Realnoevremya.ru/articles/66160-intervyu-s-damirom-ishakovym-kak-podelit-zolotuyu-ordu>.

5. У татар есть собственные интересы (интервью)//Бизнес Онлайн. 12.08.2017. <https://www.business-gazeta.ru/article/354271>.

6. Вопрос знатокам: как нам обустроить татар («Круглый стол»)//Реальное время. 22.08.2017.

7. «Как сказал Путин: «Слабых-то бьют!». Мы, татары, слабеем, и нас бьют...» («Круглый стол», Ч. I)//Бизнес Online. 1 августа 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/353162>.

8. «Сценарий движения от Татарстана к Казанскому краю четко виден»//Бизнес Online. 3 августа 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/353378>.

9. Вопрос знатокам: как нам обустроить татар/Реальное время, 22 августа 2017г. <https://Realnoevremya.ru/article/74346-etnolog-damiir-ishakov-ov-tatarskom-ekspertnom-soobschestve>.

10. «Договор сейчас—это межа, над которой уже нога занесена Москвой, чтобы раздавить («Круглый стол», Ч. II)//Бизнес Online. 2 сентября 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/353266>.

11. Дамир Исхаков: «У татар есть собственные интересы» («интервью»)//Бизнес Online. 12 сентября 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/354271>.

12. «Не надо искать черную кошку в темной комнате... вся проблема только в татарах» («Круглый стол», Ч. I)//Бизнес Online. 27 сентября 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/358868>.

13. «Главная проблема—у татар нет городской татарской культуры» («Круглый стол»)//Бизнес Online. 28 сентября 2017г. <https://www.business-gazeta.ru/article/358986>.

14. «Наелись мы Сабантуями!»: Какой должна быть «Стратегия татарского народа?» («Круглый стол»)//Бизнес Online. 11 декабря 2018г. <https://www.business-gazeta.ru/article/406510>.

15. Смотреть на Татарстан шире, чтобы быть сильнее//Идел Реалии, 20.10.2019. <https://www.idelreal.org/a/30221919.html>.

16. «Если татарин татарина не затоптал в грязь, то день не день, жизнь не жизнь» («Круглый стол»)//Бизнес Online. 19 января 2019г. <https://www.business-gazeta.ru/article/410106>.

17. «Казань и Москва, особенно после Ивана Грозного,—это два полюса. Они меняются местами» («Круглый стол»)//Бизнес Online. 26 января 2019г. <https://www.business-gazeta.ru/article/410991>.

18. У татар все-таки меньше коллективного самоощущения, чем у башкир//Kazanfirst, 9 февраля 2021г. <https://Kazanfirst.ru/posts/510744>.

19. «Предки татар—одни из немногих народов мира, кто создавал исламское государство» («Круглый стол», Ч. I)//Бизнес Online. 18 мая 2019г. <https://www.business-gazeta.ru/article/424733>.

20. «В значительной степени подлинный ислам сохранился только у татар» («Круглый стол», Ч. II) // Бизнес Online. 19 мая 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/424813>.

21. «Өчпочмак» пишут как «треугольник», но «шаурму» же не переводят! Это и есть боязнь уче-ных» («Круглый стол») // Бизнес Online. 21 июля 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/432163>.

22. «И с той, и с другой стороны реки Угры стояли предки современных россиян» («Круглый стол», Ч. I) // Бизнес Online. 25 августа 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/436254>.

23. «Татары, башкиры, якуты... Общим фронтом мы выстоим не на Угре, но Москве-реке» («Круглый стол», Ч. II) // Бизнес Online. 30 августа 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/436915>.

24. Конец татарской нации? Не будем спешить с окончательным вердиктом // Бизнес Online. 1 сентября 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/437058>.

25. «Нам важно понять, чем был Татарстан для татар» // Бизнес Online. 1 октября 2019 г. <https://www.business-gazeta.ru/article/441490>.

26. Татарская геополитика (внутренняя дискуссия, 11 июля 2019 г.) // На пути к «Стратегии развития татарской нации». Дискуссии татарских интеллектуалов. Казань: Изд-во «Грумант», 2020. С. 217–227.

27. Введение к книге «На пути к “Стратегии развития татарской нации”». Дискуссии татарских интеллектуалов. Казань: Изд-во «Грумант», 2020. С. 6–7.

28. Татарский народ упустил шанс иметь в Думе собственных представителей // Бизнес Online. 5.10.2021.

IX. ПРОЧИЕ ПУБЛИКАЦИИ

1. Дамир Исаков: «Татарлар бөөк халык, шуны онытмыйк!» // Үз жиремдә – үз телем. Казан: Халкыбыз мирасы. 2021. Б. 56–57.

2. Эзотерик, йог и маг // Ильдар Ханов – воспоминания, размышления о творчестве / автор-составитель Р.Р. Султанова. Казань, 2014. С. 74–75.

3. Милләтнең ак бае (некролог) // Туган Җир. Родной край. № 2. 2019. Б. 274–276.

4. Милли дастаннар һәм аларны төбәк тарихын өйрәнүдә куллану // Зональная научно-практическая конференция «Проблемы изучения истории и культуры населенных пунктов Западного Закамья». 18 марта 2017 г., с. Нижняя Татарская Майна.

5. Татарские общественные объединения: застой или прорыв («Круглый стол») // На пути к «Стратегии развития татарской нации». Дискуссии татарских интеллектуалов. Казань: Изд-во «Грумант», 2020. С. 243–256.

XI. ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

1. Участие в подготовке концептуальной части «Программы сохранения идентичности татарского народа» (2012).

2. Состояние научной экспертизы межэтнических и конфессиональных отношений в Приволжском федеральном округе (с участием Д.М. Исакова) // Экспертный доклад. Москва–Ижевск–Оренбург, 2013.

3. Участие в подготовке предложений от Республики Татарстан на концепцию нового учебно-методического комплекса по Отечественной истории (2013).

Татарский дух

Татар рухы

Бибинур Сабирова

СЕБЕРДӘ ТАТАРЛАРНЫ КЕМНӘР ТАРКАТА?

«Азатлык» радиосы сайтында чыккан «Себер татарларына кем ят?» язмасы йогынтысында туган уйлар

«Азатлык» радиосының сайтында чыккан «Себер татарларына кем ят?» дип аталган язма уйландырды, үткәннәрдә милли хәрәкәттә булган хаталарны, югалтуларны да искә төшерде. Төмән дәүләт университеты бинасының бер бүлмәсендә генә шактый еллар Хәнисә Алишина жәмәгәтчелек нигезендә тоткан Тюркология үзәгенең университет ректоры фәрманы белән себер татарлары телен өйрәнүче үзәккә әверелдерелүе хакында ул язма. Ул Үзәккә житәкче итеп билгеләнгән Хәнисә ханым әлегә аның максатларын ачмый тора икән. Татарлар өчен нәрсә бирер бу Үзәк – вакыт күрсәтер.

Ә менә Нәсия Уразова ачыктан-ачык белдергән Идел бue татарларына агрессив мөнәсәбәтен: *«Бераз булса да себер татарларыннан читләшеп торыгыз, чылбырдан ычкынган этләр кебек булмагыз!»* – ди бит ул. Себер татарларын киң күңелле, юмарт халык, дип әйтүе белән килешәм. Себердә туып үскән, себер татарлары белән бергә укыган, себер татарлары авылларында балалар укыткан, себер татарлары белән катнаш гаиләләр корып туганлашкан нәсел вәкиле буларак, мин дә яхшы беләм себер татарларын. Сабыр, җыр-моңга бай, киң күңелле, юмарт халык себер татарлары, чынлап та, ә менә берсеннән дә Нәсиягә кадәр безне *«чылбырдан ычкынган этләр»* белән чагыштыручы булмаган иде себер татарлары арасында. Нәсиянең бөтен себер татарлары исемнән нәтиҗәләр чыгарып әйтергә хакы юк, чөнки ул аларның рухи халәтен жентекләп өйрәнгән кеше түгел. Аларның миңа үз фикеремне белдергән өчен ризасызлык белдерәчәкләрен алдан белеп торсам да, эндәшми кала алмыйм. Казан татарларын гаепләүләр күп булды инде, күнегелгән, монысын да кичерермен. Минем, озак еллар бue себер татарлары белән якин аралашып яшәгән, укытучы, мәктәп мөдире, мәгариф методисты, соңрак журналист буларак та аларның тарихын, гореф-гадәтләрен, менталитетларын өйрән-

гән кеше буларак, үземнекен генә түгел, алар фикерен дә халыкка житкерергә хакым бар.

Себер татарларын аерым халык итеп таныту теләге белән татар мәктәпләрендә белем алмаган, әдәби телне өйрәнми калган тел галимнәренең йөрәкләре дөрләп яна, аларга жәмәгәтчелек вәкилләре дә кушыла. Шуларның берсе – Нәсия Уразова.

Нәсия татар мәктәбендә укымаган, әдәби телне белми, халык фикере белән дә кызыксынмый. Ул Тубыл мәдәнияте үзәгендә эшләп алганнан соң, Төмәнгә килеп край музеега эшкә керде, аннан Хәмит Ярми мирасына хыянәт итүе сәбәпле, китәргә мәжбүр булды – моңа музей архивы мөдире Елена Усольцева сөйләгән аудиоязма дәлил, ул язма миндә саклана. Әдәби телдә бер татар китабы укымаган көенчә, ул, Флора Әхмәтова-Урманченең кандидатлык диссертациясенә ияреп, татар прозасында халык авыз ижатын тикшерүгә багышланган тема буенча кандидатлык диссертациясен яклады да, Себердә үзенә урын таба алмаганнанмы, Төркиягә китеп барды, инде хәзер аннан Идел бие татарлары белән себер татарларының бернинди уртаклыгы юклыгын исбатларга маташып ята.

Ә менә кандидатлык диссертациясен яклаганда аңа Флора Әхмәтованың Идел бие татар язучылары эсәрләре нигезендә язылган диссертациясә дә, татар халкын бербөтен милләт итеп карап Казанда яшәп ижат иткән танылган фольклорчы-галим – якташыбыз Хәмит Ярминең фәнни мирасы да бик якын, кирәк булды, ул вакытта ул үзен татар итеп хис иткәндер, мөгаен. Хәмит Ярминең Төмәнгә кайтарылган фәнни мирасын кулына төшереп үзләштергәч, докторлык диссертациясә эзерлеге турында хәбәр чыгарган иде, никтер якламый гына китеп барды Төркиягә, инде анда «Әлиппа» язган икән. Әлиппа да кирәк кирәген...

1990-нчы еллар башында, мәктәптә татар телен укуы буенча бай тәҗрибә туплаган укытучыларның «Әлифба-Әлиппа»ны бер битен әдәби телдә, икенче битне шул ук материалны себерчә итеп эшләп чыгарырга кирәк, дигән киңәшләрен тыңламыйча, себерчә генә эшләп, бастырып чыгарган иде Укытучылар белемен күтәрү институты. Алар тәкъдим иткәнчә эшләгән булсалар, укытучылар шатланып кабул иткән булырлар иде ул Әлиппаны, алар бит барыбер әдәби телне себер теле белән чагыштырып укыталар, тик телдән генә, ә бу басма әсбап булыр иде. Шул елда (1990) әлегә институт каршында 7 штат берәмлеге белән себер татарлары телен, мәдәниятен, тарихын өйрәнү лабораториясә ачылган иде. Штатка Казаннан академик Диләрә Тумашева белән филология фәннәре кандидаты, себер татарларын аерым халык итеп күргән галимә Суфия Исхакова да кертелгән иде. Житәкчесә итеп тарих фәннәре кандидаты Ильяс Рафиков билгеләнде. Ул лабораториянең төп эше дә «Әлиппа» булды бугай. Укы-

тучылар белемен күтәрү институты Төбәк мәгарифен үстерү институтына әверелгәннән соң таркалды ул лаборатория, татар теле буенча бер фәнни хезмәткәргә калды. Хәзер анда милли мәгариф буенча бер белгеч-хезмәткәр дә юк. Татар жәмәгәтьчелегенең моңа да исе китмәде.

Нәсия шуны да белми: Себердә әдәби телне укуы традициясе тирән тамырлы, бик бай, бүгенге көндә себер татарлары ул язганча түгел, әдәбигә якынрак итеп сөйләшә. Себерчә генә басылып чыккан китапларны авырсынып укыйлар алар, без бит алай ук саңгыраулатмыйбыз телебезне, диләр. Себер татарлары диалектлары бер-берләреннән нык аерыла, Төмән татары белән Тубыл татарын сөйләменә карап кына да аерып була. Кайсы диалектны аерым себертатар теле итеп мәктәпкә кертмәкче була икән тубыллы Нәсия Уразова? Әле бит себер татарларының уртак әдәби теле формалашмаган. «Себер татарлары телен аерым тел итеп мәктәпләрдә укытырга кирәк», дигән шаукым зыянсыз гына булмады, гомумән татар телен укуы туга, татарның милли үсешенә зур зыян китерде.

Бер-береннән ерак төбәкләр генә түгел, бер тирәдәге авыллар да башкаларыннан тел үзенчәлекләре белән аерылып торалар. Казанда вакытта троллейбуста барам, яныма бер татар ир-заты кереп утырды, көтмәгәндә үзенә кайгы-хәсрәте белән уртаклаша башлады, әнисен жирләгән көне икән. Таныш булмаган кешеләр белән сөйләшәргә яратмасам да, мин тыңладым бу кайгылы милләттәшемне. Кинәт әйтеп салды ул: «Сез, ахрысы, я табиб, я укытучыдыр?» Мин аның соравына җавап бирү урынына: «Мин дә сезне беләм, сез Апастан», – дип әйтүемне сизми дә калдым. Ул кинәт утырган урыныннан сикереп торырлык булып тайпылды: «Кайдан беләсез мине, кем сез?!» – дип ялварып калды. Минем аңа җавап бирерлек вакытым калмаган, тукталышыма килеп җиткән идем. Аны тыңлаганда мин Себергә бабайлар Апас төбәгеннән узган гасыр башында килеп төзегән туган авылыма әйләнеп кайткандай, амам теле бишегендә тибрәлгәндәй сиздем үземне. Гаиләбез Төмән шәһәренә күчкәнче 10 яшемә кадәр Төмәннән 60–65 чакрымда гына булган ул авылда үстем мин, шул замандагы авыл теле жан-бәгыремә тирән сеңеп калган икән. Янымда утырган кеше нәкъ безнең авылча, димәк, апасча сөйләшә, хәтта көе дә безнең авыл сөйләшенең көе. Ул сөйләшне Себердә безнең әби-бабайлар түкми-чәчми саклаганнар, ул буыннардан-буыннарда бирелгән. Һәркемгә кадерле күкрәк сөте белән бергә жанга иңгән газиз ана теле, бишек теле, мин туганнарым белән аралашканда шул телдә сөйләшәм, татар дөньясына чыксам, әдәби телгә күчкәнемне сизми дә калам. Себер татарларының ана телләрен саклау омтылышы миңа аңлаешлы, әмма һәр төбәкнең телен аерым тел итеп карау мөмкин түгел ләбаса. Татарстанның үзгәндә дә татар теленең төрле диалектлары бар.

Еллар дәвамында тыгыз элемтэләр барлыкка килгән себер татарлары белән Идел буе татарлары арасында, себер татарлары теле әдәбигә якынлашкан, бүгенге көндә дәүләтчелеге, уртак әдәби теле булмаган себер татарларын борынгы телгә кайтарырга тырышу нәтижә бирми, Төмән-Иртыш буе татарлары, Омски татарлары, бараба татарлары өчен уртак әдәби тел формалаштыру өчен мөмкинлекләр бик чикле. Себер татарларының теле алтайлылардан башлап төрле төрки халыклар йогынтысында формалашкан, Идел-Урал татарлары теленең дә йогынтысы булган, ул тарихи чыганкалардан да билгеле, шуңа да төрле диалектлары бар бу телнең. Мин кайбер төбәкләрдә себер татарларының сөйләшенең нигезендә үзбәк телен ишетсәм, кайсыдыр төбәкләрдә (бигрәк тә Саз якларындагы авылларда) кыргыз теле йогынтысын сизәм. Ә менә Вагай районының иң ерак авылларының берсе, сазлар, күлләр арасында утырган Усак (Аусак) авылында казан татарлары йогынтысы сизелеп тора. Мин Төмән өлкәсе себер татарлары телен яхшы беләм, дип әйтә алам, ә Ом өлкәсенең бер районыннан чыккан укучының татарча сөйләшүен бервакыт тәржемәче ярдәмендә генә аңлый алдым. Менә нигә кирәк һәр татарга да әдәби телне белү – аралашу, берләшү теле дә бит ул.

Себертатар теле бит әдәби телдән нык аерыла, аны аерым тел итеп карарга буладыр, дигән фикер галимнәр арасында да яңгырый. Ә менә миңа нык аерыла кебек сизелми, чөнки без, себерле һәм казанлылар, монда бер казанда кайныйбыз. Себер татарлары фольклоры дөньясына кереп карасаң, алар борынгы заманнарда берле башка төрки халыклар, Идел буе татарлары белән икътисади-мәдәни багланышларда булганлыгын күрсәң, соңгы дәвердә татарның этник төркемнәре аерылгысыз булып, бергә уралган. Ахрысы, себер татарлары телен аерым тел итеп ясау заманы үткән, себертатар әдәби тел формалашмый калган. Тәжрибә шуны күрсәтә: әдәби телне себертатар теленнән – жирле шивәдән аермый, икесен бергә өйрәнәп алып барганда гына татар телен саклап калырга була Себердә, тик ул эшне системага салу гына кирәк.

Себер татарларының культурасы, дигәннән, Себердә дә – Ислам дине нигезендә формалашкан гомумтатар милли культура, уртак фольклор бар, кайбер горейф-гадәтләрдә генә аермалык сизелә. Бервакыт Төмәндә үткәрелгән Имамнар форумында Нәсия Уразова, сүз сорап алып, мөнбәргә чыкты да татар имамнары алдында урысча сөйли башлады: «Безнең, себер татарларының, иң югары культурасы – астаналар (Себергә Ислам динен алып килгән шәехләр каберләре), нигә безгә Мәккәгә хажга йөрергә, астаналарга хаж кылуны оештырырга кирәк», – дип шаккатырды Форумда катнашучыларны. Имамнар, бертавыштан «гү» килеп, мөнбәрдән кудылар үзен. «Себер исламы» дип сөйләүчеләр бер Нәсия Уразова гына

түгел. Өлкә Диния нэзарәте каршында рухани-мәгърифәти «Хикмәт» газетасын чыгарганда исламның берлеге, һәр төбәк өчен аерым ислам була алмаулыгы, фәкать дини горейф-гадәтләргә төбәккә хас горейф-гадәтләр кереп уралганлыгын аңлатуга аеруча игътибар итә идек, әмма Нәсияләргә барып житми иде Бохара мәдрәсәсендә гыйлемле укытучылардан белем алган элекке мөфтибез Галимжан хәзрәт Бикмуллинның вәгазьләре. Себердә Идел буе татарларының милли мәгърифәткә керткән өлешләре, ул шәхесләренең себер татарлары арасында югары абруйлы булулары турында күп сөйли алам, әмма бу язмамның максаты ул түгел. Ә менә Нәсиянең, Себердә ислам динен тараткан бохаралы шәхсләренең каберләренә табынган хәлендә, Идел буе татарларының Себердәге хезмәтләрен ят йогынты итеп күрүе бик сәер дә, аңлаешсыз да. Борынгы заманнарда бирле Казаннан дин әһелләре чакырылып китерелгән Себергә, алар арасынан данлыклы Манжел мәдрәсәсендә укытучылар да булган, алар да монда динне, рухи кыйммәтләренә ныгыту белән бергә телгә йогынты ясаганнар. Яратасыңмы, юкмы казан татарын, тарихи чынбарлыкны танымый будыра алмыйсың.

Аерым кешеләр генә хәл итә алмый себер татарлары өчен әдәби тел проблемасын, гомумән, татарның бердәмлеге мәсьәләләрен. Дистәлгән буын себер татарлары мәктәпләрдә әдәби телдә белем алды, әдәби тел фән буларак әлегә кадәр укытыла. Татар мәктәпләрендә белем алган буыннарда үз ана телләре дә газиз, әдәби тел дә бик кадерле, себерле-казанлы катнаш никахлар күбәйгәннән-күбәя бара, яшьләр аерылмыйлар этник төркемнәргә, бер-берләре белән милли гаилә корасы килгән татар яшьләре татар дип кавышалар. Мин соңгы елларда гына этномәдәни компонентлы итеп кенә калдырылган татар мәктәпләрендә күп булдым, укучыларга провокацион сорау да бирә идем: «Бәлки сезгә әдәби телне өйрәнеп азапланырга кирәкмидер, мәктәптә себер теле генә укытылса, жинелрәк булмас идеме сезгә?» Һәр мәктәптә дә укучыларның җавабы бердәй булды: «Юк! Без үз ана телебезне беркайчан да онытмабыз, безгә әдәби телне өйрәнергә кирәк, татар дөньясынан төшеп калмас өчен кирәк безгә әдәби тел».

Себердә яшәүче татарлар өчен әдәби тел, Себер шивәсе дә—уртак байлыгыбыз, себер татары белән казан татары өчен тел тоткарлыгы чынлыкта юк, ә аны уйлап чыгаручылар гына бар. Мин 1950-нче елларда татар педагогия училищесын тәмамлап, Төмәннән ерак себер татарлары авылында башлангыч сыйныфны татар телендә укыттым. Булат Сөләйманов авылы—Сопра иде ул. Себертатар балалары минем телемне аңлыймы икән, дигән уй да килми иде башка, искиткеч сәләтле балалар йотлыгып укыдылар әдәби телдә. Авыл халкы өчен минем телем, минем

өчен алар теле ят булмады, миндә белем алган шул сыйныф балаларының берсе генә башка һөнәргә ия булды, калганнары барысы да—укытучылар, мактаулы исемнәргә лаек булдылар, үзем белән элемтәдә торучылары әле дә әдәби телдә сөйләшәләр минем белән, тел аеручыларга карата ризасызлык белдерәләр, ә бит мин аларны барлыгы бер ел гына укытып калдым, аннан институтка укырга киттем. Мине авыл халкы яратты, мин аларны, казанлы, себерле дигән сүз дә булмый иде—без татарлар идек. Себер татарлары балалары әдәби телне аңламый, әдәби тел балаларның фикерләү сәләтен үстерүгә тоткарлык ясый, дигән сүзләр—ялган. Себер татары теленә әдәби тел куркыныч янамый, урыслагудан йотыла татар теле. Шәһәр татар яшьләре урысча гына сөйләшәләр, ә татар телен өйрәнәселәре килә. Аларга да сорау бирәм: «Әгәр дә татар телен өйрәнү курслары ачылса, кайсы телне өйрәнәр идегез?»—дим. «Әлбәттә, әдәби телне!»—диләр алар. Булат Сөләйманов әдәби телдә язды шигырьләрен. РСФСРның атказанган укытучысы, Габдулла Тукай исемендәге Татарстан дәүләт бүлегенә лаек булган Якуб Зәнкеев әдәби телдә ике роман язып калдырды. Минем Булат Сөләймановка багышланган берничә мәкаләм дөнья күрдә, татар һәм рус телләрендә, аларда искә алган истәлектәремнән бер эпизодны китерми уза алмыйм.

Мин Сопрада эшләгәндә Булат туган авылыннан 100 чакрым ераклыктагы Карагай авылында (элекке Дубровное, хәзер Вагай районы) китапханәче булып эшли иде, Карагай мәктәбендә урта белемен экстерн рәвешендә тәмамлады. Шимбә-якшәмбедә кышкы ачы бураннарда да, язгы яңгырлы-жилле көннәрдә дә туган авылына кайтмый калмый, шимбә кичен миндә була, сәгатьләр бие сөйләшеп утырабыз. Бер кичтә серен ачты ул: *«Гажәпләнәсездер инде минем яллар саен шулкадәр вакытыгызны алып утыруларыма. Мин бит шагыйрь булу турында хыялланам, булам мин шагыйрь, әдәби телдә, Тукай телендә язачакмын. Әдәби телнең чын яңгырашын мин беренче сездән ишеттем, тел өйрәнергә йөрм мин сезгә»*,—диде. Себер аһәне белән сугарылган шигырьләрен соңгы көннәренә кадәр гомумтатар әдәби телдә язды ул. Үзгәртеп кору чоры башлануга туган халкының, ана теленең хокуклары өчен көрәшкә күтәрлде, аның өлкә басмаларында чыккан «Нет языка—нет народа» дигән мәкаләсе әле дә телләрдән төшми. Ана телен торгызу көрәшенең төп максаты иде. Шулай булуга карамастан, әдәби телдә язуын давам итте, себер шивәсендәге аерым сүзләргә генә кертә иде шигырьләренә. «Ана телен өчен шулкадәр көрәшеп тә, ник шигырьләреңне себерчә язмыйсың?»—дигән сорауга аның жавабы шундый булды: «Булдырылсын себер татарларының уртак әдәби теле—ул телдә дә язармын». Булат Сөләймановның дөньядан китүенә 30 ел вакыт үтте, аның истәлеген кадерләп саклый себер татарла-

ры, шигырьләрен яратып укый, ижаты студентлар, галимнәр тарафыннан өйрәнелде, бу эш дәвам итә. Тик менә ижтатын тикшереп өйрәнүчеләр Булатның әдәби телне инкарь итмәвенә игътибар итмиләр. Гадәтемчә дәрәсән язарга алынган, мондый сорау да куймый булдыра алмыйм. Кирәкме бүген Булат Сөләймановның шигырьләрен себер татарларының кайсыдыр бер диалектына күчәрү? Моңа риза булыр идеме ул? Себер татарлары аның шигырьләрен ул язганча—оригиналда укуларын дәвам итсәләр яхшырак булмас идеме? Бу сораулар нигезсез түгел. Быелгы Сөләйманов укуларына багышланган «түгәрәк өстәл»дә мөхтәрәм Тубыл шагыйрәсе, 26 китап авторы Галия Абайдуллина Татар Конгрессы бүләк иткән сертификатка Булат Сөләйманов шигырьләрен себерчәгә күчәрәп, китап итеп чыгарырга вәгъдә бирде, катнашучылар дәррәү хупладылар аның ниятен. Мин моны себер татарларын әдәби телдән читләштерү чарасы итеп кабул иттем. Кичерсен мине Галия ханым. Бу минем карашым, йөрәгем белән инанган фикерем, Булатны, аның ижатын, аның Татарстан язучылары белән, татар әдәбияты белән үтә жылы мөнәсәбәтләрдә, аерылгысыз элементдә яшәп ижат иткән, Тукай рухына, әдәби телгә соңгы көннәренә кадәр тугрылыклы булып калганлыгын яхшы белгән кеше фикере бу. Кирәкме себер татарларына Булатның шигырьләренә Тубыл шивәсенә күчәрелүе—халык үзе әйтсен җавабын.

Шулай, Нәсияләр коткысына бирелгәннәр дә бар, әмма себер татарларының күпчелеге татарны бербөтен милләт итеп күрә, себер татарларының рухи-мәдәни мирасы татар мәдәниятенә кадерле бер өлешен тәшkil итүен аңлап, татар дөньясында каласы килә. Татарстан да себер татарын үз милләттәше итеп күрә, Себердә татар үсешенә зур ярдәм күрсәтә. Шунның бер мисалы—себер татарлары телен, мәдәниятен, тарихын 60 елдан артык, гомәрә буге өйрәнгән галим-тюрколог, филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры Фәрит Йосыповның «Себер татарлары. Рухи мәдәният җәүһәрләре. Себер татарлары фольклоры антологиясе» дигән саллы хезмәте. Аның төрле жанрларга багышланган 4 томы дөнья күрдә, Татарстан Республикасы финанслады ул меңгә якын битләрдән торган томнарны. Себер татарларын дөньяга таныткан бу китапларны дөнья төрки халыклары сокланып, рәхмәтле булып кабул итте. Себер татарларының рухи-мәдәни мирасы татар дөньясының гына түгел, төрки мәгърифәтенә күзәл бер өлеш дә.

Бүгенге вазгыятьтә татар үзенә милли йөзен, туган телен, мәдәниятен, рухи-мәдәни мирасын кече халык булып түгел, бөек, бердәм халык булып кына саклай ала. Бабайлар да: «Бердәмлектә—көч»,—дип, ташка уеп калдырганнар. Күлләрне, елгаларны, урманнарны хосусый кулларга күчәрелүдән сакларга кирәк, шуның өчен территориаль автономия алуға ире-

шергә кирәк, моңа безгә казан татарлары белән бергә булу тоткарлык ясый, дип аңлаталар телне аеру, себер татарларын аерым халык итеп татар дөньясыннан аерып чыгару тарафдарлары. 30 елдан артык бара бу көрәш, ләкин казан татарларын ят халык, татар әдәби теле—колониаль тел, дип такылдаудан уза алмый бу тар кысадагы хәрәкәт. Дәүләт территориаль автономия булдырмаса тырыша, шуның өчен дә «Элиппа»лар белән, һәвәскәр сәнгать төркемнәренә концертларыннан гына торган «Татар мәдәнияте көннәре», Сабантуйлар белән алдаштыралар халыкны. Булсын иде дә соң территориаль автономия, моны казан татарлары хупларлар гына иде, аңа әдәби тел дә тоткарлык ясамас иде. Тик себер татарларының территориаль автономияләре була алган хәлдә дә гамәлдә себер татарлары белән казан татарларын аеру мөмкин булмаячак, аерылу гаиләләренә таркатуга тиң булыр иде. Төмән урыслагып беткәнгә кадәр әдәби телне себер татарлары мәдәни тормышыннан куып чыгару мөмкин булмаячак.

Файдасыз, зыянлы көрәшнәң кызганыч нәтижәләре күз алдыбызда: өлкәдә бер генә дә милли мәктәп тә, милли китапханә дә юк, ижади үсеш үзәкләре күренми, мәдәният, сәнгать үзешчәнлек дәрәжәсеннән уза алмый, шәһәр-район мәдәният учакларын колачлап, аларга методик ярдәм күрсәтеп дан казанган Өлкә татарлары мәдәният үзәге 1997 елда ук ябылды, шуннан бирле район мәдәният учакларына методик ярдәм күрсәтүче оешма юк, аларның хәле, техник-матди базасы, хезмәткәрләренә һөнәри эзәрлегә белән кызыксынучы да юк хәтта, оптимальләштерүләрдән соң ничә авыл клубы, мәктәпләргә кушканнан соң күпме китапханә калды, дигән сорауларга да җавап бирүче юк, чөнки Өлкә мәдәният үзәге юкка чыкты. Әдәби иҗат белән шөгыльләнүчеләр бар, башлыча шигърият өлкәсендә, китаплар әдәби телдә дә, себертатар телендә дә чыгып тора, эмма әдәби иҗатта сан артса да, үсеш сизелми, чөнки әдәби тәнкыйть юк, ул тумый калды. 3 еллап элек узган Өлкә татар милли-мәдәни мохтарыяте корылганнан соң «Тюменская правда» газетасында шул мәжмугада эшләүче журналист Вәли-Валерий (урыс-татар катнаш гаиләдә туып үскән) Кәримовның «Имитация движения» дигән күләмле макаләсе чыкты, аңа карата татарлардан кайтаваз булмады, Вәлигә татар темасына язучылар, мин дә Вәлигә кушылып язган макаләмне бирми калдым, бастырылмаячагын аңлап. Татар мәдәниятенә күз буяу дәрәжәсендә булуын конкрет мисаллар белән күрсәткән иде Вәли.

Татар матбугат чаралары—күп сораулар тудырып торган үзе бер зур тема. Татар милли үсеш хәрәкәте торгынлыкта—менә нәрсә борчырга тиеш иде татар элитасын.

Төмән өлкәсенә татарлар борынгы заманнарда төплөнәп яшәгән көнәйгәндә 1960-нчы елларда 156 татар мәктәбе булган, укуы 1960-нчы

еллар азагына кадәр әдәби телдә барган, хәзер урыс мәктәпләренен филиалларына әверелдерелгән татар этномәдәни компонентлы 47–48 мәктәп калды, мәктәпләрдә туган телне өйрәнүче балалар саны татар балаларының 15% чамасын гына тәшкил итә, чөнки авыллар бушый, халкы шәһәргә агыла, ә шәһәрләрдә татар теле укытылмый. Ике шәһәрдә төрле милләт балалары укыган берәр катнаш этномәдәни компонентлы мәктәп бар: Төмәндә Кырынкүл битәсендәге – 52-нче мәктәп, Тубылда – 15-нче мәктәп, тик алар татар теленә кагылышлы хәлләрендә исәптә бар, санда юк, дияргә була. Урыс мохитендә укыган балаларны факультатив белән генә туган телгә өйрәтә булмый. Гомумән татар мохите юк хәзер бездә, дияргә була.

1995 елда өлкә мэгариф бүлегенен ул замандагы мәдире Виктор Гаврилович Новиков (вафат), «Ак калфак» жәмгыяте үтенеченә жавап итеп, татар гимназиясенә база рәвешендә «Татар балалары өчен өстәмә белем бирү учреждениесе» ачып биргән иде Төмән шәһәрендә. Беренче елда гимназиянен беренче сыйныфын ачу кирәк иде, әмма 35ләп штат берәмлеге бирелгән бу учреждение гимназия сыйныфын ачмады, төрле түгәрәкләр оештырып башлап жибәрде эшен, никадәр тырышып караса да, «Ак калфак» гимназия ачтыра алмады – үзенен иң зур, изге ниятенә ирешә алмады, чөнки татар элитасына кирәкмәдә татар гимназиясе, алар хәл итте бар нәрсәне дә. Тора-бара ул учреждениене барлык милләт балалары өчен эшләрүче «Этнос» үзәгенә әверелдерде. Ул вакытта да булды әйтүчеләр: «Үзәбезнен телебезне торгызык әле, гимназияләребезне дә булдырыбыз», – дип. Шулай итеп, милли территорияль автономия, районнар күләмендә генә булса да, оештыруга көч түгү урынына, этник төркемнәрне бер-берләренә каршы куеп ыгы-зыгы чыгарып, татар жәмгыятен зәгыйфьләндерүчеләр үзгәртеп кору таңында ук булды, еллар үтү белән аларның күбесе аңлады ялгышларын...

Хәзер яңа буын калкып чыкты алар урынына, күп түгел алар, әмма зыяннары зур. 1990-нчы еллар башында 70 мең татар яшәгән өлкә үзәге Төмән шәһәрендә (соңгы елларда шәһәрдә татарлар саны бермә-бер артты) татар мәсьәләләре белән барып керерлек урын да юк. Төмән шәһәре Татар мәдәнияте үзәгенен бинасы кечкенә, тирә-як микрорайонга мәдәни хезмәт күрсәтү дә ана йөкләтелгән, эшләп акча булдырырга мәжбүр ителгән ул, шуңа норма да куелган. Ижтимагый оешма шунда жиңел генә кереп жылыш та үткәрә алмый хәзер, аның өчен мәдәният департаментыннан махсус рөхсәт алырга кирәк. Мондый шартларда ижтимагый оешмалар да нәтижәле эшли алмый. Идел бие татарлары белән көрәшүгә түккән көчләрен ичмасам бер бина алуға юнәлдерсеннәр иде Нәсия кебекләр. Андый изге гамәлләр өчен «бәйдән ычкынган эт» кебек булу да гөнаһ булмас иде шикелле. Гимназия мәсьәләсенә кагылганда, Себер

шагыйре Булат Сөләймановның дөньяга чыкмый калган шигырьләренен берсендә язып калдырган сүзләре искә төште:

«Чәйләр эчтек, мәйләр эчтек.

Нигә безгә мәдәният?

Нигә безгә әдәбият?».

Өле ярый, ничек кенә булмасын, гимназия ача алмасак та, аның беренче житәкчесе заманында «Этнос»та кайбер чараларны үткәрә идек. Хәзер анда барып керүләр дә чикләнде. Оптимальләштерү аркылы аңа балалар ижатын үстерүче берничә учреждение кушылды. Аның житәкчесе башта ук гимназия өчен бирелгән бинадан баш тартып, чәйханә итеп эшлängән кечкенә генә бинага алып кергән иде гимназия булдыру өчен ачылган учреждениене, шуннан чыга алмады, чыгарга теләмәде дә.

Менә нәрсәләр турында уйланырга кирәк иң беренче чиратта себер татар элитасына—әдәби тел белән көрәшergә түгел. Жирле себер татарлары әдәпле, сабыр халык, ил патриотлары, каһарманнары белән дан тоталар, бюджетка салым түли, ә акрынлап татар авылларына руслар кереп урнаша хәзер, тик, ни кызганыч, мәктәптә татар теле укытылуга каршы чыгалар алар, урыслагыны тизләтәләр, аларның хаксыз булуларын дәлилләп сүз әйтүче оешма да юк. Шуңа халыкныңмы хакы юк мәдәни үсеш өчен лаеклы биналы, милли мәктәпле, милли китапханәле, милли театрлы, милли филармонияле, әлбәттә, тулы канлы, бер себер телен өйрәнүче генә түгел, фәнни үзәклә булырга?! Моңа себер татарларының гына түгел, Идел буйларыннан килеп төплängән татарның да хакы бар—барыбыз да налог түлибез дәүләткә. Шуларны булдыру өчен казан татарын ят, килмешәк итеп күрүнең мәгънәсе, иң мөһиме—файдасы юк, ә зыяны бар, моны уйлый белгән һәркем аңлый.

Казан татары белән бергә булган өчен бирми тормый дәүләт себер татарына нинди дәрәжәдә булса да дәүләтчелеген булдырырлык статусны. 1990-нчы еллар башында үзенең электән килгән көч-күәте, бер татар булып оешкан булуы ярдәмендә күп уңышларга ирешкән иде Төмән-Тубыл татарлары, ул табышларның күбесе инде юкка чыкты. Билгеле ки, сәбәбе, беренчедән, дәүләтнең милли сәясәтенең тискәре якка үзгәрүе булса, икенчедән, татарның таркаулыгы, бер-берсен кимерә-кимерә хакимият алдында абруен югалтуы да жимергеч роль уйнады. Зур көчләр куеп яулап алган табышларның юкка чыгуын сүзсез, каршылыксыз йота барды амбицияләр әсире булган жирле татар элитасы, саклап калу өчен көрәшмәде. Ә бит аңлашыла—татарның көче, кыюлыгы бер-берен ашарлык кына булып калмасын иде!

ПЕРЕПИСНАЯ КАМПАНИЯ 2021 ГОДА: ВЫЗОВЫ И ИТОГИ¹

В уходящем 2021 г. перепись стала главным вызовом, стоящим перед татарской нацией, ибо ни эпидемия коронавируса, ни всеобщий экономический и конституционный кризис, не отменили этого важнейшего события. А оно поставило перед татарской нацией, и шире, татарским миром, проблему сохранения нашего этнического потенциала в условиях все более усиливающегося со всех сторон давления. Переписные же баталии, которые мы наблюдаем на протяжении как минимум последних двух лет, это, не борьба за абстрактные цифры, перепись дала для татарам прекрасную возможность отделения приоритетных национальных вопросов от второстепенных.

Уфимские татары

Переписные баталии вновь ярко показали, что положение «уфимских татар» (т.е. татар, проживающих в Республике Башкортостан) не просто важно, а архиважно для судьбы всей татарской нации. Более того, судьба татарской нации в дальнейшем будет решаться именно в двух регионах страны – Татарстане и Башкортостане. Вследствии того, что в данных субъектах татары составляют значительную часть местного населения и являются не абстрактной «этнической группой», а важным политическим субъектом, при нынешней темпах изменений, даже при самом негативном сценарии развития событий, связанных с ассимиляцией, воздействием миграций, именно в этих двух субъектах татары в состоянии сохранить свой этнический потенциал, развиваться как полноценная нация. Дело здесь сразу в нескольких факторах – в абсолютной их численности, большой доле в общей массе населения региона, компактности проживания и, конечно, в высоком уровне их национального самосознания. Последний фактор немаловажен – уфимские татары были и пока еще являются постоянным источником «подпитки» татарской национальной интеллигенции. В контексте переписных баталий все проблемы, стоящие перед татарской нацией, так или иначе оказались связаны с этим регионом. Во-первых, именно в Башкортостане из-за действий башкирских этномиссионеров/этномародеров и поддерживающих их башкирских чиновников, ставящих целью переписывание значительной части местных татар башкирами, мы можем потерять

¹ Статья публикуется в порядке дискуссии, редакция не во всем разделяет мнения автора публикации. Мы готовы опубликовать на эту же тему и другие мнения.

наибольшее число своих соотечественников. Во-вторых, эти этномиссионерствующие круги, пользуясь административным ресурсом и хорошей финансовой поддержкой, не только пытаются превратить татар в башкир, но и активно работают по сепарации сибирских татар, подстрекают ногойских активистов (не отличающихся политической дальновидностью) с целью включения в их состав астраханских татар. В итоге возникают и другие проблемы: стремление переписать татар в башкир или разделить татарскую нацию на множество мелких групп (помимо сибирских татар, башкирские власти стремятся отделить от татар и мишарский субэтнос, создав для них отдельный историко-культурный центр, издав множество книг и пособий по ним). Разумеется, такие действия вызваны не банальным заблуждением—это на самом деле целенаправленные идеологические действия. Данная группа пользуется поддержкой как в уфимском «Белом доме», так и имеет моральную поддержку большей части башкирской интеллигенции, определенно болеющей реваншистскими настроениями. Несмотря на скорое разочарование башкирского общества деятельностью нового Главы, который первоначально приветствовался всеми без исключения башкирскими активистами как свой—«настоящий башкорт», в отличие от прежнего «татарина» Рустема Хамитова, внутриполитический блок Администрации главы РБ пытается играть на струнах вот этих настроений, ибо других успехов у республики нет. Отмеченные реваншистские настроения имеют ярко выраженную антитатарскую направленность, неслучайно поэтому за последние два года мы стали свидетелями множества как открытых скандалов («диктантный», переписной, установка стелл в татарских районах и др.) татарофобской направленности, так и латентных конфликтов (к примеру, ущемление прав татар при распределении грантов на поддержку родных языков, разрушение памятников татарской истории в Уфе, полное игнорирование интересов татар при формировании стратегии развития национального образования в республике), когда никто из известных представителей башкирской интеллигенции открыто не решился или не захотел (что в нашем случае практически равнозначно) осудить эту политику.

Северо-западный диалект

Одним из краеугольных моментов в политике башкиризации татар последних лет стало муссирование проекта по внедрению так называемого «северо-западного диалекта» башкирского языка. Она в основном была направлена на западную часть республики, где наиболее компактно проживает татарское население. Если в советские годы были манипуляции только с цифрами, то сейчас совсем иная картина—начался новый этап политики—демонтаж в этих районах татарского языка путем

попытки подмены его северо-западным диалектом башкирского языка. Фактически – это стремление заменить один родной язык с другим. Такая политика уже направлена на будущие поколения, а именно, планируется подмена понятий в сознании людей. И будьте уверены, если все пройдет так, как задумано, без коренной перезагрузки деятельности татарских организаций, Всемирного конгресса татар и шире – Татарстана, нынешние переписные манипуляции покажутся нам только началом всего, а конечные итоги будут вызывать дальше.

Помимо того развернулась кампания по массовой пропаганде через государственные СМИ, ряд частных изданий, а также комплекса массовых мероприятий по продвижению идеи о том, что татарского народа вообще не существует, а на данной территории живут одни башкиры. Власти Башкортостана выделили на пропагандистскую деятельность в данном ключе многомиллионные гранты – это в довесок к финансовой поддержке, которая в предыдущие годы велась фондом «Урал». Главными публичными идеологами массовой кампании по промывке мозгов у населения стали такие личности, как Юлдаш Юсупов, Салават Хамидуллин, Искандер Саитбатталов, Азат Бердин, Азат Ярмуллин, а также ряд менее известных персонажей. Постепенно медийная активность указанных фигур и их личное участие стало несколько снижаться, видимо, по мере освоения выделенных многомиллионных грантов. Но их роль плавно перешла непосредственно к государственным структурам, таким как Министерства культуры, образования, Дом Дружбы народов, Всемирный курултай башкир и муниципальные власти на местах. Таким образом, вся государственная система Башкортостана стала работать исключительно на интересы одной только башкирской стороны.

Для противодействия такой оголтелой политике в Казани сформировалась группа татарских интеллектуалов под кураторством доктора исторических наук Дамира Исакова. Позднее под действием этой группы к ней стали подключаться и ряд информационных изданий, а также ученые из академических институтов Татарстана.

Нашей группой было выпущено несколько сотен видеороликов для ютуб каналов («Татары мира», «ТатПолит»), при участии её представителей отсняты телепередачи на телеканале «ТНВ», а также подготовлены радиопередачи на радио «Болгар». В них освещалась история татар, проживающих в Башкортостане, Сибири и в Поволжье. Также поднимались наиболее острые темы, связанные с переписями прошлых лет, формированием татарской нации и т.д. Была выпущена массовым тиражом (7,5 тыс. экз.) научно-популярная брошюра «Татары Башкортостана: История и современность». Журнал «Туган жир. Родной край» в рамках

подготовки к переписи издал несколько спецвыпусков, посвященных татарам Башкортостана, Сибири, татарам-мишарям.

На одном только ютуб-канале «Татары мира» непосредственно по темам, связанным с переписным вопросом, было выпущено около 147 видеофильмов. Данный канал за короткий срок стал мегапопулярным. В работе на этом канале активное участие принимали журналист Ильнур Ярхамов, режиссер Ренат Хабибуллин, кандидат исторических наук Ильнар Гарифуллин. В качестве экспертов-комментаторов выступали доктора исторических наук Дамир Исхаков, Искандер Измайлов, Ильдус Загидуллин, кандидаты исторических наук Ильнур Миргалиев, Бахтияр Измайлов, ученые-филологи из ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова (О. Хисамов, Б. Миннуллин и др.), политтехнолог Руслан Айсин и многие др.

Большое значение сыграло и участие автора этих строк в передачах радио «Эхо Москвы в Уфе», самой популярной общественно-политической радиостанции в Башкортостане. Это был выход непосредственно на аудиторию из наиболее общественно активной части граждан данной республики. Особенно важно то, что в свете репутации этого медиаресурса, отличающегося своей неангажированностью и дающей возможность высказываться всем сторонам, это привлекает большое внимание общественности. Во многом благодаря активной работе в 2018 г. на данной радиостанции удалось запустить короткую передачу «Говорим по-татарски», проект которой в дальнейшем успешно перекочевал на федеральную радиостанцию.

Разумеется, основа для всей указанной работы была создана еще раньше. Первым проблему фальсифицирования данных переписей в научном и публичном плане еще в конце 1980-х гг. поднял доктор исторических наук Дамир Исхаков, который посвятил этому ряд научных изданий и публикаций в СМИ. В 2000-е гг. фальсификацию переписи 2002 г. на основе анализа конкретных данных доказал этнолог Ильдар Габдрафиков. Но именно в преддверии переписи 2021 г. эта проблема была поднята на самый высокий уровень и об этом стали говорить даже федеральные СМИ.

Проблемы внутренние и внешние

Однако, не всё в борьбе татарской общественности в ходе данной переписной кампании было безоблачно. Во-первых, в нашей просветительской «вендетте» мы противостояли всей административной машине соседей – от аппарата главы Башкортостана, Министерств культуры и образования, и заканчивая муниципальными властями. Если подводить итог, то можно констатировать – под пустые разговоры о дружбе и сотрудничестве башкирские власти продолжали гнуть свою линию по башкиризации татар.

Но противостояние башкирским националистическим кругам могло бы проходить гораздо более успешно для татарской стороны в том слу-

чае, если бы с самого начала наблюдалась последовательность в позиции ряда СМИ Татарстана. В частности, наиболее противоречивую позицию занял новосозданный сайт «Миллиард татар». Это издание, входящее в объединение «ТАТМЕДИА», было отдано в руки экс-редактора электронного издания «Реальное время» Арслана Минвалиева. Данный персонаж, в свое время угробивший издание «Реальное время», на раскрутку которого были потрачены огромные средства, «прославился» тем, что на страницах курируемого им «Миллиарда татар» стали печататься материалы то с призывами «сдать татар» Башкортостана во «имя дружбы с башкирами», то публикацией самих башкирских националистов, утверждающих о честности прошлых переписей. При этом важно отметить, что в ответ на предложение нашей группы дать интервью с опровержением этих тезисов, редакция данного сайта ответила отказом, что весьма примечательно. В таком же духе были выпущены несколько материалов и в электронной газете «Бизнес онлайн». Но та хотя бы формально является частным изданием, а «Миллиард татар» — это государственное СМИ.

Электронный ресурс «Миллиард татар» организовало с десятков встреч «татарской и башкирской общественности». Встречи, это, конечно, хорошо, но какое отношение они собственно имели к нынешнему переписному противостоянию? На этих бесконечных, но по сути своей, пустых тусовках, отличился только редактор издания «Интертат» Рамис Латыпов, который пытался хотя бы как-то формулировать повестку татарской стороны. Остальные спикеры либо несли откровенную ерунду, либо говорили о чем угодно, но только не о сути вопроса. Попытки же башкирской стороны в лице ученого из уфимского ИЯЛИ Тимура Мухтарова обсуждать на подобных встречах реальную суть взаимных проблем, тонула в намеренном уводе модераторами в лице того же Арслана Минвалиева и его сподручного Тимура Рахматуллина от конкретного разговора. Последний, кстати говоря, в свое время активно пиарил в издании «Реальное время» башкирского этномародера — историка Салавата Хамидуллина, что тоже говорит о многом. Получилось, что главная суть всей деятельности указанного сайта — это непрофессиональная постановка национальных проблем татар Башкортостана. Безусловно, это надо расценивать как попытку увести разговор в сторону, довести её до абсурда и мелких склок.

К сожалению, уфимский филиал ВКТ в лице его руководителя Альфреда Давлетшина тоже не справился со своими задачами и от него в ходе переписной кампании толку никакого не было. Альфред Давлетшин оказался слишком молодым, совершенно не имеющим опыта общественно-политической деятельности, к тому же в качестве имама действующей мечети он вообще не подходил на должность руководителя названного филиала.

Дело в том, что в российской практике все имамы – и тут Давлетшин не исключение – слишком зависимы от местных властей из-за того, что они привыкли получать от них мелкие подачки и верно служить интересам этих самих властей, хотя в конкретном случае с Башкортостаном интересы властей этой республики далеко не совпадали с интересами властей не только татарстанских, но и российских. Правда, Москва это все ещё сознает не в полной мере. Такого осознания со стороны федерального центра нет и потому, что татары Башкортостана в лице их официальных представителей вроде Альфреда Давлетшина склонны замалчивать существующие там проблемы татар (например, это было отчетливо видно на встрече с зам. руководителем ФАДН Михаилом Мишиным в феврале 2021 г.). Отсюда понятно, что руководитель филиала ВКТ в Башкортостане должен иметь совершенно иной политический и общественный кругозор, а также обладать большим опытом практической деятельности в сложных условиях этой республики. Ясно, что А. Давлетшин не соответствует этим критериям.

Но татарской общественности приложив большие усилия удалось добиться в этом году определенных положительных результатов. Прежде всего, был прорван информационный вакуум вокруг национальных проблем татар Башкортостана, разоблачена откровенная башкиризаторская политика властей этой республики. Подобное касается не только переписных вопросов, на самом деле проблема гораздо шире, просто перепись стала своеобразным зеркалом внутренней национальной политики соседей. Если раньше существующие проблемы в большей степени осознавались только самими уфимскими татарами, а в Татарстане воспринимались как неприятная, но в целом терпимая «головная боль», то теперь в целом ситуация несмотря на противодействие внутренних и внешних сил, стала меняться, пусть и со скрипом. Она, правда, пока мало меняется на уровне политических практик, но в сфере мировоззрения, общественного настроения, идеологии изменения начались. Само по себе непоследовательность действий татарской стороны, конечно, не может не огорчать. Но похоже, что на данном этапе это неизбежно, хотя ясно, что дальнейшее продолжение страусиной позиции «ничего не вижу, ничего не слышу» и принцип «умиротворения агрессора», ни к чему хорошему не приведут не только в отношении татарского вопроса в Башкортостане, но и в других аналогичных случаях, а они есть.

Далее, татары в Башкортостане получили хотя и призрачную, но надежду, что вот теперь уж Татарстан обратил внимание на их положение. Насколько эта надежда будет оправданной, покажет постпереписная жизнь. В некоторой степени складывающееся понимание ситуации в этой республике помогает преодолеть синдром выученной беспомощно-

сти, выработанный за долгое тридцатилетнее существование татар этого региона. Происходящее, как думается, немного поможет расшевелить парализованную из-за такой психологии коллективную волю уфимских татар, что особенно важно в условиях кризиса татарских общественных организаций, наблюдаемого в Башкортостане.

Усиленное информационное противостояние даже небольшой группы татарских активистов повлияло на аппетиты радикально настроенной башкирской стороны, корректируя их официальные планы по снижению численности татар, и, соответственно, росту в республике численности башкир. Например, вначале башкирские пропагандисты усиленно озвучивали идею о возврате в ходе переписи 2021 г. к показателям переписи 1897 г., когда башкир на территории Уфимской губернии якобы было 41% (что вообще-то ложь), а татар вместе с сословными группами – не более 10–12%. Однако, ближе к переписи эти «аппетиты» снизились до показателей 2010 г., что было объявлено тут же условной «программой минимум». Об ожидаемости в Башкортостане повторения результатов переписи 2010 г. вскоре заговорил и один из представителей группы башкирских этномародеров Азат Бердин, а председатель Всемирного курултая башкир Эльвира Аиткулова на собрании курултая башкир Миякинского района ещё весной 2021 г. поставила «задание» местному активу «хотя бы сохранить» результаты переписи 2010 г. Но тут, опять таки, очень важное место в ходе противостояния занимает позиция Татарстана, демонстрируемая через контакты официальных лиц. Если она будет твердой, то результаты переписи 2010 г. сохранить вполне реально, если же будет привычное в прошлом пустое самоуспокоение под лозунгом «все забыть и все простить, авось башкирские власти смилуются и сами пойдут на смягчение», то гарантированно численность татар в процентном отношении снизится до данных 2002 г., может стать и того хуже.

И наконец, четвертый положительный результат – акцентирование внимания к отдельным проектам по башкиризации татар через СМИ, озвучивание имен лиц, лично ответственных за эти мероприятия, что в итоге привело к череде их отставок. Так, после материала на сайте «Идель реалии» «И никакого местного самоуправления! Как музеи участвуют в башкиризации татар» (<https://www.idelreal.org/a/30439947.html>), в 2020 г. был смещен со своего поста директор Национального музея Башкортостана Марат Зилькарнаев. А после скандала вокруг установки стелл, поднятого в ряде татарстанских СМИ и публикации материала-расследования об этом на данном сайте под названием «Не по тендеру стелла. Башкиризация татар споткнулась о госзакупки» (<https://www.idelreal.org/a/31225609.html>), своего поста лишился директор Дома Дружбы народов Ильгиз Султанмуратов,

который лично подписывал документы по установке стелл с названиями башкирских племен в татарских районах Башкортостана.

Как видим, это был очень важный успех, он наглядно показал, что если бить конкретными документальными фактами, то башкирские власти будут вынуждены отдавать на «соединение» таких «засвеченных» лиц. Стало быть, в дальнейшем будет гораздо меньше желающих подписываться под подобные проекты, что, в свою очередь, расшатывает устойчивость всей конструкции политики башкиризации татар. Проще говоря, тут был наглядный урок – никто из участников политики «башкиризации» не застрахован от прямых последствий своих действий. Поэтому, максимальная публичность относительно ущемления прав татар в Башкортостане – это наша единственная правильная линия в данной ситуации.

Кстати говоря, экс-директор Национального Музея Марат Зулькарнаев был приглашен в качестве почетного гостя на так называемую «конференцию татарских краеведов» в Уфе в апреле 2021 г., куда путем интриг главы филиала ВКТ Альфреда Давлетшина не допустили многих татарских историков, в том числе и автора этих строк. Как выяснилось позднее, это было сделано по указанию башкирского «Белого дома». В такой ситуации позиция руководителя «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан Альберта Бурханова в своем выступлении на данном мероприятии заявившего, что «мы – татарские краеведы, должны работать вместе с организацией башкирских краеведов, сотрудничать, а не конфликтовать с ними», звучит весьма странно. Напомним, что власти Башкортостана поставили упоминаемого выше Марата Зулькарнаева во главе именно этой самой организации, о которой упоминал Альберт Бурханов. Интересно, каким это образом, татарские краеведы, защищающие историю татарских сел от посягательств башкирских этномародеров, могут сотрудничать с организацией, которая как раз и занимается пропагандой башкиризации татар? Но это, несомненно, еще один показательный пример такого разнобоя в Татарстане и абсолютно недопустимого раскалывания общей линии на защиту интересов татар, проживающих в соседнем субъекте РФ.

Результаты переписи мы узнаем не раньше середины 2022 г., тем не менее благодаря этой кампании татарской общественности окончательно стало понятно, в чем именно главные наши недоработки по линии татар Башкортостана, куда надо двигаться после переписи и с чего начать. А начать надо с комплексного решения и выработки конкретной стратегии работы с тем же Башкортостаном, откуда, как мы отчетливо увидели, и исходят серьезные вызовы нашему народу.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ХРОНИКА

14 августа 2021 г. состоялась встреча представителей инициативной группы «Родные языки в школах Москвы» с представителями руководства и федерального списка Российской партии свободы и справедливости (РПСС), которая участвовала в выборах в Государственную Думу РФ. От РПСС в ней были представлены Дамир Исаков, Руслан Айсин. На ней участники группы рассказали о ситуации с изучением родных языков, состоялся обмен мнениями по вопросам сохранения и изучения родных языков, национальной политики РФ, переписи населения 2021 г. Состоялась также короткая беседа с лидером партии М.Л. Шевченко. Инициативная группа передала лидеру партии М.Л. Шевченко тексты обращений инициативной группы мэру Москвы и ответы из Департамента образования Москвы.

Представители руководства РПСС заверили, что партия последовательно отстаивает права народов России, в том числе право на получение образования на родном языке и изучения родного языка в системе общего образования. В случае успеха на выборах и прохождения в Государственную Думу РФ РПСС пообещала это делать на самом высоком уровне.

* * *

2021 елның 7 сентябрендә Татарстан Премьер-министры урынбасары, Бөтендөнья татар конгрессының Милли Шура рәисе Васил Шәйхразыев Омск өлкәсе губернаторы Александр Бурков белән бергә Каракүл авылының 360 еллыгына багышлап оештырылган тантаналы чарада катнашты. Татарлар гомер иткән авыл турында беренче язмалар 1782-нче елларда күренсә дә, монда яшәүчеләр Каракүл XVI гасырда ук барлыкка килгән, дип саный. Милләттәшләребез исә тарихи датаны гына түгел, ә Каракүлнең янгыннан соң кабат торгызылуын да бәйрәм итте.

Татарстан Премьер-министры урынбасары, Милли Шура рәисе Васил Шәйхразыев, Омск өлкәсе губернаторы Александр Бурков яңа төзелгән йортларны карадылар. «Сез үз авылыгыздан китәргә теләмәдегез. Каракүл халкының бердәм булуын күрсәттегез. Бүген авыл кабат торгызылды. Без ярдәм иткән һәркемгә – житәкчеләргә дә, хәйрия-

челәргә дә, һәр кешегә рәхмәтебезне житкерәбез», – дип белдерде Васил Шәйхразыев.

Омск өлкәсе губернаторы Александр Бурков бәлагә юлыккан Каракүл авылы халкына ярдәм иткән өчен Татарстан Президенты Рөстәм Миңнехановка, хәйриячеләргә зур рәхмәтен житкерде.

Үләнкүл авылы жирлегә башлыгы Ләйлә Мөхәммәтшина авыл халкы исемнән Татарстан Президенты Рөстәм Миңнехановка, Омск өлкәсе Губернаторы Александр Бурковка, Милли Шура рәисе Васил Шәйхразыевга авыл халкына шундый сынаулы вакытларда терәк булган өчен, Каракүл халкына матди ярдәм белән булышкан барлык татарларга зур рәхмәтне житкерде. «Без авылны бердәм көч белән кабат торгыза алдык. Йортлар инде бер-бер артлы төзелеп бетә. Үз өен, каралтыларын кем ничек сафка бастырырга теләде, шулай эшләнелде», – диде ул.

www.tatar-congress.org сайтыннан алынды

* * *

2021 елның 6–7 сентябрдә Омск өлкәсендә төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең VI Бөтенроссия форумы узды. РФнең 22 төбәгеннән вәкилләр катнашты. Алар исә Каракүл авылының 360 еллык бәйрәмендә дә кунак булды.

Язучы, тарих фәннәре кандидаты Фәүзия Бәйрәмова 6–20 сентябрдә Себердә, эшлекле сәфәрдә булып кайтты. Ул Омски, Новосибирски өлкәләрендә, Красноярски краенда уздырылган төрле фәнни-мәдәни чараларда катнашты, шул төбәкләрдә яшәүче милләттәшләребез белән очрашты, татар тарихы буенча эзләнүләр алып барды. Фәүзия Бәйрәмова Омски һәм Тара шәһәрләрендә уздырылган Бөтенрәсәй татар төбәкчеләре форумында катнашып, якташлары Габдрәшит Ибраһим турында чыгышлар ясады, аның хакында язылган китапларын бүләк итте. Ул шулай ук Омски шәһәренең Үзәк китапханәсендә татарча диктант яздырды, шундый ук чараны Новосибирски өлкәсенең Бердски шәһәрәндә дә башкарды.

Бердски шәһәренең Халыклар дуслыгы йортында Фәүзия Бәйрәмованың «Габдрәшит Ибраһим – милләтнең хокук яклаучысы» дип аталган китабын халыкка тәкъдим итү булды. Бу мәдәни чараны шәһәрнең «Ак калфак» оешмасы житәкчесе Рәшидә Хәмзина оештырган иде. Анда шулай ук Омскида яшәп иҗат итүче, шәһәрнең «Ак калфак» оешмасы житәкчесе Фагыйлә Чумарованың «Себер сүзе» китабының да презентациясе булды. Бу китапка кереш сүзне Фәүзия Бәйрәмова язган, китап Казанның «Милләт» нәшриятында, Фәния Хужәхмәт житәкчелегендә дөнья күргән.

Алга таба Фәүзия Бәйрәмова үзенең сәфәрен Красноярски краенда дәвам итте. Ул төбәкнең Енисейски шәһәрәнә килеп, андагы татар

тарихы һәм милләттәшләребезнең бүгенге хәле белән танышты. Енисейск шәһәре—заманында Көнчыгыш Себернең башкаласы булган, аңа 1619 елда, хәрби острог буларак нигез салынган. Татарларның биредә XVIII гасырдан яшәүләре билгеле, берәүләре чирүле хезмәтэндә булса, икенчеләре монда сөргенгә сөрелгән. Узган гасыр башларында, Столыпин реформасы сәбәпле, бу якларга үз теләкләре белән күчкән татарлар да шактый. Шәһәр, дип аталса да, бүгенге көндә Енисейскида унбиш меңләп кенә кеше яши, шуның биш йөздән артыгы—татарлар. Шәһәрдә 300 еллык татар зираты бар, Фәүзия Бәйрәмова анда берничә көн булып, кабер ташларын өйрәндә, зират йортында сакланган борынгы китаплар белән танышты. Кызганычка каршы, совет заманында татар зиратындагы 1919 елга кадәрле гарәп язулы кабер ташлары юк ителгән булып чыкты...

Енисейскида таш мәчет бар, ул 1905 елны ачылган, һәрхәлдә, татарлар аны салдыру артыннан 1883 елда ук йөри башлаган булганнар. Совет заманында шырпы фабрикасы, мебель цехы, склад булып торган мәчетне татарлар бары тик бу гасыр башында гына үзләренә кайтарып алалар, ул тантаналы төстә 2017 елны ачыла. Енисейски шәһәре һәм районы мөселманнары оешмасының рәисе—милләттәшебез Әмир Акманаев, ул—элеккеге хәрби, хәзер аучылык белән шөгыльләнә, табигать турында хикәяләр яза. Шәһәрдә шулай ук «Туган тел» дип аталган татар мәдәни үзәге дә эшләп килә, аның җитәкчесе—китапханәче Фәридә Галиева. Енисейскида ел саен Сабан туге уздырыла икән, шулай ук Габдулла Тукай, Муса Җәлил белән бәйле әдәби чаралар да үткөрелгән. Жирле халыкның әйтүенчә, бу шәһәргә Казаннан татар язучыларының да, галимнәренң, артистларның да беркайчан килгәне булмаган. Заманында Енисейскида татар мәктәбе, Вахитов исемендәге татар клубы, хәтта педучилищда татар бүлегә дә булган, хәзер алар берсә дә юк инде. Биредәге татарлар әле татарча сөйләшә белә, әмма укый-яза белми...

Фәүзия Бәйрәмова шәһәр китапханәсендә татарлар белән махсус очрашу уздырды, аларга үзенң бирегә килү максатын сөйләде, бу нисбәттән, халыктан ярдәм сорады. Ә аны ерак Себергә моннан 150 еллар элек булган хәлләр китергән булып чыкты. Заманында әби-бабалары көчләнчүкындырылганнан соң, аларның нәсел дөвамчылары рөхсәтсез ислам диненә кайтканга күрә, 1867 елны Казан губернасының Свияжски өязеннән 45 татар Турухан краена сөргенгә сөрелә. Хатыннары артларыннан жәяү китә... Алар менә шушы Енисейски шәһәрәндә очрашып, полиция һәм хәрбиләр күзәтүе астында сөргән тормышларын башлыйлар. Фәүзия Бәйрәмованың әйтүенчә, бу татарларның Казан губернасындагы тормышлары азмы-күпме өйрәнелгән, ә менә Себер чоры бөтенләй билгесез, бу хәлләрне инде Енисейскида да хәтерләмиләр. Бу шәһәрдә йорт ара-

лаш бирегә сөргенгә сөрелгән декабристларның исемнәре уеп язылган, ә шушы ук юлны үткән татарлар турында бернинди хәбәр дә юк.

Бу нисбәттән Фәүзия Бәйрәмова Енисейски шәһәр архивында, музейда һәм аның фондлар архивында, китапханәдә эзләнүләр алып барды, галимнәр белән очрашты. Бу темага архивның төп өлеше Красноярски шәһәрендә булып чыкты, хәзер анда эзләнүләр алып барыла. Чукынмаган өчен Себергә сөрелгән татарларның нәсел дәвамчылары хәзерге Апас, Кайбыч, Яшел Үзән районнарында яшиләр, Фәүзия Бәйрәмованың алар белән дә очрашканы булды. Заманында бу татарларның ачы язмышы турында Тәфкил Вафин «Казан утлары» журналында «Мәкруһлар» дип аталган күләмле язмасын бастырып чыгарган иде (2008–2009 еллар). 2011 елда ул хезмәт, Фәүзия Бәйрәмованың кереш сүзе һәм ярдәме белән, рус теленә дә тәржемә ителеп, ике телдә аерым китап булып дөнья күрдә («Отпавшие или насильственное крещение татар»). Фәүзия Бәйрәмова бу китапны да Енисейски шәһәренә алып барды һәм халыкка таратты.

Моннан 150 еллар элек булган хәлләрне хәтерләмәсәләр дә, узган гасырның утызынчы елларында бирегә сөргенгә сөрелгән татарларның нәсел дәвамчылары Фәүзия Бәйрәмовага әби-бабалары турында елый-елый сөйләделәр. Ул чорларның кайбер фотолары да, бәет-мөнәжәтләре дә, борынгы дини китаплар да саклана булып чыкты. Бу—Казан галимнәре тарафыннан Енисейскига аерым барып, махсус өйрәнелә торган зур тема.

«Тарихи-мәдәни мирас» фондының матбугат үзәге

* * *

28 сентября 2021 г. начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома Всемирного конгресса татар А.А. Бурханов, по приглашению главы Пестречинского района Республики Татарстан И.М. Кашапова, побывал в райцентре пгт. Пестрецы. В поездке принял участие также председатель Общества краеведов Высокогорского района Республики Татарстан, член Совета Общества татарских краеведов РТ, почетный работник общего образования РФ Р.З. Салиев.

Гости посетили Пестречинский краеведческий музей, познакомились с экспозициями районного музея, при этом особое внимание уделили на ряд уникальных экспонатов, имеющих особую научную ценность. Состоялась беседа с начальником отдела культуры Исполкома Пестречинского района и коллективом районного музея по вопросам сотрудничества с Обществом татарских краеведов РТ и проведении научно-исследовательских работ в регионе. Затем состоялась рабочая встреча по подготовке к Всероссийской научно-практической конференции «Первые Пестречинские научно-краеведческие чтения», в рамках которой планируется

обсуждение вопросов изучения природы и истории региона, жизни и деятельности уроженца села Чита, выдающегося татарского поэта, просветителя и религиозного деятеля Мауля Колыя (XVII–XVIII вв.). Уникальные объекты природы и памятники историко-культурного наследия Пестречинского района и части Заказанья в пределах бассейна реки Мёша пока изучены недостаточно. Плохо изучена история сел и деревень региона, мало мы знаем о жизни и деятельности выдающихся земляков.

В ходе совещания были обсуждены предполагаемые сроки проведения форума, тематика и некоторые организационные вопросы. Принято решение провести в ноябре с.г. «круглый стол» по вопросам подготовки Форума, проблемам развития краеведения и изучения истории сел района. Также был поднят вопрос о создании районного отделения Общества татарских краеведов.

Информация А.А. Бурханова.

* * *

2021 елның 30 сентябреннән 1 октябрьгә кадәр бер төркем галимнәр: Дамир Исхаков (тарих фәннәре докторы), Олег Хисамов (ТФАНен Г.Ибраһимов ис. ТӘСИ директоры урынбасары), Алинә Хөсәенова (филология фәннәре кандидаты), Илнар Гарифуллин (тарих фәннәре кандидаты), Радик Исхаков (тарих фәннәре докторы), Уфа шәһәрәндә «Башкортостан татарларының тарихы һәм теле» дип аталган «түгәрәк өстәл» оештырдылар.

«Башкирия» отелендә булган бу «түгәрәк өстәл»дә 40тан артык галим, журналистлар һәм жәмәгать эшлеклеләре катнашты. Монда Татарстаннан чыккан Башкортостан татарларының тарихы һәм теле буенча китаплар презентацияләнде. Бу китаплар (10нан артык исемле) һәм «Туган жир. Родной край» (№3, 2021) килгән халыкка таратылды. Жыелган халык, беренче чиратта, Башкортостанда эшне көчәйтергә кирәк дип тапты.

* * *

С 12 по 16 октября 2021 г. группа представителей ВКТ в составе доктора исторических наук, гл. редактора журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исхакова (руководитель), кандидата исторических наук, сотрудника журнала И.З.Гарифуллина и старшего научного сотрудника Института истории им.Ш.Марджани АН РТ, кандидата исторических наук Р.Р.Рахимзянова совершила поездку в Тюменскую область (в города Тюмень и Тобольск). Целью поездки, совершенной в рамках подготовки к переписи населения, была презентация «Концепции музеев истории и культуры сибирских татар» (музейно-просветительских центров «Чимги-тура», «Искер» и Музея истории и этнографии сибирских татар в Тюменской

области). В мероприятиях, в организации которых активную роль сыграли кандидаты исторических наук З.А. Тычинских и Г.И. Зиннатуллина, в Тюмени приняли участие 25, в Тобольске – 20 ученых, музейных работников и общественных деятелей. В результате обсуждения концептуального документа по созданию в Тюменской области названного музейного комплекса, он получил поддержку всех участников мероприятия.

* * *

22 октября 2021 г. в конференц-зале гостиницы «Амакс отель» в Уфе состоялся «круглый стол» татарской общественности по вопросам проведения переписной кампании 2021 г. На мероприятии принял участие редактор сайта www.tuganzhir.org, кандидат исторических наук Ильнар Гарифуллин. В ходе «круглого стола» были озвучены механизмы фальсификации данных в прошлых переписях 2002, 2010 годов в Башкортостане. Обсуждался вопрос о фактах фальсификаций и прямого нажима в нынешней кампании 2021 г. В целях максимального противодействия этому было решено агитировать татар участвовать в переписи через сайт госуслуг, а также собирать факты фальсификаций и давления в ходе этой переписной кампании.

* * *

В рамках мероприятий Исполкома ВКТ, связанных с переписью населения, с 27 по 30 октября 2021 г. в Санкт-Петербурге побывала группа представителей ВКТ (д.и.н. Д.М. Исаков – рук. группы; Р.В. Айсин, журналист, политтехнолог; к.и.н. И.З. Гарифуллин; к.и.н., руководитель НКА сибирских татар Тобольска Тюменской области З.А. Тычинских; режиссер-оператор Р.И. Хабибуллин). В ходе поездки были проведены встречи с татарской общественностью в полпредстве РТ в Санкт-Петербурге (ок. 20 участников), в музее татарской культуры с татарской молодежью (ок. 15 участников) в формате рабочего заседания клуба «Татар шакмагы/Татарский квадрат». Произошел оживленный обмен мнениями о сегодняшнем состоянии татарской нации и переписных мероприятиях. Состоялась также запланированная встреча с директором Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) чл.-корреспондентом РАН А.В. Головневым, где поднимался вопрос о поддержке проекта создания музеев истории и культуры сибирских татар в городах Тюмени и Тобольске. Было получено согласие на такую поддержку со стороны руководства данного учреждения.

Хөрмәтле редакция!

Башкортостанда татар-мишәрләрне аерым халык итеп күрсәтергә тырышучылар турында укып чыктым. Мине бу хәл тетрәндерде, шул нәрсәдән бик курка башладым, кайчан керәшеннәр һәм себер татарлары аерылды. Мин әйтәм, инде зинһар табылмасын шундый зат, кайсы мишәрләрне дә аерым халык итеп күрсәтергә тырышыр, дип. Юк, кызганычка, табылды. Тарихны да эзләгәннәр, дип үзләрен күрсәтәләр.

Кайдан соң ул мишәрләр килеп чыккан? Ул Мещера, «городок Мещерский», Юрий Долгорукий салдырган була. Ә ары 1445 елда гына Касыйм хан килә Казаннан гаскәр белән һәм шунда төпләнә. Аннан соң Шах Али хан белән меңләгән татар Казаннан күченә ничә мәртәбә. Әлбәттә, Темников татарлары да була, беренчедән алар бортаслардан һәм дә төрле төбәкләрдән килүчеләр дә була. (Бортаслар болгарлар белән берләшкән булалар.) Телебезнең берлеге дә шуннан. Бөтен милләتلәр шулай оешканнар, безнең канда нугайлар каны да бар. Шул ук нугайлар казан татарларында да булган. Сөембикәне генә алыык. Мишәр сүзе ул татар чыгарган исем түгел, ул Мещера төбәгеннән килгәнне генә аңлата. Бабаларыбыз барысы да «Ревизские сказки»ларда язылганнар «служивые *татары*» дип.

Хәзер инде Башкирияның бер төбәгендә тагын бер аңсыз табылды. Болай да инде азая башлаган татар халкын таркатуны үз өстенә алган. Ул кеше бер генә бабасының «мишәр», дип язылган паспортын я инде ревизиядән алган документын таптымы икән? Юк, дип уйлыйм. Шулай булгач, бармы икән аның хакы татар дип яздырган бабалары каршында үзен башка халык кешесе итеп күрсәтергә? Жиде бабам татар булган, шуңа күрә мин дә татар, башкача булырга хакым юк алар каршында.

Әлбәттә бу татарны таркату сәясәте Мәскәүдән килә, кайсын башкортлар куллана. Менә ул татар-башкорт дуслыгы. Кызганыч, табыла бит шундый кешеләр. Алар һәр төбәктә бар. Хөкүмәт аларга ярдәм күрсәтәчәк.

Кадир Акъегет, Пенза өлкәсе

**Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.
Рецензияләр**

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

**ПЕРВАЯ КНИГА ПО НУМИЗМАТИКЕ ОТДЕЛЬНОГО
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА ТАТАРСТАНА**

В последние годы в Татарстане наметился подъём краеведческого движения. Проводятся конференции всероссийского и республиканского уровня, издаются журналы и сборники статей по различным вопросам краеведения. В этом ряду можно назвать и вышедшую весной книгу казанских нумизматов и краеведов А.И. Бугарчева и О.В. Степанова «Монетные находки на территории Иски-Казанского археологического комплекса»¹.

В книге приводятся сведения о нумизматическом материале, обнаруженном в разные годы в Иски-Казани (Высокогорский район Татарстана). Согласно принятой авторами методике, все монеты распределены по шести этапам золотоордынского денежного обращения, а внутри каждого этапа – на серебряную и медную чеканку.

Подобное разделение помогло установить периоды подъёма и спада монетного обращения. Как следует из монографии, наибольший пик обращения медных монет (простых пулов и начеканенных экземпляров) приходится на 1330–1360-е гг., а расцвет регионального серебряного обращения – это 1420–1430-е гг.

Авторы пытались ответить на вопрос, который постоянно задают нумизматам историки и краеведы – где чеканились болгарские региональные монеты первой половины XV в.? В книге, анализируя собранный материал, делается следующий вывод – место чеканки серебряных дирхамов 1402–1419 гг. пока остаётся не выясненным (но это точно не средневековый Булгар). В то же время низкопробные акче 1420–1430-х гг. могли чеканиться на монетном дворе, дислоцированном в Иски-Казани.

Кроме собственно региональных монет, в книге рассмотрены находки дирхамов, чеканенных на южных монетных дворах – это Сарай, Хаджи-Тархан, Орду Базар, Иль Уй Муазам. Данные находки подтверждают вывод известного советского археолога и нумизмата Германа Алексее-

¹ А.И. Бугарчев, О.В. Степанов. Монетные находки на территории Иски-Казанского археологического комплекса. Материалы X–XV вв. Казань: «Отечество», 2021. – 95 с.

вича Фёдорова-Давыдова о том, что монеты «южной весовой нормы» были востребованы на Волго-Камских рынках и постоянно встречаются в кладах Булгарского вилайета. В то же время булгарские акче почти не выходили за рамки средневолжского региона.

Отдельная глава отведена монетам русских княжеств – Московского и Нижегородского – чья продукция встречается в единичных находках на территории Иски-Казани. Очень важный вывод делают авторы по данной тематике – русских денег, чеканенных после 1547 г., не обнаружено.

Отдельно хочется отметить опубликованную в книге информацию об округе Иски-Казани. Ордынские монеты XIII–XV вв. были выявлены в Русской Айше, Уньбе, Ташлы-Ковали, Арске, Чепчугах, Чемерцах, Татарской Айше, Хохлово, Керосеново, Бимерях, Кирилловке, Сосновке, Шапшах и Кошаре. Даже просто из перечисления данных населённых пунктов, где фиксировались и клады, и единичные находки, можно сделать вывод о широком распространении товарно-денежных отношений в округе Старой Казани. Эта информация должна представлять особую ценность для краеведов, пишущих историю своих сел и деревень.

Книга включает несколько весовых гистограмм и 23 фототаблиц. В конце приводится заключение на русском, английском и татарском языках.

Хочется надеяться, что представленная книга известных казанских нумизматов – не последняя. В Татарстане ещё много археологических памятников с ордынским нумизматическим фондом, который, безусловно, необходимо публиковать и который станет важным источниковедческим материалом для написания более полной и объективной истории нашей республики.

Редакция

РЕЦЕНЗИЯ
НА КНИГУ Р.Р. АСКАРОВА «ИСТОРИЯ КИГИНСКОГО
РАЙОНА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ»

Том I. Часть 1. С древнейших времен до конца XVIII в.

Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. – 292 с.;

Том I. Часть 2. С XIX века до конца 20-х гг. XX в.

Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. – 314 с.

В последние десятилетия в нашей стране после долгого перерыва наблюдаются активный подъем и возрождение краеведческого движения. Не остается в стороне от этого процесса и наша республика. За это время в Башкирии написаны сотни работ разного объема и жанра, начиная от школьных рефератов, газетных и журнальных статей и заканчивая солидными краеведческими исследованиями. Они охватывают практически все районы и города, многие села и деревни республики. Несмотря на то, что подавляющее большинство этих сочинений создаются энтузиастами, которые порой не имеют специальной исторической подготовки, их труды являются подспорьем для академических исследований. История отдельных местностей, поселений, семей, родословные, фольклор и т.д. являются частью большой науки, тем, что в науке сегодня принято называть «микроисторией». Во многом благодаря трудам местных краеведов складываются условия для создания наиболее полной и подробной базы по истории населенных пунктов и отдельных районов Башкортостана.

К числу такого рода краеведческих работ относится и рецензируемая книга Р.Р. Аскарова, посвященная Кигинскому району, а также его населенным пунктам. Автор в качестве объекта своего исследования избрал историю территории отдельного административно-территориального образования – многонационального и богатого своей историей муниципального района, находящегося в северо-восточной части нашей республики. Хронологические рамки книги охватывают очень большой период – с древнейших времен и до эпохи установления советской власти, начала коллективизации сельского хозяйства.

Работа состоит из небольшого введения и двух многостраничных частей, а также заключения и обширного приложения. Первая часть первого тома книги хронологический охватывает события с древнейших времен до XVIII в. В этой части на основе широкого круга источников прослеживается история заселения края, возникновение сел и деревень, социально-экономическое развитие и участие кигинцев в восстаниях XVIII в. Во 2-й части очерка рассказывается о событиях начиная с XIX и до конца 20-х гг. XX в. Это драматический период в истории края – борьба за соци-

альное и национальное освобождение, установление советской власти и Гражданская война, трудности и успехи края в первое десятилетие советского строя, участие кигинцев в защите нашего отечества.

Книга написана с привлечением большого массива источников, включающих опубликованные исследования, краеведческие работы, ресурсы интернета, а также впервые вводимые в научный оборот архивные документы. Все это в совокупности дает цельную картину истории Кигинского района и его населенных пунктов.

Особое внимание автор уделяет таким периодам, как возникновение населенных пунктов, хозяйственная жизнь населения до революции, коллективизации, периодам Гражданской войны, культурным преобразованиям, преодолении безграмотности и т.д. Большой интерес для читателей представляют разделы, посвященные истории отдельных населенных пунктов. Следует заметить, что в отличие от большинства академических работ, книга Р.Р. Аскарова обильно насыщена персоналиями – приводятся довольно подробные биографии известных и не очень известных жителей района, семейные истории, которые в целом дают яркую картину жизни сельской глубинки в различные периоды истории. Интерес к бытовой стороне – это одно из перспективных направлений в современной исторической науке.

Особую ценность представляет обширное приложение, включающее разделы, документы и фотокопии, посвященное кигинцам в различные периоды.

На примере рецензируемой книги еще раз убеждаемся в крайней важности работ краеведов, которые исследуют такие области исторического знания, на которые, как правило, не обращают внимания профессиональные ученые. Без поддержки краеведов-энтузиастов современная историческая наука просто не может существовать. Нет сомнения в том, что эта книга будет иметь успех у читателей.

*И.М. Габдрафиков,
кандидат исторических наук, старший научный
сотрудник Института этнологических исследований
им. Р.Г. Кузеева УФИЦ РАН*

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

БАЛАН РИЗЫКЛАРЫ

Салкын көзләр җиткәч бакчалардагы, аланнардагы кып-кызыл булып өлгергән балан җимешләрен күреп, сокланмыйча мөмкин түгел! Балан-ның җимешләре файдалы гына түгел, алардан күпме телеңне йотарлык ризык әзерләргә була. Балан бәлеше, балан кайнатмасы, балан катыгы... Элек-электән балан җимешләреннән әзерләнгән ризыklar, милли ризык булып, табыннарбызга куелган. Ни кызганыч, бу ризыklar инде кайбер төбәкләрдә генә сакланган. Безнең яklарда (Яшел Үзән районы) балан ризыklarын, шөкер, бик теләп әзерлиләр.

БАЛАН КАТЫГЫ

Онытыла башлаган ризыklarның берсе. Без тәкъдим итүче рецепт Яшел Үзән районы Мулла Иле авылында яшәүче Дамирә Фәйзуллинадан алып алынды.

Кирәкле ризыklar: чистартылган балан җимешләре, арыш яки квас оны, шикәр комы, кайнаган су.

Әзерләу ысулы:

Чуен чүлмәкнең төбенә балан җимешләре салабыз, өстенә арыш яки квас оны сибәбез һәм шулай чиратлаштырып тутырабыз. Иң өске катлам балан булырга тиеш. Өстенә кайнаган су салабыз, күләме—чүлмәктәге массадаң 2 см артып торырга тиеш.

Ягылган мичтә яки 150 градустагы газ мичендә 1–1,5 сәгать пешерәбез. Әзер булгач, шикәр комы салып, болгатабыз.

БАЛАН БӘЛЕШЕ

Камыр ясау өчен: 1 кап эретелгән маргарин мае, 3 йомырка, 1 аш кашыгы шикәр комы, бер чөметем тоз, 30 гр чүпрә.

Барысын бергә болгатып, он кушып, йомшак кына камыр басабыз. Пакетка салып, камырны суыткычка күпертергә куябыз.

Эчлек өчен:

Чүбеннән чистартылган 1 стакан баланны тирән эчле савытка салабыз. 1 стакан повидло, ярты стакан квас яки арыш оны, тәменчә шикәр комы кушып болгатабыз.

Пешеру ысулы: Эзер камырны ике кисәккә бүлөп жәябез. Зуррак өлөшөн майланган табага салабыз һәм балан эчлеге салып, камырның икенче өлөшөн өстенә ябабыз, читләрен тоташтырып, бөгөп куябыз.

Бөлешнең уртасын аз гына (эченнән пар чыксын өчен) тишәбез. 180 градустагы мичтә 20–30 минут пешерәбез.

Дания Фәйзуллина

* * *

МАРИНОВАННЫЕ МАСЛЯТА

Осень – пик грибного сезона. Раньше дикie грибы считались святой едой и его могли позволить себе лишь фараоны. Сегодня этим даром природы пользуются практически все население. Грибы – низкокалорийный, легкоусвояемый и диетический продукт, в основном состоят из воды, также содержат ценные пищевые компоненты.

Подготовленные и промытые грибы отварить. Пену периодически снимать.

Маринад:

- 1 л кипящей воды,
- 2 ст. л. сахара,
- 4 ч. л. соли,
- 3 листика лавра,
- 3 гвоздики,
- 6 горошин душистого перца,
- 3 кусочка корицы.

В приготовленный маринад добавить грибы и варить в маринаде 10–15 мин.

Затем добавить 2 ч. л. уксусной эссенции и выключить огонь.

Разложить по стерилизованным банкам.

Сверху налить немного растительного масла.

Закрутить, укутать.

Хранить банки с грибами в прохладном месте.

Гульнафис Валеева

Юбиярлар турында сүз

Слово о юбиярах

БИРГЕ ЯРДАН – АРГЫ ЯРГА...

**Тәнзилә Хәсән кызы Хәйретдинованың тууына 80 ел
уңаеннан**

Кызганыч, авторга үзенең «Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы» (Казан: ТӘҺСИ, 2017. 384 б.) дигән соңгы затлы китабын күрергә насыйп булмады. Бу хезмәтнең басылып чыгуы 45 ел Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләгән, ел саен диалектологик экспедицияләргә чыгып, 5 монография, күп санлы мәкаләләр авторы, «Татар теленең зур диалектологик сүзлеген» (Казан, 2009) төзүчеләрнең һәм җаваплы мөхәррирләрнең берсе булган танылган диалектолог, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты, өлкән гыйльми хезмәткәр Тәнзилә Хәйретдинованы истә тотып, тәкъдир итү дип кабул ителде. Әлеге гамәл, Тәнзиләнең күп санлы туганнары, якыннары, аны хөрмәт итүче дуслары-хезмәттәшләре өчен куаныч булды.

Тәнзилә Хәсән кызы Хәйретдинова Биектау районы Урал авылында 1941-нче елның 2 октябрендә туа, Хәсән абзый белән Рәхилә апаның күп балалы гаиләсендә үсә, 1957-нче елда Мүлмә урта мәктәбен, 1966-нчы елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетын тә-

мамлый. 1966–1968 елларда Арча районы Яңасала мәктәбендә директор урынбасары вазифасын үти, 1968–1969 елларда КДПИда китапханәдә эшли. Авылдашы, үзе кебек үк киң күңелле, уңган-булган Гадел белән яратышып гаилә коралар. 1969–2014 елларда ТӘҺСИда фәнни хезмәткәр буларак тырышып, ел саен диалектологик экспедицияләрдә материал туплый, гыйльми эшчәнлек алып бара, «Говор златоустовских татар» дигән теманы кандидатлык диссертациясе буларак яклый (Алма-Ата, 1980 ел).

Уйлыйм да исем китә: Тәнзиләгә Аллаһы Тәгалә кешеләр арасында яшәү өчен иң кирәк булган сыйфатны, ярата белү сәләтен мулдан биргән икән. Ул үзенә һәм иренә күп санлы туганнары белән дус-тату яшәде: аларның һәм балаларының һәрберсенең исемен, туган елларын, көннәрен белеп, затлы бүләкләрен тапшыра иде. Университетта бергә укыган Алсу һәм Роберт Шакировлар, Клара һәм Илдар Әүхадиевләр, аларның балалары белән гомер буена аерылгысыз мөнәсәбәттә булды, шул ук хәл күрше Нурания, аның жәмәгәте белән дәвам итте.

Институтта эшләгән вакытта һичбер кеше белән сүзгә килү, үпкәләшү булмады. Филология фәннәре докторы, танылган диалектолог Дөрия Рамазанова белән берничә хезмәтне бергә редакцияләгәндә, дустанә уртақ мөнәсәбәттә эшләделәр; ел саен экспедицияләргә бергә йөрүче филология фәннәре кандидатлары Зәйтүнә Исхакова, шулай ук хезмәттәше Кадыйрова Әнжә һәм аның жәмәгәте Марсель белән туганлашу дәрәжәсендә иде, шул ук вакытта, Тәнзиләне дә, Зәйтүнәне дә, төчеләнеп тормыйча, турыдан-дөресен әйтә белүчеләр дип белә идек.

Мәгълүм булганча, 1980-нче еллар ахырында татар теле гамәлгә куела башлады. Казан дәүләт университетының тарих-филология факультеты татар теле бүлегенә кабул итеп бетерә алмаслык гаризалар алына иде. Өстәмә рәвештә бер төркем оештырыла, Г.Ибраһимов урамындагы бинада укыту башлана, алга таба, югары кимәлдә татар теле укытучылары хәзерләнгән торган Татар дәүләт гуманитар институты нигезләнгән; дәрәсләргә, асылда, университет укытучылары алып бара. Флера Әкрәм кызы Ганиева, матур итеп елмаеп кына, Тәнзилә белән мине дә күндерде, бер үк вакытларда укытып йөрергә туры килде. Ул студентларга морфология курсы буенча дәрәсләр алып барды, уртақ тел тапты, курс эшләре, диплом эшләренә житәкчелек итте. Без аның белән, ел саен булмаса да, шактый еш, яңа әдәбият белән танышу өчен, Мәскәүнең Ленин библиотекасына бергә бара идек; Ташкент, Уфа һ.б. шәһәрләрдә үткәрелә торган фәнни конференцияләрдә катнашырга туры килде; диссертациясен Алма-Атада яклады; казакъ, башкорт, үзбәк галимнәре белән дә, мәгънәле итеп аралаша белүче Тәнзилә, чибәрлеге белән балкып, тирә-юньгә нур тарата иде. Тәнзилә Хәйретдинова остазларга карата рәхмәтле була

белде, чын күңеленнән Ләйлә апаны хөрмәт итте. Фазыл абый Фәсиев, Наһия апа Борһанованың туган көннәре уңае белән, бергә утырып, ихлас күңелебездән мәкаләләр яздык.

Тәнзилә жаны, күңеле белән әдәбиятны, сәнгатьне яратты, студент елларында драма түгәрәгендә катнашып, кемнәр белән ничек уйнауларын көлә-көлә сөйләве хәтердә. Бергә йөргәндә, Г. Кутуйның «Сагыну» нәсерен яттан сөйли; жырларга ярата, «Хушлаштың да китеп бардың, / Аерылышу авыр бит...» дигән жыр, көй белән моңсулык тарала иде.

* * *

Әлеге яңа хезмәткә килгәндә, аңа тиешле бәяләмә күренмәде, шунлыктан кыскача таныштырып китү сорала. «Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы» монографиясе, авторның «Говор златоустовских татар» (Казань, 1985. 186 с.), «Названия пищи в татарском языке» (Казань, 1993. 142 с.), «Краткий русско-татарский словарь для работников общественного питания» (1995), «Бытовая лексика татарского языка» (Казань, «Фикер», 2000. 128 с.), «Названия растений в татарском языке» (Казань, «Фикер», 2004. 224 с.) хезмәтләре һәм күп санлы үзе язган һәм редакцияләгән мәкаләләре кебек үк, диалектология фәне таләп иткән методология, ысул-алымнар нигезендә ижат ителә.

Авторның бу соңгы монографиясе, алдагыларыннан аермалы буларак, татар телендә языла һәм «Концепт» дип исемләнә, димәк, әлеге мәсьәләне аңлату да сорала. Т.Х. Хәйретдинова китабының керешендә, бу катлаулы проблемага багышланган күп хезмәтләрне, Ф.К. Сәгъдиеваның «Концепт труд в лексике и фразеологии» дигән мәкаләсе (2004. 126–130 б.) белән барлый, үзенә мөнәсәбәттен белдерә: «Табигать белән кешенең бер-берсе белән бәйләнеше халык тарихында, аның милли мәдәниятендә, халык авыз ижатында, мифологиясендә чагылыш таба. Табигать үзенә күптөрлелеге, байлыгы, сере, үзенә хас авазлары, моңы белән һәр кешенең күңеленә, йөрәгенә якын...». Бер уңайдан тикшеренүнең максатын билгели: «Әлеге хезмәттә, табигать концептына кергән үсемлекләр дөньясы белән бәйлә кайбер лексик берәмлекләр турында сүз алып барылып. Үсемлекләр дөньясына караган лексик берәмлекләрдә предметлыктан бигрәк, төшенчәлелек чагылыш таба. Үсемлек атамаларына тасвирлама бирү зарур. Аннан соң аның мәгънә һәм мәгънә төсмерләрен бирү күздә тотыла. Халык сөйләшләрәндә теге яки бу үсемлек атамасын белдерә торган синонимнары, вариантлары китерелә. Аннан халык авыз ижатында (мәкальләрдә, сынамышларда һ.б.) һәм борынгы язма чыганакларда, матур әдәбиятта кулланылышы күрсәтелә һәм мисаллар ярдәмендә халыкның мәдәнияте, менталитеты белән бәйләнеше күзаллана». Бу аңлатуда Т.Х. Хәйретдинованың үзенә хас язу стили, ягъни катлаулы мәсьәләне

Һәркем аңларлык хәлгә житкерә белү үзенчәлеге һәм галим буларак тыйнаклыгы ачык чагыла. Әлеге хезмәттә дә өйрәнүдәге система эзлеклелеге төгәл саклана: керештә үсемлекләр дөньясының нинди төркемнәргә бүленеп тикшерелү хакында киң мәгълүмат бирелә. Тикшерелү тарихы күзәтелгәндә, табигать темасына караган кайбер лексик берәмлекләрнең концепт мәгънәсендә, кандидатлык диссертацияләре буларак яклануы, флора өлкәсенә караган ботаникларның фәнни хезмәтләре, сүзлекләре санала; үсемлек атамаларының лингвистик яктан рус һәм мари телендә, барлык төрки телләрдә, татар теле белемдә ничек итеп анализлануы, төрле сүзлекләрдә ничек теркәлүе, халык авыз ижаты әсәрләрендә чагылыш табу мәсьәләләре жентекләп аңлатыла (2017. 3–14 б.).

Беренче бүлектә «Татар телендә үсемлек атамаларына лексик-семантик характеристика» дигән проблема ун төркемгә бүленеп тикшерелә. Югарыда әйтеп үтелгәнчә, үсемлек дигән хәзинә-байлык Т.Х. Хәйретдинованың алдагы хезмәтләрендә файдаланылган ысуллар белән тикшерелә.

Хезмәтнең икенче бүлегендә «Үсемлек атамаларында сүз ясалыш ысуллары» (338–348 б.), өченче бүлегендә «Үсемлек атамаларында генетик катламнар» дигән мөһим һәм чәтәрәккә мәсьәләләр жентекләп анализлана (349–355 б.). Йомгакта, кешелек жәмгыяте үсешенң һәр чорында үсемлекләр дөньясы әһәмиятле роль уйный, телебездә үсемлек атамалары бик киң таралган лексик төркемне тәшкил итә, татар халык сөйләшләрендә теге яки бу үсемлекнең, жирле атамасы белән бергә, әдәби телдәге исеме дә файдаланыла дигән гомуми нәтижә ясала (356–364 б.). Фәнни әдәбият исемлегә теркәлә. Шулай итеп, үсемлекләр дөньясының исем атамаларында татар халкының үзенчә фикерләү һәм әйтеп бирү осталыгы/концепты чагылышы күзаллана торган затлы китап формалаша.

* * *

2015 елның 23 ноябре. Минем туган көнемдә бик озак сөйләштәк, бәхил бул, дип, әйтә белмәдек. 4-нче декабрь, кичке чәйне эчкәч, әллә нигә хәлем бетеп тора әле, дигән дә, күзен йомган Тәнзилә. Бу хәлне берничә кешегә сөйләдем, аларның барысы да, ул изге кеше булган икән, диделәр. «Хушлашмый да китеп бардың, / Аерылышу авыр бит», дип, Клара Әүхадиева мәкалә язып бастырды. Кичә генә булган кебек иде, 5 ел да тулып китеп бара икән. Рухың шат, жаның тыныч булсын, дустаным. Аргы ярга күчсәң дә, бирге ярдагы эшләрең, уңганлыгың, кешелегең, мөлаемлеген онытылмый.

Илида Бәширова

ВАСЫЙЛ ГАРИФУЛЛИН: МИЛЛИ КАДРЛАР ӘЗЕРЛӘУ ДӘУЛӘТ СӘЯСӘТЕ БУЛЫРГА ТИЕШ!

Татар журналистикасы югары мәктәбен җитәкләүче күренекле галим Васыйл Гарифуллин бу фикерен күп санлы дәлилләр белән нигезли.

Милли киңкүләм мәгълүмат чаралары бер урында тормаган кебек, алар өчен кадрлар, белгечләр әзерләүче журналистика кафедралары эшчәнлегә дә һәрдаим яңарыш-үзгәрешләр кичерә. Бу җәһәттән татар телле массакуләм мәгълүмат чаралары, шул исәптән милли матбугатыбыз өчен төп кадрлар бишегә булган Казан (Идел буе) федераль университетының Социаль-философия фәннәре һәм гаммәви бәйләнешләр институтының журналистика һәм медиакоммуникацияләр югары мәктәбенең милли һәм глобаль медиа кафедрасы бүген нинди бурыч-максатларны алга куеп эшли? Биредә киләчәк татар журналистларын ничек итеп күрәләр һәм бу юнәлештә нинди эшчәнлек алып барыла? Гомумән, бай тарихлы кафедраның эшчәнлегә нинди принципларга нигезләнгән? Бу хакта—күренекле галим һәм җәмәгать эшлеклесе, филология фәннәре докторы Васыйл Заһит улы Гарифуллинның 60 яшьлек юбилее уңаеннан уздырылган әңгәмәдән укып белерсез.

— Васыйл әфәнде, сөйләшүне Сезнең балачак хыял-максатларынан башлыйк әле.

— Барлык яштыгашларем кебек үк мин дә балачакта космонавт, хәрби офицер, шофер булырга хыялландым һәм иҗат белән дә шөгыльләндем. Ни хикмәттер, «Ялкын», «Яшь ленинчы» кебек басмаларга шигырьләр-

не, рәсем һәм кроссвордларны гел жибәреп торсам да, берсен дә бастырмайлар иде. Аның карауы, зур-зур исемле язучы-шагыйрьләрдән матур конвертларга салынган, «өметенне өзмә, яз», дигән хатлар өйгә килә торды. Шул хатларга да бик куана идем!

Ә беркөнне, өченче сыйныфта укып йөргән чагым, март аеның урталары булгандыр, мине мәктәп директоры Хәниф Мансурович бүлмәсенә чакырдылар. Куркып кына кердем. Бүлмәдә ят, әмма бик таныш йөзләр бер абый утыра иде. «Менә, син чакырган язучы абыең кунакка кайткан», – диде директор абыебыз. Мин каушап та, аптырап та калдым. Чынлап та, ул чакта телевизор экраннарыннан балаларга әкиятләр сөйләүче Роберт Батуллинга (хәзер Рабит Батулла) хат язганым исемә төште. Ул хатта мин туган авылым Югары Кибәхужа, үзбездә укыган мәктәп, укучылар, укытучылар турында язган идем. Хатның азагында мондый юллар да яздым: «Роберт абый, безнең авылны күрсен килсә, безгә кунакка кайт. Без Казаннан ерак түгел. Автовокзалга барып, Теләчегә кадәр 1 сум 18 тиенлек автобус билеты алырга кирәк. Аннары, Теләчегә кайткач, Арча юлы буйлап уника чакрым жәяү кайтасы була. Машина очраса, утырып кайтасың». Сабый сүзенә колак салган бит Роберт абый. Нәкъ шулай эшләгән. Теләчедән Кибәхужага колхоз машинасының пычракка батып беткән кузовына утырып кайткан.

Безнең өчен зур бәйрәм булды ул. Мәктәптә язучы белән бик матур очрашу узды. Анда Роберт Батуллин үзенең әкиятләрен укыды, матур итеп тальян гармунында, татар кураенда уйнады, кич белән клубта олылар белән очрашты. Мин анысына бармадым. Әмма төнгә сәгать уникаләргә кадәр аны көтеп утырганым хәтеремдә. Өни кабартма-коймаклар, тагын нәрсәләрдер пешергән иде. Ул кайткач, бергәләп төнгә чәйне эчтек, сөйләшеп утырдык. Журналистика өлкәсенә кереп китүемнең зур бер сәбәпчәсе шушы очрашу булгандыр дип беләм. Соңрак әдип «Яшь ленинчы» гәзитендә безнең авылга сәяхәтте турында «Кешеләре икән, кешеләре...» дигән язма бастырып чыгарды.

Хәзер дә Рабит Батулла белән очрашканда, көлешеп, бу очрашуны искә алабыз, бер-беребезне бүлдерә-бүлдерә, һәрберебез әлегә вакыйганың үз версиясен сөйләп, янәшәдәгеләрне көлдерәбез. Менә шул вакыйгадан соң мин ныклап торып языша башладым. Мәктәпне тәмамлаганда журналист булачагым турында катгый фикергә килгән идем инде.

– *Тормышыгызга, яшәү рәвешегезгә, дөньяга карашыгызга иң көчле тәэсир иткән кешеләрдән кемнәрне атар идегез?*

– Безгә ижади фикерләрүче, укучыларының сәләтен, ижадын үстерергә күп көч куючы укытучылар белем бирде. Үз эшенә жаны-тәне белән бирелгән шәхесләр. Һәркайсы өчен үз фәнненән дә кирәклесе юктыр кебек,

ВАСЫЙЛ ГАРИФУЛЛИН: МИЛЛИ КАДРЛАР ӘЗЕРЛӘУ ДӘҮЛӘТ СӘЯСӘТЕ БУЛЫРГА ТИЕШ!

укучыларны шул юнәлешкә борырга тырыша. Әйтик, безгә математиканы бик төпле өйрәттеләр. Физика фәнен тәҗрибәле педагог Рәиф Басыйр улы Исламов һәм ул вакытта вуз гына тәмамлап кайткан яшь белгеч Хәния апа Вәлиуллина укытты. Рәиф абый һәр физик күренешне янәшәдәге тормыш-көнкүрешезгә бәйләп аңлата белсә, Хәния апа көчле теоретик иде. Ул яше белән безгә якынрак булып, безнең белән урта телне бик оста таба белде. Аларның тырышлыгы белән мәктәбездә көчле физиклар тәрбияләнде. Мин үзем дә физика буенча район олимпиадаларында җиңү яулап, Казанда үткән республика бәйгеләрендә дә катнаштым.

Ә менә татар теле һәм әдәбияты укытучыбыз Фәүзия апа Әхмәтгалиева, Арча педагогия училищесында заманында Мөхәммәт Мәһдиев белән бергә белем алган кеше, безне туган телгә һәм әдәбиятка ихтирамлы итеп тәрбияләде. Урыс теле һәм әдәбиятын безгә кечерәк сыйныфларда Равил абый Галәвиев укытса, соңрак Галия апа Газизова белем бирде. Икесе дә бик иҗади укытучылар булды. Галия апа, үзешчән сәнгатьтә актив катнашучы буларак, безне дә кече яшътән сәхнәгә мендерде. Ул оештырган хор һәм бию ансамбльләре, спектакльләр район һәм күрше-тирә авыл сәхнәләрендә дан казанды. Минем абыйларым да җыр-бюгә, баян-гармунга һәм иделәр. Хәзер дә шулай. Галия апа тәрбиясе бу. Сәнгать юлыннан киткән укучылары да күп булды Галия апаның. Композитор Фәрит Хатыйпов – шундыйларның берсе. Профессиональ сәнгать юлыннан китмәсәм дә, мин дә Казанга укырга килгәч, университетның «Каз канаты» бию ансамблендә шөгыйльләнгән башладым. Бу мавыгуым бик озак гомерле булды. Университетны тәмамлап, телевидениедә эшли башлагач та ансамбльдән аерылмадым, унбиш ел буе шушы коллективта шөгыйльләндем. «Халык ансамбле» исемен яуладык, элекке Советлар Союзының без гастрольдә булмаган почмагы калмады.

Мәктәпне тәмамлап шактый еллар узганнан соң, 2002 елның гыйнвар аенда мине Казан дәүләт университетының журналистика, социология һәм психология факультеты деканы итеп сайладылар. Ул чакта мин, әле кырык яше генә тулган профессор, университеттагы иң яшь декан да булдым. Шул вакытта факультетның уку-укыту эшләре буенча декан урынбасары, яһүд егете Владимир Павлович Модестов, гажәпләненп: «Васил Загитович, неужели Вы окончили простую деревенскую школу?» – дигән сорау бирде. «Вы в совершенстве владеете русским языком, великолепно знаете всю русскую и мировую литературу, культуру. Откуда это?» – ди бу. Мин шунда горурланып үземнең туган мәктәбем, укытучыларым турында сөйләдем. Ә бервакыт, ниндидер йомышы төшеп, факультетка Равил абый Галәвиев үзе килеп кергәч, мин аны Модестовка күрсәттем. «Менә ул минем урыс теле укытучым!» Яһүд егете аның алдында баш

иде... Равил абый һәрвакыттагыча кызарып китте, мәктәп укучысыдай оялып, түбән карап, тыйнак кына басып торды.

Равил абый укучыларның бик яхшы дустан, киңәшчәсе була белде. Хәтеремдә, район газетасына берничә еллар буге бик актив язышкан, Сабадан мине «Жиңу байрагы»на эшкә чакырырга дип мөхәррир Хөснулла абый Шәфигуллин килгән иде. Хәниф Мансурович бүмәсенә чакырып сөйләштеләр. «Мин сизгә сыйныфтагына укыйм бит әле», – дим. «Тугыз белән унны Сабада укып бетерерсез», – ди Хөснулла ага. Уйлап карарга булдым. Шунда мине Равил абый эзләп тапты. «Юләрләнмә, – ди бу. – Син анда бик тиз яначаксың. Сиз әле төплә беләм алырга, ныгырга кирәк. Урта мәктәпкә кенә түгел, университет тәмамларга, тормыш тәҗрибәсә тупларга кирәк. Шунсыз журналистикада эшләргә ярамый». Күндерде Равил абый. Сабага китәргә ризалашмадым. Дөрес эшләгәнмен икән, үсә төшкәч кенә аңладым анысын.

«Син анда бик тиз яначаксың!» Бу сүзләре әле дә колагымда чыңлап тора Равил абыйның. Шуңа ук сүзләргә хәзер үземнең студентларыма да еш кабатлыйм. Югыйсә, университетка әле аяк та басарга өлгермәгән яшь-яшь студентларны, бигрәк тә сәләтлеләрен, кайбер газета-журнал, радио-телевидение редакцияләре беренче курстан ук үзләренә эшкә чакыра башлыйлар. Янәсе, тәҗрибә тупларсыз, акча эшләрсез. Алар өчдүрт ел эчендә студентның бөтен ижади потенциалын сыгып алалар, эш аты урынына жигәләр. Студент ни беләмсез кала, ни юньләп тормыш һәм ижат мәктәпкә уза алмый. Әнә шулай кыскагына вакыт аралыгында яшь кешене «яндыралар».

Профессиональ журналистика дөньясында иң беренче остазым – Флорид Әгъзамов. Студент чактан ук инде безне баласыдай үз күрәп, тәрбияләп үстергән кеше ул. Практик журналистикада эшләгәндә дә, ижатым белән һәрдаим кызыксынып, гел киңәшләр биреп торды. Фәнгә дә ул мине чакырып китерде.

Журналистика белән беррәттән, тел фәнен дә үзләштергән кеше мин. Тел өлкәсенә алып кереп киткән кешеләрнең берсе – профессор Фәрит абый Йосыпов булды. Аспирантурада укыганда атаклы Диләрә Тумашева мәктәпкә үттем, анардан күп нәрсәгә өйрәндем. Шулай ук остазларымның берсе – филология фәннәре докторы, профессор Илдар абый Низамов. Ул тел фәне белән бәйлә диплом эшемнең фәнни житектәсә иде, күп буын шәкертләрендә матбугат теленә мөхәббәт тәрбияли алды, үзенең тыңгы белмәс эшчәнлегә аша сөйләм мәдәниятенә нигез ташларын ныгытты.

Фән дөньясына кереп китүемдә, галим буларак формалашуымда Гомәр абый Саттаров, Вахит абый Хаков, Фәһимә апа Хисамова һ.б. остазларымны санап китәргә мөмкин. Диссертацияләргә эшләгән һәм яклаган

ВАСЫЙЛ ГАРИФУЛЛИН: МИЛЛИ КАДРЛАР ӘЗЕРЛӘУ ДӘҮЛӘТ СӘЯСӘТЕ БУЛЫРГА ТИЕШ!

вакытта ярдәм иткән өчен остазым—зур галим һәм оештыручы Тәлгать Галиуллинга бик рәхмәтлемен һәм үземне аңа бурычлы, дип исәплим.

— *Хезмәт юлыгызда истә калган иң кызыклы вакыйганы искә төшереп үтик әле?*

— Университетны тәмамлап, Казан телевидение студиясенә авыл хужалыгы редакциясендә эшли башладым. Иң беренче эшләгән тапшыруым республикабыз районнарының берсендә терлекләрен кышлатуга әзерлек турында иде. Тапшыруның режиссеры Идмас абый Үтәгәнов киңәшен тотып барысын да җиткереп эшләгән идем... Әмма, оператор ярдәмчәсе кинокамераның объективын тиешенчә чистартмау аркасында, барлык кадрларда да зур тап барлыкка килеп, тасма бракка әйләнгән. Иртәгә тапшыруны эфирга бирергә кирәк, ә кулда бер генә сюжет та юк. Аптырашта калдым. Шулкабак вакытта миңа тапшыруның текстын укырга тиешле диктор Рөстәм абый Нәбиуллин ярдәмгә килде. Кинога төшергән кешеләренң барысын да Казанга чакырып, студиядә сөйләтергә тәкъдим итте. Икенче көнне тапшыру башлангычта ярты сәгать кала мин телестудия каршында дулкынланып басып торам. Бозлавыклы көн иде шул. Районнан минем геройларны алып килергә тиешле автобус һаман да күренми. Студиядән инде тапшыруга әзерләнгән, киенгән-ясанган Рөстәм абый йөгереп чыкты: «Тапшыруны башлыйбыз, кешеләрег кайда?» Мин телдән язган идем инде. Берзаман Шамил Усманов урамының арғы башыннан ук фермага сыер савучылар йөртә торган иске автобусның акрын гына шыгырдап килгәне ишетелде. Кунакларны этеп-төртеп диярлек студиягә керткән вакытта диктор Рөстәм абый инде тапшыруны башлап җибәргән иде. Минем зур журналистикадагы «беренче коймагым» энә шулай төерле һәм бик истә калырлык булды.

— *Без Сезне бөтен гомерен диярлек югары белем бирүгә багышлаган галим буларак беләбез. Сез укыткан дәвер эчендә студентлар һәм алар мохите ничек үзгәрде?*

— Студентлар кайсы гына чорда да бер үк төрле сыйфатларга ия—яшьлек энтузиазмы, тормыш вак-төякләре белән хисаплашмыйча, романтик рух белән яшәү, яңалыкка-белемгә омтылу. Шулкабак вакытта һәр дәвернең үзенчәлеге дә бар. Бүгенге студент күбрәк виртуаль дөньяда, үз мәнфәгатьләре белән генә яши, еш кына үзен әйләндереп алган мохиткә битараф, мәгълүматны да китаплардан, газета-журналлардан түгел, интернеттан ала, күләмле текстларны кабул итә алмый, китап укымый. Икенче яктан, ул технологик яктан яхшы белемле, гаять күп мәгълүматка ия. Кирәген дә, кирәкмәгәннән дә үзенә тиз сәндәрә. Аның мөмкинлекләрен вакытында кирәкле юнәлешкә борып җибәрә белү—вуз мөгаллиме өчен гаять мөһим.

— *Инде 20 елга якын Сез Казан университетында журналистика һәм социаль фәннәр юнәлешен җитәкләйсез. Югары уку йортларында*

бюджет урыннарының соңгы елларда кыскарууы Сезнең эшчәнлектә нинди чагылыш тапты һәм бу халдан ничек чыгасыз?

– Чынлап та, соңгы елларда күп кенә гуманитар белгечлекләргә бюджет урыннары сизелерлек кимеде. Совет чорында журналистика белгечлегенә ел саен 50шәр кеше ала идек. Әлбәттә, барысы да бюджет исәбенә. 1990нчы еллардан башлап, вузлар коммерция юнәлешенә йөз тота башлагач, ул урыннар елдан-ел кими барды, гуманитар белгечлекләр авыр хәлдә калды. Узган елда безгә бөтенләй дә бюджет урыннары бирелмәде. Бу бигрәк тә милли кадрлар әзерләү өлкәсенә зыян салды. Чөнки татар журналисты булырга теләүче балаларның күпчелеге безгә авыл жиреннән, күбесенчә социаль яклауга мохтаж гаиләләрдән килә. Мондый гаилә үз баласын елына 150шәр мең сум акча түләп укуга алмый, билгеле. Шуны күздә тотып, без милли кадрлар әзерләүдә ярдәм сорап республика медиа чараларына, хөкүмәткә мөрәжәгать иттек. «Әйдәгез, үзегез өчен кадрларны үзегез түләп укытыгыз!» Бу чакыруга иң беренче булып уңай җавап биргән кеше «Татарстан – Яңа Гасыр» телерадиокомпаниясенең генераль директоры Илшат Әминов булды. «ТНВ», өлкән сыйныф укучылары арасында махсус конкурс игълан итеп, максатлы программа буенча укырга киләчәк абитуриентларны үзе сайлап алды. 2018 елда телерадиокомпания өч студентны үз хисабына укытырга кереште. Бу тәҗрибә бик уңышлы булды, конкурста яшыләр чит төбәкләрдән дә катнашты. Татарстан Президенты да, әлеге проблемага игътибар итеп, республика хисабыннан журналистлар әзерләү буенча күрсәтмә бирде. Шуңа нигездә тагын ун кешене укырга алдык. Илдә максатлы программа буенча журналистларны беренче тапкыр әзерләү тәҗрибәсе иде бу. Әлеге эш дәвамлы булды. 2019 елда тагын бер максатлы төркем тупладык.

Россия вузларында бюджет урыннары арту белән бәйле рәвештә журналистлар әзерләү өчен быел университетка 7 бюджет урыны бирелде. Без ул урыннарның барысын да татар бүлегенә алуга ирештек.

Ләкин болар барысы да – вакытлы чаралар гына. Милли кадрлар әзерләү дәүләт сәясәте булырга тиеш.

– ***Милли аеруча татар журналистикасының бүгенге хәлен ничек бәялисез?***

– Яңа технологияләрнең кискен үсеше, мәгълүматны туплау, эшкәртү һәм таратуның яңа ысуллары барлыкка килүе милли журналистика үсешендә кыенлыklar тудырды. Басма матбугатның тиражлары кими башлады, базар шартларында мәгълүмат чараларыбызның финанс мөмкинлекләре кимеде. Мондый шартларда мәгълүмат базарын, беренче чиратта, милли мәнфәгатьләргә истә тотып көйләү зарур. Нәкъ менә шуңа күрә татар телле мәгълүмат чаралары дәүләт тарафыннан һәрьяклы яклау тоярга тиеш. Мондый

ВАСЫЙЛ ГАРИФУЛЛИН: МИЛЛИ КАДРЛАР ӘЗЕРЛӘУ ДӘҮЛӘТ СӘЯСӘТЕ БУЛЫРГА ТИЕШ!

яклау киләчәктә аеруча кирәк булачак: мәгълүмат өлкәсендәге технологик үзгәртеп корулар, шул исәптән тулаем санлы технологияләргә күчү милли журналистиканың дәүләт яклавына ихтыяжын тагын да көчәйтә генә.

Бүген безгә татар журналистикасының тарихыннан үрнәк һәм гыйбрәт алып, барлык идеологик көчләрнең, барлык социаль катламнарның мәнфәгатьләрен чагылдыра алырдай киң челтәрле мәгълүмат кыры булдырырга, бөек Исмәгыйль бәй Гаспралы үрнәгендә халкыбызны уртақ максатлар астында берләштерә алырдай глобаль мәгълүмат чараларыбызны гамәлгә куярга вакыт.

Шуны аңлау аеруча мөһим, милли телләрдәге матбугат, шул исәптән татарча газета-журналлар, радио-телевидение, Интернет челтәре жәмгыятькә мәгълүмат җиткерү өчен генә яшәми. Аларның вазифасы күпкә катлаулырак та, җаваплырак та. Туган телебездәге мәгълүмат чаралары, милли мәдәниятебез һәм ана телебезнең мөһим яшәеш өлкәсе буларак, бөтен дөньяда сибелеп яшәүче халыкларыбызны берләштерүче һәм алга таба алып баручы мөҗизалы бер көч булып тора. Әгәр ул бу вазифасын алга таба да үти алачак икән – димәк, әле киләчәккә бар дигән сүз!

– Ичишиксез, гаиләгез өчен Сез – чын үрнәк! Балаларыгыз да Сезнең юлдан киттәме?

– Ике улым кече яшътән музыка белән шөгыйльләнделәр, музыка мәктәбендә, музыка училищесында, консерваториядә укыдылар. Олысы бүген үзе балаларга музыка өйрәтә, кечесе бәләкәй генә бизнес белән шөгыйльләнә. Өч оныгым бар, барысы да кыз балалар. Алар бүген минем иң зур юанычым һәм киләчәккә иң зур өметләрем!

Котлыйбыз!

Күренекле галим һәм жәмәгать эшлеклесе, филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университетының Социаль-философия фәннәре һәм гаммәви бәйләнешләр институтының Журналистика һәм медиакоммуникацияләр югары мәктәбенең милли һәм глобаль медиа кафедрасы мөдире, Россиянең мактаулы югары һөнәри белем бирү хезмәткәре, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Васыйл Заһит улы Гарифуллинны 60 яшьлек юбилее уңаеннан ихлас котлыйбыз!

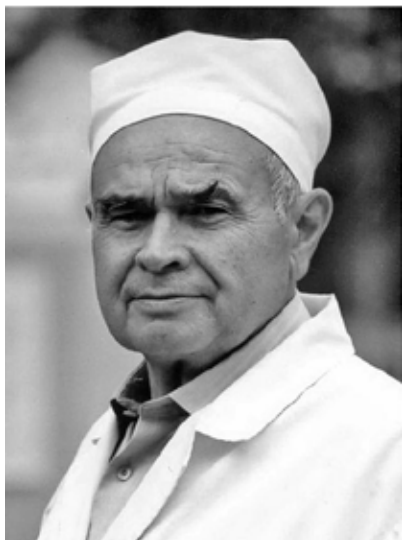
60 яшьлек күркәм юбилее белән ихлас тәбрик итеп, Васыйл әфәндегә корычтай сәламәтлек, яңадан-яңа ижади уңышлар, милли кадрлар әзерләү бишеге булган абруйлы кафедраны алга таба да иң үрнәклеләр исемлегендә әйдәп баруын, гаиләсенә иминлек һәм бәрәкәт телибез! Юбилеегыз мөбарәк булсын!

Илназ Фазлетдинов әңгәмәсе

МЕДИК

В декабре текущего года исполняется 85 лет одному из замечательных людей—заслуженному врачу Республики Татарстан (1994г.), известному деятелю системы здравоохранения республики и активному общественному деятелю Фиркату Гарифовичу Галимову.

Он родился 22 декабря 1936г. в д.Ак-Куль Буинского района ТАССР в семье колхозника-тракториста. Получив общее среднее образование в Буинске, в 1954г. он поступает в Казанский государственный медицинский институт, где получает специальность врача-стоматолога и направление на работу в Центральную районную больницу г.Куйбышева (ныне Болгар). После семи лет работы на рядовой врачебной должности, в 1966г. его назначают главным врачом этой ЦРБ.

Тридцатилетний Галимов принимает комплекс, состоявший из тринадцати деревянных корпусов с печным отоплением дровами, воду в отделения возили в бочках; в больнице была катастрофическая скученность—в терапевтическом отделении лежали все: и больные туберкулезом, и даже дети.

Молодой главврач наметил стратегию коренной перестройки материально-технической базы больницы, и стал вести борьбу за её реализацию: в первую очередь нужно было возвести здание главного корпуса. Трёхэтажное типовое здание для него с поликлиникой, родильным и инфекционным отделениями и с центральным отоплением, водопроводом и канализацией было построено к 1974г. В то время котельная ещё отапливалась углём, а новый корпус уже газом. Одновременно при поддержке руководителей района Галимов решал вопросы комплектации своей больницы квалифицированными врачами, создания им нормальных жилищно-бытовых условий.

В течение многих лет Галимов избирался членом Исполкома Спасского районного Совета депутатов и в этом качестве он уделял большое внимание укреплению материальной и кадровой базы опорных пунктов ЦРБ—участковых больниц в районе.

За достигнутые успехи в 1974 г. ему присваивается почётное звание Отличника здравоохранения СССР, позже—в 1981 г., Галимова избирают делегатом Всесоюзного съезда стоматологов (Ташкент), а в 1988 г. делегатом Всесоюзного съезда врачей (Москва).

Ф.Г. Галимов на должности главврача ЦРБ работал до 1977 г.—31 год. С 1994 г. он—заслуженный врач Республики Татарстан, в 2014 г. ему присвоено звание Почётного ветерана здравоохранения РТ.

Живя на поистине легендарной земле древнего города Болгара, размышляющему человеку, наверное, невозможно не задумываться над вопросами истории своего края. И вот однажды ему приходит мысль о создании энциклопедии своего района. Получив согласие главы района К.А. Нугаева, Фиркат Гарифович в 2012 г. появился в Институте Татарской энциклопедии с предложением принять участие в разработке Энциклопедии города Болгара и Спасского района и таким образом он стал главным организатором этой огромной работы. В итоге капитальный, богато иллюстрированный труд, увидел свет в 2012 г. Книга с большим интересом была встречена как в районе, так и в кругах научной интеллигенции в Казани. Она разошлась мгновенно и многим её не хватило. Через три года руководством района было принято решение о выпуске нового, дополненного издания книги. Она вышла в 2017 г. в ещё более красиво оформленном виде. В выходных данных издания указано: «Автор проекта издания и организатор работ—Ф.Г. Галимов».

Заканчивая этот небольшой очерк о таком удивительном человеке, надо добавить, что и его жена—Асия Хадиевна, медицинский работник, дочь Гузель и сын Искандер—тоже врачи.

Остаётся лишь поздравить их всех с такой значительной датой в жизни уважаемого Фирката Гарифовича и всей прекрасной семье передать самые лучшие пожелания на будущее.

*Г.С. Сабирзянов,
заслуженный работник культуры ТАССР, заслуженный
деятель науки РТ, ответственный редактор
многотомной Татарской энциклопедии*

* * *

Редакция журнала присоединяется к поздравлениям и желает Ф.Г. Галимову крепкого здоровья и сохранения присущей ему оптимизма.

Редакция

Хушлашу

Некрологи

ФИДАКЯР

(Бэхиллэшү сүзе)

Фэндэс Сафиуллин да вафат булды. Һәлак булды, дисәң дә була. Ковид дигән зәхмәт аны да егып салды. Тыныч күңел белән китмәде ул. Милләте өчен чын күңелдән ут йотып йөргән кеше бүгенге заманда тыныч күңел белән китә аламы соң?!

Мин аны соңгы тапкыр Гәрәй Рәхимне жирлэгәндә күрдәм. Кәефсез иде—дустыңны, фикердәшеңне мәңгелеккә озатканда нинди кәеф булырга мөмкин? Тик бу кәефсезлек бүтәнчә иде, ул ничектер алжыган, фани дөньяга кулын селтәгән кебек тоелды миңа. Мин аның зиратта бэхиллэшү сүзе әйтүен дә теләгән идем дә, тик ул баш тартты... Сөйләүчеләр шактый булды, өстәп ни сөйлесең? Һәммәсе сүзсез дә аңлашыла. Зиратка барганда, кайтканда да ул авызына су капкан кебек барды. Хәзер уйлыым инде, үзенең дә тормыш мәшәкатләре белән алыш-бирешне өзеп йөрүе булмадымы икән? Бакыйлыкның якасына баскан кебек иде ул...

Фэндэс абый—туксанынчы еллар башында сәяси мәйданга чыккан кешеләрнең берсе. Андыйлар күп булды, шул заманда төнге күк йөзәндә

атылган йолдыздай тоелдылар... һәм бик тиз арада, сүнөп, юкка да чыктылар. Сәясәт шундый нәрсә... Үзгәртеп кору, хәбәрдарлык, фәлән-төгән... Үзеңне күрсәтергә мөмкинлекләр чоры. Кайсыдыр аулак лабораториядә чалбар төбе туздыручы бәгъзеләр «милли юлбашчы»ларга әвереләп алган чор. Төле чарланган әрсезләр митингларда чыгыш ясый, кайсы сәяси платформаны сайларга икәннәр әле ул үзе дә белми, ләкин халыкны бәхетле киләчәк өчен көрәштергә чакыра. Язгы су болганганда күбекләр өскә чыккан кебек, кемнәрне генә күрмәдек ул «юлбашчы»лар арасында! Романнарда керерлек типажлар бар иде. Күбесенә йолдызы бик тиз сүнде, ә кайсысы этрәк-әләм килеш тә алга таба ниндидер нәни кәнәфигә бергәп калды тагын... Давыл сүрелде, елга, үз ярына төшеп, тын гына ага башлады, дөнья күпмедер көйләнде, шөрәпләр кысып борылды, күпләр «яфрак астына» посты, үз сүзен әйтергә теләгәннәрне сәясәт мәйданынан читкә этәрделәр. Соңгылары арасында Фәндәс Сафиуллин да бар иде. Ләкин сәясәт мәйданы дигән нәрсә бездә бик шартлы бит ул. Һәм, гомумән, бармы әле хәзер андый мәйдан? Фәндәс абый соңгы елларында үзен «сәяси бомж» дип атаса да, аның сүзе татар жәмәгатьчелегенә кадерле иде, аның төпле чыгышларына колак салдылар. Әлбәттә, өстә, гадәттәгечә, аның чыгышларына күз йомдылар. Рәхмәт, Рәшит Әхмәтов житәкләгән «Звезда Поволжья» газетасы аның мәкаләләренә бервакытта да урын жәлләмәде. Мәгълүматлы, дөньяның кая таба барганын анык төшенгән жәмәгать эшлеклесе буларак, ул, әлбәттә, эндәшми утыра алмый иде. Аның һәр мәсьәләгә үз фикере бар, тик, кызганыч, ул фикерләр киң катлам халыкка барып житә алмады. Мөгаен, халык дигәнәбезгә ул кирәк тә булмагандыр. Заман хисе юкка чыкканда, шундый өметсез уйлар да башка килә. Әмма Фәндәс абый сәясәттә дә романтик булды (юкса элеккегә хәрби, отставкадагы полковник, бөтенләй башка камырдан әвәләнергә тиеш иде сыман), халыкның кайчан да булса калкып чыгасына ышанып яшәде. Шуңа ышанмаса, яшәвенә мәгънәсә дә калмас иде. Жәмгыятьтә демократия урнашкан очракта гына ул кузгаткан милли-мәдәни, мәгариф проблемаларын хәл итеп буласын аңлый иде, әлбәттә.

Фәндәс абый белән беренче күрешүдә үк мин аның ихласлыгына игътибар иттем. Ихласлыкны да уйнап буладыр, әмма аңарда ул чишмә чөлтерәве кебек табигый иде. Без бит инде күнеккән: сәясәтче ихлас, самими булырга тиеш түгел, әнә... бер төрле уйлы, икенче төрле сөйли, өченче төрле эшли! Менә сәясәтче! Ялганга махсус өйрәткәннәр, чөнки. Ә Фәндәс абый үзе сөйләгәнгә үзе ышана иде! Һәм сөйләгәннән тормышка да ашырырга чын күңелдән йөрде. Мәсәлән, милли татар университетын ачу аның иң сәдә хыялы булып, ул аңардан соңгы сулышына кадәр ваз кичмәде. Шуңа турыда сүз чыкса, аның бөтен хисләре йөзәнә чыга... Ә бит

үз вакытында әлеге идеяне гамәлгә ашыру мөмкинлегә зур иде, ләкин ул вакыттагы Татарстан президенты аның мөһимлеген аңламадымы, бүтән сәбәпләр булдымы... суздылар гадәттәгечә, аннары инде вәкаләтләр дә кысылды. Фәндәс абый бу жәһәттән ул вакыттагы Татарстан житәкчеләренә рәнжеп китте, ул аларның кем икәннен якыннан белә иде.

Татарстанның Дәүләт Советы депутаты итеп билгеләнгәч, мин аның белән киңәш-табыш итәргә булдым, без Разил Вәлиевнең Милли китапханәдәге кабинетында очраштык. «Син, депутат буларак, башка коллегаларың белән – парламент житәчесеме ул, комитет башлыгымы – бер хокукта, шул хокугың барын онытма! Кемдер гозер белән килсә, мин, аны житәкләп, министрга, бүтән зур түрәгәме, туп-туры алып керә идем. Алар сине теләсә кайчан кабул итәргә тиеш!»

Мин шунда аның кемнеләр житәкләп барганын аңчык итеп күз алдына китердем, шуңа бу киңәш хәтердә тирән сызылып калган. Ул нүләнчә елларга кадәргә вакытларны сөйли, заманның коточкыч үзгәргәннен бик үк аңлап та бетерми сыман тоелды миңа. Сәясәтче шундый буламы?

Юк, безнең аңны бутаганнар, күнелне адаштырганнар. Сәясәтче Фәндәс Сафиуллин кебек булырга тиеш! Намуслы, халкына тугры, үз сүзендә торучы, жинелгәндә дә аягүрә калучы. Сәясәт уйнаучылар онытылып (әйткәнәмчә, күпмесе бер дә булмагандай юкка чыкты), ә Фәндәс Сафиуллинның исеме, чын милләтпәрвәр сәясәтче, фидакяр зат буларак, татар халкының сәясәт тарихында озакка калыр. Амин!

*Ркаил Зәйдулла,
Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутаты
Андрей Данилов фотосы*

2021 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ЯЗМАЛАР ИСЕМЛЕГЕ

Бөтенроссия халык санын алу уңаеннан Бөтендөнья татар конгрессының татар халкына мөрәжәгате. № 1.

Д.М. Исхаков. Үгез елыннан – Юлбарыс елына. № 4.

Мишәр этник тарихына кереш. № 3.

Себердәге татар төбәк тарихы турында. № 1.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов. «Ул жирләр... борынгыдан татарныкы һәм мордваныкы»: Мещера өязләре татарларының күчү процессларында үзбиләмәләре факторы. № 3.

Д.М. Исхаков. «Шибәр», «сыпыр», «Себер/Сибирь» төшенчәләре арасында элемент бармы? № 1.

Д.М. Исхаков. Урал буеның төньяк-көнбатышындагы «башкорт» дип аталучыларның урта гасырдагы тарихының житәрлек дәрәжәдә өйрәнелмәгән аспектлары турында (Бу ареалның татар телле халык этногенезында кимак-алтай компоненты хагында). № 2.

Д.М. Исхаков. Бер татар дастаны эзләре буенча: «Ак Күбәк» эпик әсәреннән тарихи чынбарлыкны эзләп. № 4.

И.Г. Закирова. Татар галимнәренең халык ижатын барлау юнәлешендәге эшчәнлеге. № 4.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

А.В. Аксанов. Иштәкләр һәм башкортлар: тарихи чыганаclar башкорт шәжәрәләре белән туры килми. № 2.

Р.С. Барсукова. «Саз татарлары»: кемнәр алар? № 4.

Н.В. Бекиров. Кырым татарлары: соңгы йөз ел (дәвамы). № 4.

А.И. Бугарчев, В.П. Емельянов, О.В. Степанов. Танкеевка (ТР Спас районы) авылыннан жучи тәңкәләренең табылуы. № 3.

А.И. Бугарчев, П.Х. Фәйзрахманов, О.В. Степанов. Иске Казаннан жучи тәңкәләренең яңа табылдыклары. № 4.

И.З. Гарифуллин. Башкортстанда татар театр сәнгатеңең барлыкка килү нечкәлекләре. № 2.

Р.Ф. Гатауллин, А.Г. Атаева. Әлмәт-Октябрьск агломерациясе. № 4.

Р.Ф. Гатауллин, Э.И. Таһирова. Ык елгасы бассейнының социаль-иқтисади үсеше. № 2.

Г.И. Зиннәтуллина. Себер татарларының халык медицинасы белеме. № 1.

В.Я. Зайончковский. Татар һәм башкорт милләтчелегенң барлыкка килүе, аларның традицион тәңгәллек кризисы (XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы). № 4.

Д.М. Исхаков. Касыйм татарларының төркем эчендәге бүленеше һәм аның тамырлары. № 3.

И.Ш. Кадыйров. Себер татарларының музыка уен кораллары. № 1.

Ф.С. Сәйфуллина. Себер татарлары әдәбияты: үсеш тарихы. № 1.

З.Ә. Тычинских. Себер татарлары һәм бохаралыларның декоратив-гамәли иҗаты. № 1.

И.К. Фазлетдинов. Фольклорда – туган як тарихы. № 2.

И.И. Ямалтдинов. Башкортостанның Стәрлебаш районы татарларының заман фольклоры. № 2.

И.И. Ямалтдинов. Ульяновск өлкәсе татарларының заман фольклоры. № 3.

И.И. Ямалтдинов. Чиләбе өлкәсе татарлары заман фольклоры. № 4.

Р.Р. Әминов, А.Ә. Борһанов. Чуваш Республикасының Яңгилде (Кармыш) һәм Әлмән авылларының тарихи-мәдәни һәм демографик үсеше. № 3.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

К.М. Акъегет. Мөкаддәс хәзрәт Бибарсов белән ике сәфәр. № 3.

Р.К. Бакиева. Юкка чыккан Комарау. № 1.

И.Д. Биккинин. Пенза өлкәсе һәм Мордовия татар авылларының туристик потенциалы. № 3.

Т.Ә. Биктимирова. Игелекле татар байлары. № 4.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Мишәр иленең татар авыллары. № 3.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Төбәк тарихында – милләт язмышы. № 4.

Г.И. Вәлиева. Төмән өлкәсендәге иҗат кешеләренә юл күрсәткән түгәрәк. № 1.

Ф.Г. Галимов. Һәркемне дә изге сүзләр белән искә алам. № 4.

Э.Н. Даутова. Пенза крае! Син – ата-бабаларымның ватаны... № 3.

Ф.Г. Дашкин. Дашкиннар тарихы. № 2.

И.Г. Закирова. «Утыртым кәмәнең ай түренә». № 1.

И.Г. Закирова. Тормыштан ямь табып яшәүче халкым. № 3.

М.Х. Ибраһимов. Галимҗан Ибраһимов һәм аның Башкортостан белән Татарстанда мохтарият төзүдә роле. № 2.

И.А. Ильясов. Рамис Сафин: «Кунак ашы – кара-каршы». № 3.

И.Р. Котдусов. Татармы без, башкортмы? № 2.

Р.С. Кутумова. Якташыбыз турында. № 1.

И.А. Мифтахов. Солтанбәклеләрнең «Венеция» авылына нигез салуы хақында. № 2.

Р.Р. Мәһдиев. Тыелган китап эзеннән. № 2, № 4.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. Самара татарларының традицион мәдәнияте хакында. № 3.

Р.М. Насыйбуллин. Төмән өлкәсе татарларының Беренче корылтаен искә алып. № 1.

М.Ш. Раянов. Байконур хатирәләре. № 4.

Ф.А. Рәшитов. Саратов губернасында беренче татар китапханә-уку йорты. № 3.

Б.Н. Сабирова. Төмән өлкә татарлары мохтарияте корылтае татарларны берләштермәде, таркатты гына. № 1.

К.С. Садыков. Сатылган (Татар Медянкасы) авылы тарихы. № 1.

М.Х. Сәгыйдуллина. Татар дөньясының йөзек кашы. № 3.

З.С. Сәйдуллина. Себер татарларының «тел хәзинәсе»ннән. № 1.

А.Х. Сәйфуллина, Р.М. Насыйбуллин. «Сөләйманов укулары» – Төмән өлкәсенен мәдәни һәм ижтимагый тормышында мөһим вакыйга. № 1.

Д.Н. Тажжи. Себердә Идел бие татарлары нигезләгән авыллар. № 1.

Д.Н. Тажжи. Самара губернасы Бөгелмә өязе – Нугай Урдасы жирләре. № 3.

Н.А. Фәйзуллина. Ембай авыл музейе җыелмасында себер татарларының тарихи-мәдәни мирасы. № 4.

Ф.Ә. Хәбибуллин. Халыкка хезмәттә йөзмәктә. № 2.

Л.А. Шәмсетдинова. Төмән өлкәсе Вагай районы Күбәк авылы.

Р.Г. Ярулла. Атау-Таймый тарихында Сәгъдиләр нәселе. № 2.

Р.Ф. Әхмәдуллов. Татар авылларын «паспортлаштыру». № 3.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Заман документлары: татар-башкорт каршылыклары. № 2.

КПССның Башкирия өлкә комитетына Р.Г. Кузеевның мөрәҗәгате. № 2.

РСФСР Югары Советы Рәисенә мөрәҗәгать. БАССР Югары хакимият органнарына тәкъдимнәр (1990). № 2.

«Башкортостан тарихын фальсификацияләүгә каршы» фәнни-гамәли конференциясендә катнашучыларының Россия Федерациясе Президенты В.В. Путинга мөрәҗәгате (2002). № 2.

Башкорт халкы конгрессы меморандумы (2017). № 2.

Башкорт милләтчеләренең һәм Башкорт халкы Конгрессының Путинга хаты (2017 ел). № 2.

III һәм IV ревизия мәгълүматлары буенча Уфа губернасы жирлегендә ревизия тикшеренүләре материаллары. № 2.

Мещера өязләре жирлеге буенча тарихи материаллар. № 3.

Сибирядән Төркиягә һижрәт. № 1.

Урал бие татар-мишәрләре турында тарихи белешмә. № 3.

Ф.З. Яхин. Россия буйлап татар авыллары. № 4.

Олуг Татар иле

Мирза Бала. Казан төрекләренен матәме. №4.

Г.Р.Бәдретдин. Финляндия татарлары тарихыннан. №3.

Г.А.Мишкинине. XIV–XXI гасырларда татарлар Литваның тарихында һәм мәдәниятендә: Литва татарлары тарихы һәм мәдәнияте елы уңаеннан оештырылган конференцияләргә һәм басмаларга кыскача күзәтү. №4.

И.И.Сабитова. Добружа татарлары әкиятләре. №4.

Шәхесләребез

Р.В.Айсин. Юбиляр турында бөек сүз. №4.

Р.С.Вәлиев. Гадәтгән тыш һәм тулы вәкаләтле... №2.

Х.Л.Гарипова. Ирек сөйгән сандугачны сагынам. №2.

Г.Ш.Гатауллин. Ишмөхәммәт Зайтов – Бүздәкнең бөек зыялысы. №2.

Г.М.Гәйнетдинова. Сажидә Сөләйманова – ачылмаган хәзинә. №1.

И.Г.Закирова. Тынгы белмәс шәхес. №4.

Д.М.Исхаковның соңгы 10 еллык библиографиясе.

З.А.Тычинских. Фәндәге кшатрий: Д.М.Исхаковка – 70 яшь. №4.

М.Х.Сәгыйдуллина. Себернең моңлы сазы. №1.

А.Ә.Хәбибуллин. Эдуард хәҗи Ганиев: кешеләргә багышланган гомер. №3.

М.Л.Шевченко. Сезнең һәм безнең бәйсезлек өчен!

Шәкертләр котлаулары. №4.

Татар рухы

Г.Р.Бәдретдин. Илфир Котдусов: «Башкортлар республика җитәкчелеге татарлар кулына күчәр, дип курка». №2.

И.З.Гарифуллин. 2021 елгы халык санын алу кампаниясе: таләпләр һәм нәтиҗәләр. №4.

Ш.Ф.Маннур. Өркәмәгән кошлар иле. №1.

Мәскәү җәмәгәтьчелеге вәкилләренен шәһәр мэры С.С.Собянинга мөрәҗҗәгәте. №3.

ГБОУ ГМЦ ДОНМ директоры А.С.Зинин җавабы. №3.

Инициатив төркемнең Мәскәү шәһәре мэры С.С.Собянинга мөрәҗҗәгәте. №3.

Мәскәү шәһәре Мәгариф һәм фән департаментының Гражданнар мөрәҗҗәгәтләре белән эшләү идарәсе мөдире урынбасары Т.А.Юрасованың җавабы. №3.

Б.Н.Сабирова. Себердә татарларны кемнәр тарката? №4.

Б.В.Сөләйманов. Абу баба. №1.

Экспертлар: «1989 елда Башкортстанда халык санын алу иң демократик иде». №2.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

К.М. Акъегет. Редакциягә хат. № 4.

Хроника. № № 1, 2, 3, 4.

Р.Р. Хәйдарова. Ялган мәгълүматларны кире кагу. № 2.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Г.Р. Бәдретдин. Рамил Беляев. «Финляндия татарлары: тарих, интеграция, үзәкне саклау». № 3.

Г.Р. Бәдретдин. Кадрия Бәдретдин. «Хәсән Хәмидулла. Язучының тормышы». № 3.

Г.Р. Бәдретдин. Татар авылының имамнар нәселе вәкиле ничек Госманлы империясә генералы булган. № 3.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Күмерле-тимерле Себер төбәге. № 1.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Пенза өлкәсенә татар энциклопедиясә. № 3.

И.М. Габдрафиков. Рамил Аскаронның «История Кигинского района с древнейших времен до наших дней» китабына рецензия. № 4.

В.Н. Данилов. «Татары Саратовского Поволжья» – энциклопедик белешмә. № 3.

Д.Б. Рамазанова. Шагыйрь һәм галим. № 3.

Себер татарлары тарихына караган әсәрләр. № 1.

Татарстанның аерым археология һәйкәле нумизматикасы буенча беренчә китабы. № 4.

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Г.А. Вәлиева. Маринадланган майлы гөмбә. № 4.

И.Ә. Ильясов. Зур Чирекле урамасы. № 3.

А.Д. Ниязов. Паурсак. № 1.

Ризыкларыгыз тәмле булсын. Зөлфия Гарифуллина һәм Нәфисә Бәдретдинова рецептлары. № 2.

М.Х. Сәгыйдуллина. Себер татарларының милли ризыклары. № 1.

Г.М. Сәфиуллина. Слива кайнатмасы. № 3.

Д.И. Фәйзуллина. Балан ризыклары. № 4.

Р.Ә. Фәттахов. Картош яккан. № 3.

Юбилярлар турында сүз

Ф.Ә. Бәйрәмова. Милләт кызы Зөһрә... № 3.

И.Б. Бәширова. Бирге ярдан – аргы ярга. № 4.

Мисал булырлык лаеклы шәхес. № 3.

Г.С. Сабиржанов. Медик. № 4.

Р.З. Салиев. Танылган төбәк тарихын өйрәнүче А.Ә. Борһановның 65 яшьлеге уңаеннан. №3.

Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр Е.А. Нальгиеваны юбилее белән котлый. №1.

И.И. Фазлетдинов. Васыйл Гарифуллин: милли кадрлар әзерләү дәүләт сәясәте булырга тиеш. №4.

Хушлашу

Р.М. Вәлиев. XX гасыр ахыры–XXI гасыр башы тарих фәне символы Булат Фәйзрахман улы Солтанбәков истәлегенә. №2.

Р.Р. Зәйдулла. Фидакяр. №4.

Р.Н. Мусина, С.В. Суслова. Р.Г. Мөхәммәтова истәлегенә. №1.

Р.Х. Насыров. Вәлимә. №1.

С.В. Суслова. Дустыбыз истәлегенә. №1.

Шигырьләр

Ф.Ә. Бәйрәмова. Себер белән Казан арасы... №1.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Минем телем. №1.

Б.В. Сөләйманов. Мин төп себер татарымын чыгышым белән. №1.

Ф.Ф. Гыйләжәев. Татар таңы. №3.

Х.Галиев. Аумакай булмыйк! №3.

Авторлар буенча белешмә

Айсин Руслан Валерий улы, политолог, «Туган жир. Родной край» журналының Web-редакторы.

Акъегет (Акжигитов) Кадыйр Мусин улы, төбәк тарихын өйрәнүче, журналист, язучы.

Атаева Айсылу Гарифулла кызы, икътисад фәннәре кандидаты, РФА ӨФҮ СЭТИның өлкән фәнни хезмәткәре, Уфа.

Барсукова Рамсия Сibaхатулла кызы, филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт аграр университетының Фәлсәфә һәм хокук кафедрасы доценты.

Бекиров Надир Валериан улы, фәлсәфә фәннәре кандидаты.

Биктимирова Тәминә Әхмәт кызы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстанның атказан мәдәният хезмәткәре.

Бугарчѳв Алексей Игоревич, ТФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының тикшерүче-лаборанты.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхадия кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Бәширова Илида Басыйр кызы, филология фәннәре докторы, ТФАнең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре.

Вәлиева Гөлнәфис Айрат кызы, алып баручы, җырчы, Халыкара конкурслар лауреаты.

Габрафиков Илдар Мәхмүт улы, тарих фәннәре кандидаты, этнолог, РФА УФҮнең Р.Г. Кузеев ис. Этнологик тикшеренүләр институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Галимов Фиркатъ Гариф улы, Татарстанның атказанган врачы һәм Мактаулы сәламәтлек саклау ветераны.

Гарифуллин Илнар Зөлфәт улы, тарих фәннәре кандидаты, «Idel. Реалии» мәгълүмати басмасының сәяси күзәтүчесе, дәүләт милли сәясәте һәм милли хәрәкәт мәсьәләләре буенча белгеч.

Гатауллин Ринат Фәйзлtdин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Зәйдуллин Ркаил Рафаил улы, халык шагыйре, ТР Язучылар берлегенә рәисе, ТР Дәүләт Советының алтынчы чакырылыш депутаты.

Зайончковский Войцех Яцек, тарих фәннәре докторы, Польша.

Закирова Илсәяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАнең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык иҗаты бүлегенә баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Зиннәтуллина Гөлүсә Илфат кызы, тарих фәннәре кандидаты, инженерлык гаскәрләренә маршалы А.И.Пошляков ис. Төмән югары хәрби-инженер команда училищесының өлкән укытучысы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журналның баш мөхәррире.

Мәһдиев Рөстәм Рәшит улы, журналист, төбәк тарихын өйрәнүче.

Мирза Бала (Мирзабала Мамедзаде, 1898–1959), азәрбайжан язучысы һәм публицисты, журналист, тарихчы, сәясәтче.

Мишкинене Галина Антоновна, гуманитар фәннәр докторы, Вильнюс университетының славян филологиясе кафедрасы доценты, Литва.

Раянов Мәгариф Шәйхмүлла улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Сабиржанов Гомәр Салих улы, тарих фәннәре кандидаты, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстанның фән эшлеклесе.

Сабирова Бибинур Нигъмәтжан кызы, журналист, жәмәгәт эшлеклесе.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Лексикография бүлегә өлкән фәнни хезмәткәре.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, БТК каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте идарәсә әгъзасы.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясә өлкән фәнни хезмәткәре.

Фазлетдинов Илназ Илдус улы, аспирант, БТК Башкарма комитетының РФ төбәкләрендәге татар ижтимагый оешмалары белән эшләү комитетының баш референты.

Фәйзрахманов Павел Хәлил улы, нумизмат-тикшерүче.

Фәйзуллина Дания Илдус кызы, журналның корректоры, ТРның атказанган матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр хезмәткәре.

Фәйзуллина Нәля Әсхәт кызы, Төмән муниципаль районы «Юность» мәдәният һәм ял үзәгенә Ембай авыл музейе фондларын саклаучы.

Хәлилова Ләйсән Әлфир кызы, тарих фәннәре кандидаты гыйльми дәрәжәсен дәгъва итүче.

Ямалтдинов Илмир Илдар улы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык ижаты бүлегә мөдире.

Яхин Фәрит Зәкижан улы, филология фәннәре докторы, профессор, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Текстология бүлегә мөдире.

Шевченко Максим Леонардович, журналист, сәясәтче һәм жәмәгәт эшлеклесе, публицист, хокук яклаучы, видеоблогер.

Сведения об авторах

Айсин Руслан Валерьевич, политолог, Web-редактор журнала «Туган жир. Родной край».

Акъегет (Акжигитов) Кадыр Мусинович, краевед, журналист, писатель.

Атаева Айсылу Гарифулловна, к.э.н., с.н.с., ИСЭИ УФИЦ РАН, Уфа.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Барсукова Рамсия Сибяхатулловна, кандидат филологических наук, доцент кафедры философии и права КГАУ.

Баширова Илида Басыровна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АНТ.

Бекиров Надир Валерианович, кандидат философских наук.

Биктимирова Таэмина Ахметовна, кандидат исторических наук, заслуженный работник культуры РТ.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х.Халикова АН РТ.

Валеева Гульнафис Айратовна, ведущая, певица, лауреат международных конкурсов.

Габдрафиков Илдар Махмутович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института этнологических исследований им. Р.Г.Кузеева УФИЦ РАН.

Галимов Фиркат Гарифович, заслуженный врач РТ, Почетный ветеран здравоохранения Республики Татарстан.

Гарифуллин Ильнар Зульфатович, кандидат исторических наук, политический обозреватель информационного издания «Idel. Реалии», специалист по вопросам государственной национальной политики и национальных движений.

Гатауллин Ринат Файзлtdинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Зайдуллин Ркаил Рафаилович, народный поэт, член Союза писателей РТ, депутат Государственного Совета РТ шестого созыва.

Зайончковский Войцех Яцек, доктор исторических наук, Польша.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Зиннатуллина Гулюса Ильфатовна, кандидат исторических наук, старший преподаватель Тюменского высшего военно-инженерного командного училища им. маршала инженерных войск А.И.Прошлякова.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала.

Магдеев Рустем Рашитович, журналист, краевед.

Мирза Бала (Мирзабала Мамедзаде, 1898–1959), азербайджанский писатель и публицист, журналист, историк, политик.

Мишкинене Галина Антоновна, доктор гуманитарных наук, доцент кафедры славянской филологии Вильнюсского университета, Литва.

Раянов Магариф Шайхмуллович, краевед.

Сабирзянов Гумер Салихович, кандидат исторических наук, заслуженный работник культуры ТАССР, заслуженный деятель науки РТ.

Сабирова Бибинур Нигаматзяновна, журналист, общественный деятель.

Сабитова Ильгамия Исламутдиновна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела лексикографии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНТ.

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, член Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Фазлутдинов Ильназ Ильдусович, аспирант, главный референт Комитета по работе с татарскими общественными организациями в регионах РФ Исполкома ВКТ.

Файзрахманов Павел Халилович, нумизмат-исследователь.

Файзуллина Дания Ильдусовна, корректор журнала, заслуженный работник печати и массовых коммуникаций РТ.

Файзуллина Нэля Асхатовна, хранитель музейных фондов Ембаевского сельского музея МАУ МР ЦК и Д «Юность».

Халилова Ляйсан Алфировна, соискатель ученой степени кандидата исторических наук.

Ямалтдинов Ильмир Ильдарович, кандидат филологических наук, заведующий отделом народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Яхин Фарит Закиязнович, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом текстологии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНТ.

Шевченко Максим Леонардович, журналист, политический и общественный деятель, публицист, правозащитник, видеоблогер.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С.82.]; [Денисов: 2012. С.25; Черкас: 2005. С.16.]; [ГАОО. Ф.476. Оп.3. Ед.хр.609. Л.6.]*

2. *Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:*

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф.98. Оп.2. Ед.25.

3. ГАОО. Ф.98. Оп.2. Ед.26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII–начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край».

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

4'2021

Подписано в печать 25.11.2021 г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

Байконур урамнарында

Байконурдагы энергия комплексын сынаучы цех

Самараның эшлекле татарлары белән очрашу

«Башкортостан татарларының тарихы һәм теле» исемле «түгәрәк өстәл», Уфа

Себер татарлары музей комплексы концепциясен тәкъдим итү

Тубыл шәһәрində Сөнгәтулла Бекинның бүләкләү

Ембаево авылы музейе коллекциясеннэн

2022
ЯҢА ЕЛ БЕЛЭН, ДУСЛАР!

